

ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІЗНЕСУ ТА ПРАВА»
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА

**Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису**

ГУДИМ ЛЮБОМИР ЯРОСЛАВОВИЧ

Прим № ____

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело
_____ /Л.Я.Гудим/

Науковий керівник
Гришук Оксана Вікторівна,
доктор юридичних наук, професор

Хмельницький – 2019

АНОТАЦІЯ

Гудим Л.Я. Правова ідентичність: філософсько-правовий вимір. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права». – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2019.

Робота присвячена філософсько-правовому осмисленню правової ідентичності. Доведено, що праворозуміння є базовою основою правової ідентичності. Визначення людиною свого місця у правовій реальності залежить від домінуючого праворозуміння у суспільстві, тобто від практичного типу праворозуміння. Викладаються історичні передумови виникнення правової ідентичності через класичне та посткласичне праворозуміння. У результаті запропоновано в дослідженні правової ідентичності виявлено, що слід виходити з розуміння права як формальної рівності, що є мірою свободи і справедливості та досягнення синтезу між індивідуальною свободою і загальним благом – це ідеальний об'єкт правової ідентичності.

Дослідження ґрунтується на посткласичній методології, котра характеризується плюральністю та включає такі самостійні напрями досліджень, як: психологічна концепція (психосоціальний та психоаналітичний підходи), герменевтика, синергетика, феноменологія, філософія життя, інтуїтивізм, екзистенціалізм тощо.

Проаналізовано основні підходи до розуміння ідентичності та встановлено, що у літературі немає виробленої єдиної концепції. Саме тому, неможливо згрупувати всі поняття ідентичності за єдиним критерієм, адже ідентичність розглядається і в психологічних науках, і в соціальних, філософських. Водночас, така інтердисциплінарність цього явища дозволила виділити широку гаму особливостей ідентичності. Зокрема, ідентичність

можна розглядати як: форму відносин між суспільством та індивідом; емоційну прихильність; результат онто-, соціогенезу; тотожність до ідеалу, на який орієнтується індивід; результат саморозвитку і соціальної рефлексії; приналежність до світу; форму включеності в соціальний простір; форму засвоєння норм і зразків поведінки тощо.

Запропоноване таке визначення правової ідентичності: це результат усвідомлення правовою особистістю своєї приналежності до соціуму через комунікацію на основі домінуючих правових цінностей та норм. Проведено розмежування правової ідентичності з іншими поняттями, які у літературі часто вважають синонімічними, зокрема: політична ідентичність, національна ідентичність, цивілізаційна ідентичність, громадянська ідентичність, правовий статус, правова свідомість, правовий менталітет.

Сформовані основні принципи, на яких базується правова ідентичність:

– принцип ототожнення – правова ідентичність виникає як результат співставлення особистості себе з певною правовою групою чи суспільством, з певним їй праворозумінням, і вже на основі цього виробляється мета – бути схожим, однодумцем, членом цієї спільноти. Результатом ототожнення є присвоєння особистістю властивостей правового суспільства, які згодом стають її невід’ємною частиною;

– принцип динамічності – правова ідентичність є категорією, яка корегується у зв’язку з динамікою права: вдосконалення законодавства, розширення правового статусу, закріплення нових можливостей та інтересів громадян тощо;

– принцип саморегуляції – правова ідентичність сприяє до регуляції та самоконтролю особистості своєї поведінки в межах права, шляхом виконання вольових, обдуманих рішень, санкціонування особистісних потреб, які суперечать суспільним інтересам, а також узгодження власних уявлень з правовими нормами;

– принцип індивідуалізму – людина за правової ідентичності розглядається не як суб’єкт, здатний лише до виконання наказів та

підпорядкування своєї волі державі, а як особистість, яка є унікальною з притаманними лише їй внутрішніми переконаннями, з емоційними переживаннями та іншими індивідуальними характеристиками;

– принцип толерантності, що передбачає визнання за іншою людиною права думати, говорити і поводитись так, як вона вважає за потрібне, повага до іншої людини, визнання рівності між всіма членами групи чи суспільства, визнання індивідуальної автономії та права на індивідуальну свободу;

– принцип консенсусу та солідарності. Правова ідентичність повинна базуватися виключно на добровільній згоді. Солідарність передбачає забезпечення балансу інтересів суспільства через вільний демократичний діалог та пошук консенсусу;

– принцип гуманізму. Правова ідентичність повинна будуватися на основі відстоювання прав людини, поваги до неї та захист її від порушення цих цінностей. Гуманізм пропагує гідність особистості, цінності добра і людяності як основу любої ідентичності;

– принцип поваги, який є важливою складовою правової ідентичності та означає однакове ставлення до інтересів кожного із членів суспільної групи, виявлення позитивних якостей як групи чи суспільства загалом, так і кожного члена зокрема;

– принцип відповідальності, який виникає разом із відчуттям зобов'язання перед іншими та з готовністю відповідати тим вимогам, які ставить до особистості правове суспільство. Будучи членом правового суспільства, особистість повинна розуміти про необхідність поведінки в межах права та про наслідки у разі виходу за ці межі;

– принцип свободи, який у контексті правової ідентичності передбачає: здатність приймати рішення, мати можливість до самовизначення, вибору власних дій та вчинків та припускає самообмеження і особисту відповідальність;

– принцип рівності. Цей принцип означає, що жоден член правового суспільства немає переваг перед іншим у правах та обов'язках, які гарантує держава;

– принцип самоконтролю. Правова ідентичність вимагає від людини підпорядкування своєї поведінки за допомогою волі з метою досягнення поставлених цілей перед правовим суспільством. Також самоконтроль передбачає вміння аналізувати та оцінювати власні вчинки на предмет їх відповідності правовим нормам, і на цій основі здійснювати їх корегування.

Встановлено, що правова ідентифікація – це процес, який виявляється в ототожненні індивідом себе з певною групою або соціумом через інтегративне праворозуміння, що нерозривно пов'язаний з пізнавальною, конотативною, аксіологічною, діяльнісною, екзистенційною сферами особистості та виражається у правомірній поведінці. Охарактеризовані компоненти правової ідентифікації:

– пізнавальний – правові знання (такі, як: знання про правове суспільство, інтегративне праворозуміння, знання про закони тощо), що дають змогу особистості ідентифікувати себе як суб'єкта права, а також знання, які дозволяють їй бути активним членом правового суспільства, що передбачає: знання та вміння реалізовувати свої права, виконувати обов'язки, брати відповідальність за свої дії тощо;

– аксіологічний – втілюється через правову позицію особистості, яка формується на основі ціннісної правової орієнтації – особистого регулятора, який формується на основі особистих цінностей та відповідає за вибір людини;

– конотативний (оцінка, результатом якої є емоційний досвід) – здатність до критики власної поведінки, вміння її оцінити з ідеалами і цінностями права. Таку здатність забезпечують правові навички та вміння, що полягають у: вмінні критично мислити з використанням правових джерел, можливості аналізувати правову інформацію та критично її оцінювати,

розуміти правові потреби та бачити прогалини, вмінні аналізувати власний правовий статус;

– діяльнісний (практичний) – правова поведінка людини як суб'єкта права, що є результатом правової активності та діяльності особистості;

– екзистенційний – здатність людини володіти правовою свободою та брати на себе відповідальність за власний вибір.

Встановлені такі ключові закономірності правової ідентифікації:

1) правова ідентифікація і її завершеність залежить від індивідуальних особливостей особистості, таких як: правосвідомість та самосвідомість; правові знання; правове мислення; правові навички та вміння; ціннісна правова орієнтація; 2) правова ідентифікація передбачає внутрішню згоду з основними засадами інтегративного праворозуміння; 3) на правову ідентифікацію впливають зовнішні фактори, зокрема: правовий порядок та стабільність у державі, відповідність задекларованих прав з можливістю їх використання, правовою культурою суспільства тощо; 4) процес розвитку правової ідентифікації передбачає самоідентифікацію; 5) правова ідентифікація протікає через свідоме та несвідоме у людині, раціональне та ірраціональне. Формування правової ідентичності відбувається як на усвідомлених правових фактах, рішеннях, висновках, так і на якихось апріорно неусвідомлюваних явищах (правовій інтуїції, емоційному досвіді тощо).

Досліджені такі основні етапи правової ідентифікації: 1) правове пізнання та його результати: правові знання та досвід; 2) правове мислення, що включає критичний аналіз, оцінку права та його результат – розуміння права; 3) правова інтерналізація та формування ціннісної правової орієнтації; 4) самоконтроль поведінки за допомогою правової волі; 5) правова соціалізація через правову комунікацію та правове виховання; 6) правове самовизначення та інкультурація, яка проявляється у соціально-активній діяльності та правомірній поведінці.

Ключові слова: ідентичність, правова ідентичність, праворозуміння, правове пізнання, правове мислення, правова інкультурація, правова поведінка тощо.

ANNOTATION

Hudym, L. Ya. Legal identity: the philosophical-legal dimension. – Qualifying paper (manuscript copyright).

The thesis for a scientific degree of candidate of Legal Sciences in speciality 12.00.12 «Philosophy of Law». – 2019 Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytskyi, 2019.

The work is devoted to the philosophical and legal understanding of legal identity. It is proved that legal thinking is the fundamental foundation of legal identity. Man's determination of his place in legal reality depends on the dominant legal understanding in society, that is, on the practical type of legal thinking. The historical background of the emergence of legal identity through classical and post-classical legal thinking is outlined. As a result, the study of legal identity revealed that one should understand the law as formal equality, which is a degree of freedom and justice and the achievement of a synthesis between individual liberty and the public weal - this is the ideal object of legal identity.

The study is based on post-classical methodology, which is characterized by plurality and includes such independent areas of research as follows: psychological concept (psychosocial and psychoanalytic approaches), hermeneutics, synergetics, phenomenology, philosophy of life, intuitivism, existentialism, etc.

The main approaches to the understanding of identity are analysed, and it is established that there is no single concept in the literature. Thereby, it is impossible to classify all the concepts of identity by a single criterion, since the psychological, social and philosophical sciences also study this phenomenon. At the same time, this interdisciplinarity of this phenomenon allowed us to highlight a wide range of identity features. In particular, identity can be viewed as a form of relationship

between society and an individual; emotional attachment; the result of onto- and sociogenesis; identity to the ideal on which the individual is oriented; the result of self-development and social reflection; belonging to the world; the form of inclusion in the social space; the way of learning norms and patterns of behaviour, etc.

The following definition of legal identity has been proposed: it is the result of the understanding by a legal personality of the belonging to society through communication on the basis of dominant judicial values and standards. It was determined the difference found between legal identity and other concepts that are often considered synonymous in literature, namely: political identity, civilizational identity, national identity, civilian identity, legal status, legal consciousness, legal mind.

We developed the fundamental principles on which legal identity are being based:

- the identification principle - legal identity emerges as a result of coordinating a personality with a particular legal group or society, with its legal understanding, and then based on it, the intention is to be similar, a like-minded, a member of this community. The result of identification is the appropriation by the individual of the properties of a legal society, which subsequently become its integral part;

- the dynamism principle - legal identity is a category that is adjusted in connection with the dynamics of law: improvement of legislation, expansion of legal status, consolidation of new opportunities and interests of citizens, and the like;

- the self-regulation principle - legal identity contributes to the regulation and self-control of the personality of their behaviour within the law, through the implementation of strong-willed, deliberate decisions, authorization of personal needs that are contrary to public interests, as well as alignment of their ideas with legal norms;

- the principle of individualism - a person with legal identity is considered not as a subject capable only of executing orders and submitting to his will to the state but as a unique person, with inherent inner convictions, emotional experiences and other individual characteristics;

- the principle of tolerance, which provides for the recognition of other persons' right to think, speak and act as they consider suitable, respect for another person, recognition of equality among all members of a group or society, acceptance of individual autonomy and the right to personal freedom;

- the principle of consensus and solidarity. Legal identity should be based solely on voluntary consent. Solidarity presupposes balancing the interests of society through free democratic dialogue and the search for consensus;

- the principle of humanism. Legal identity should be built based on upholding human rights, respect and protection from violation of these values. Humanism promotes the dignity of an individual, the values of good and humanity as the basis of any identity;

- the principle of respect, that is a significant component of legal identity and means the same attitude to the interests of each of the members of a social group, recognising the positive qualities of both a group or society as a whole and each member personally;

- the responsibility principle that emerges together with the sense of duty and the willingness to meet the requirements of the legal society. As a member of the legal society, an individual must understand the necessity of conduct within the framework of the law and the consequences in case of going beyond these limits;

- the principle of freedom, which in the context of legal identity implies: the capacity to make decisions, to have an opportunity for self-determination, to choose one's actions and deeds and implies self-restraint and personal responsibility;

- the equality principle. This principle means that no member of the legal society has any advantages over the other concerning the rights and obligations guaranteed by the state;

- the principle of self-control. The legal identity demands a person to restrain one's behaviour with the help of the will power to accomplish the purposes set before the legal society. Also, self-control involves the ability to analyse and evaluate their actions for their compliance with legal norms, and on this basis to carry out their adjustments.

It is established that legal identification is a process that manifests itself in identifying an individual with a particular group or society through integrative legal thinking, is inextricably linked with cognitive, conservative, axiological, activity, existential spheres of personality and is expressed in legitimate behaviour. The components of legal identification are as follows:

- cognitive - legal awareness (such as: knowledge about legal society, integrative legal thinking, knowledge of the laws, etc.), allowing a person to identify oneself as a subject of law, as well as knowledge that will enable a person to become an active member of the legal society: understanding and ability to exercise their rights, fulfil duties, take responsibility for one's actions, etc.;

- axiological - embodied through the legal position of an individual, which is developed based on value legal orientation - a personal regulator, which is formed based on personal values and is responsible for the choice of a person;

- activity-related (practical) - the legal behaviour of a person as a subject of law that is a result of legal activity and activity of an individual;

- existential - the capacity of a person to own legal freedom and take responsibility for decisions.

The following key patterns of legal identification are established: 1) legal identification and its completeness depends on the individual features of a person, such as legal consciousness and self-awareness; legal knowledge; legal thinking; legal skills; value legal orientation; 2) legal identification provides for internal agreement with the basic principles of integrative legal thinking; 3) legal identification is influenced by external factors, in particular: legal order and stability in the state, compliance of the declared rights with the possibility of their use, the legal culture of the society, etc. 4) the process of development of legal

identification provides for self-identification; 5) legal identification flows through the conscious and unconscious in man, rational and irrational. The development of legal identity occurs both based on conscious legal facts, decisions, conclusions, and on a priori unconscious phenomena (legal intuition, emotional experience, etc.).

The following steps of legal identification were investigated: 1) legal cognition and its results: legal knowledge and experience; 2) legal thinking, including critical analysis, assessment of the law and its results - understanding of the law; 3) legal internalization and the development of value legal orientation; 4) self-control of behaviour through legal volition; 5) legal socialization through legal communication and legal education; 6) legal self-determination and inculturation, which is manifested in social activity and legal behaviour.

Keywords: *identity, legal identity, legal consciousness, legal cognition, legal thinking, legal knowledge, understanding of law, legal inculturation, legal behaviour.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Гудим Л.Я. Класика як ранній спосіб бачення правової ідентичності. *Право.ua*. 2018. № 3. С. 160–169.
2. Гудим Л.Я. Плюральність посткласичної філософії права як шлях до розкриття правової ідентичності. *Верховенство права. Міжнародний науковий журнал*. 2018. № 4. С. 165–173.
3. Гудим Л.Я. Правова ідентифікація як процес формування правової ідентичності. *Європейські перспективи*. 2019. № 1. С. 186–193.
4. Гудим Л.Я. Правова ідентичність через призму погляду філософії права. *Eurasian Academic Research Journal*. 2019. No 1. (31). С. 107–112.
5. Гудим Л.Я. Правова ідентичність як невід’ємний атрибут правового суспільства. *Наше право*. 2019. № 1. С. 189–194.
6. Гудим Л.Я. Дві грані ідентичності: новий філософсько-правовий погляд. *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 202–207.

7. Гудим Л.Я. Людська гідність як ступінь сформованості правової самоідентифікації. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 106–109.

8. Гудим Л.Я. Праворозуміння як онтологічна основа правової ідентичності. *Актуальні дослідження правової та історичної науки* : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 7 лютого 2019 р.). Тернопіль, 2019. Вип. 9. С. 5–8.

9. Гудим Л.Я. Посткласичне праворозуміння як ідеологічне поле інтересу до правової ідентичності. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 1–2 лютого 2019 р.). Дніпро : ГО «Правовий світ», 2019. С. 106–108.

10. Гудим Л.Я. Посткласична методологія як шлях до пізнання правової ідентичності. *Право як ефективний суспільний регулятор* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 15–16 лютого 2019 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 7–9.

11. Гудим Л.Я. Правовий менталітет та правова ідентичність: спільні та відмінні риси. *Реформування законодавства та інститутів держави: недоліки, досягнення та перспективи* : збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 30 травня 2019 року. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2019. С. 19–20.

12. Гудим Л.Я. Національна та громадянська ідентичність: до питання розмежування. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 31 травня – 1 червня 2019 р. Дніпро : ГО «Правовий світ», 2019. С. 157–159.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	
1.1. Еволюційна трансформація філософсько-правових ідей ідентичності від класичного до посткласичного праворозуміння	24
1.2. Методологічні засади дослідження правової ідентичності.....	52
<i>Висновки до першого розділу.....</i>	<i>77</i>
РОЗДІЛ 2. ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	
2.1. Поняття ідентичності у філософсько-правовому дискурсі.....	83
2.2. Правова ідентичність як структурний компонент соціальної ідентичності.....	111
<i>Висновки до другого розділу.....</i>	<i>139</i>
РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	
3.1. Правова ідентифікація як спосіб формування правової ідентичності.....	149
3.2. Поетапне формування правової ідентичності.....	163
<i>Висновки до третього розділу.....</i>	<i>188</i>
ВИСНОВКИ.....	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	197
ДОДАТКИ.....	224

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Питання місця людини в праві, її взаємозв'язку з правом були завжди в центрі уваги філософії права. Саме тому правова наука спрямована на те, щоб осмислити цей процес. На сучасному етапі ми переживаємо період зростання уваги до антропологічної проблематики в рамках юриспруденції: з'являється велика кількість р

обіт з юридичної антропології, і особливо, з теорії та практики прав людини. Поряд із тим правова наука ще не відповіла на питання щодо ролі права в пізнанні людиною самої себе.

Механізм взаємодії людини і права з використанням досягнень теорії ідентичності унаочнює цю відповідь у час глобалізації та розвитку інформаційного суспільства. Сучасна глобалізація, будучи багатогранним процесом, породжує безліч наслідків, одним із яких є вияв нових ідентичностей, що знаходять своє вираження у сплеску традиційних і появі нових її форм. У період суспільних трансформацій особливої ваги набуває питання правової ідентичності, яка у зв'язку з наявними соціально-економічними, політико-правовими та культурними умовами зумовлює прояви якісно нових форм поведінки. Тому дослідження правової ідентичності актуалізоване філософсько-правовим осмисленням категорії, а також вирішенням таких практичних завдань: підвищення правосвідомості, правової культури і, врешті, самовизначення людини з суспільними цінностями, оцінками та її інтересами, що адекватно проявляється у правовій поведінці.

Проблема правової ідентичності виникла на етапі переходу від ідеалів класичної до посткласичної філософії і є відображенням конкретно-історичної традиції наукового пізнання та праворозуміння. Праворозуміння розглядається як основа правової ідентичності, оскільки впливає на визначення людиною свого місця у правовій реальності. Правова

ідентичність в межах класичного праворозуміння розглядається як абсолютна, позасуб'єктна даність, результат раціонального мислення, що будується через розуміння права як незмінного набору істин, які формуються державою або природою. У посткласичний період філософії права дискурс правової ідентичності розглядається через її соціальний та комунікативний вимір як відкритий процес формування самосвідомості через взаємодію індивіда та суспільства та обґрунтовується поняття інтерсуб'єктивності.

Формування сучасного розуміння поняття «ідентичність» у соціальній філософії належить до ХІХ – на початку ХХ ст. і пов'язується з іменами таких вчених, як: А. Аарніо (індивідуальна та суспільна ідентичності), В. Джеймс (суб'єктивне сприйняття особою своєї самості), Е. Еріксон (формування ідентичності), П. Рікер (розробка етимології поняття), З. Фройд (проблеми ідентифікації), Е. Фром (життя індивіда як процес народження самого себе) та ін.

У сучасній філософії права проблема ідентичності стала предметом наукового інтересу таких вчених: Е. Астапова, К. Богомаз, В. Брастюк, М. Боришевський, Ю. Ветютнев, Є. Головаха, О. Джужа, О. Злобіна, Н. Ісаєва, М. Конох, Ю. Кравцов, О. Лісовий, Ю. Павленко, Н. Паніна, О. Парута, Ю. Пахомов, В. Попов, Є. Резніков, І. Софінська, А. Хабібулін, І. Честнов та ін.

Концептуальний вплив на дисертаційне дослідження мали праці таких науковців, які розглядали взаємозв'язок людини і права загалом: С. Архипов, А. Бабенко, О. Бандура, М. Байтин, Н. Варламова, М. Власенко, В. Вовк, В. Графський, В. Грищук, О. Грищук, Н. Гураленко, В. Дудченко, Н. Золотухіна, В. Лапаєва, О. Лейст, Д. Луковська, Л. Мамут, В. Малахов, А. Малько, С. Максимов, М. Марченко, Н. Матузов, Л. Морозова, М. Музика, В. Налуцишин, Н. Новікова, В. Нерсисянц, О. Омельчук, Н. Оніщенко, А. Поляков, П. Рабінович, Т. Радько, В. Сирих, Ю. Тихомиров, А. Токарська, В. Чиркін та ін.

Не применшуючи ролі праць указаних науковців, їхніх положень і висновків, зауважимо, що філософсько-правові засади правової ідентичності досі не стали предметом окремого комплексного системного наукового дослідження в сучасній юридичній науці, що й зумовило вибір теми і мети дисертації, її наукової новизни та практичного значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження виконане відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року; спрямоване на реалізацію Стратегії сталого розвитку «Україна–2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 року №5/2015 та відповідає вимогам Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 року (ст. 3). Дисертаційна робота виконана в межах НДР Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права» «Правові гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні» (державний реєстраційний номер 0118U100205).

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Львівського університету бізнесу та права (*протокол № 4 від 26 листопада 2015 року*).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертації є філософсько-правове дослідження правової ідентичності. Вказана мета передбачає постановку та вирішення таких основних *завдань*:

- проаналізувати еволюційну трансформацію філософсько-правових ідей ідентичності від класичного до посткласичного праворозуміння;
- охарактеризувати методологічні засади дослідження правової ідентичності;
- встановити зміст поняття ідентичності у філософсько-правовому дискурсі;
- розглянути правову ідентичність як структурний компонент соціальної ідентичності;
- проаналізувати правову ідентифікацію як спосіб формування правової ідентичності;
- з'ясувати особливості формування правової ідентифікації у сучасному бутті.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, в яких виникає і формується соціальна ідентичність.

Предметом дослідження є правова ідентичність у філософсько-правовому вимірі.

Методи дослідження обрані, зважаючи на завдання, поставлені у роботі, із урахуванням об'єкта і предмета дослідження. При проведенні дослідження за основу була взята посткласична методологія. Будучи плюральною, посткласична методологія включає в себе такі самостійні напрями досліджень, як: психологічна концепція (психосоціальний та психоаналітичний підходи), герменевтика, синергетика, феноменологія, філософія життя, інтуїтивізм, екзистенціалізм тощо. Встановлено, що кожен посткласичний підхід вклав вагомий внесок у розкриття особливостей правової ідентичності. Якщо узагальнити, то здобутки цих підходів полягають у такому: психологічний підхід дозволив розкрити правову ідентичність як: емоційну прихильність до іншого; процес наслідування

когось; уподібнення себе до іншої особистості; пошук свого місця в житті; результат суб'єкта, здатного долати протиріччя між особистим та соціальним; внутрішню узгодженість та стабільність; складне особистісне утворення; головний механізм соціальної взаємодії; соціальне самовизначення (*підрозділи 2.1, 2.2*).

Синергетичний підхід розглядає правову ідентичність через: опис відкритості та еволюції, частини і цілого, випадковості і детермінізму, хаосу і порядку; спосіб духовної самоорганізації індивіда і суспільства; соціокультурне успадкування, спосіб адаптації, соціалізації. Також цей підхід розкриває правову ідентичність як відкриту, нелінійну, складноорганізовану систему, що є результатом еволюції суспільства та умовою, яка визначає вибір шляхів розвитку особистості і суспільства (*підрозділи 1.1, 3.1*).

Згідно з герменевтичним підходом людина, здійснюючи тлумачення та інтерпретацію текстів правових норм, формує власне правове самовизначення, що має вплив на правову ідентичність. Окрім зауваженого, герменевтичний підхід створює розуміння того, що правова ідентичність – це обґрунтування та самообґрунтування індивідуальності; результат відтворення правової норми; передумова правової активності суб'єкта (*підрозділ 3.2*).

Феноменологічний підхід розкриває правову ідентичність через взаємозв'язок із правосвідомістю як: культурне утворення; універсальну форму самоусвідомлення; результат здатності людини конструювати власну реальність (*підрозділи 2.1, 3.2*) Філософія життя пояснює правову ідентичність через людину, її ціннісну орієнтацію, мету та цінності правового життя. Філософія життя акцентує увагу на важливості ірраціональних способів у формуванні правової ідентичності (*підрозділи 2.1, 2.2, 3.2*).

Згідно з інтуїтивізмом правова ідентичність – це результат досягнення своєї ролі у суспільстві через спостереження без обґрунтування його за допомогою доказів. Окрім того, важлива роль відводиться інтуїції при самоідентифікації (*підрозділи 2.2, 3.2*). Роль екзистенціального підходу при

аналізі правової ідентичності полягає у тому, що: він розкриває правову ідентичність як свободу самовираження особистості та як індивідуальне світосприйняття; правова ідентичність – екзистенційний вибір індивіда; акцентує увагу на проблемі людини та її місця у світі; правова ідентичність – свобода самовираження особистості та індивідуальне світосприйняття (*підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 3.2*).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні філософсько-правовим дослідженням правової ідентичності та процесів її формування. У роботі сформульовано положення та висновки, які є новими для філософії права або такими, що наділені істотними ознаками новизни.

Найбільш вагомими серед теоретичних положень, рекомендацій, висновків, пропозицій, сформульованих у дисертації, є такі:

вперше:

1) запропоновано авторське визначення правової ідентифікації як процесу, який виявляється в ототожненні індивідом себе з певною групою або соціумом (в оцінках інтегративного праворозуміння), що нерозривно пов'язаний з пізнавальною, конотативною, аксіологічною, діяльнісною, екзистенційною сферами особистості та виражається у правомірній поведінці;

2) обґрунтовано, що праворозуміння є базовою основою правової ідентичності. Визначення людиною свого місця у правовій реальності залежить від домінуючого у суспільстві праворозуміння, тобто, від практичного типу праворозуміння;

3) запропоновано розуміння особистої правової ідентичності (самоідентичності), в якому під самоідентичністю слід розуміти самовизначення людини як суб'єкта правової діяльності, що полягає в реалізації почуття самоповаги, самоцінності, правової гідності;

4) досліджено дію таких принципів правової ідентичності: ототожнення, динамічності, саморегуляції, індивідуалізму, толерантності,

консенсусу та солідарності, гуманізму, поваги, відповідальності, свободи, рівності, самоконтролю;

5) виявлено, що правова ідентифікація визріває поетапно як: правове пізнання, а вже потім – як його результат (правові знання та досвід); правове мислення на основі критичного аналізу, оцінки права та його наслідків – розуміння права; правова інтерналізація та формування ціннісної правової орієнтації; самоконтроль поведінки за допомогою правової волі; правова соціалізація через правову комунікацію та правове виховання; правове самовизначення та інкультурація, яка проявляється у правовому наслідуванні, соціально-активній діяльності та правовій поведінці;

удосконалено:

6) визначення правової ідентичності, під якою слід розуміти результат усвідомлення правовою особистістю своєї приналежності до соціуму через комунікацію на основі доміант правових цінностей та норм;

7) розмежування правової ідентичності з іншими поняттями, які у літературі часто вважають синонімічними, зокрема: політична ідентичність, цивілізаційна ідентичність, національна ідентичність, громадянська ідентичність, правовий статус, правова свідомість, правовий менталітет;

8) дослідження соціальної ідентичності та доведення того, що соціальна ідентичність – це результат усвідомлення особистістю своєї приналежності до соціуму внаслідок комунікації на основі домінуючих соціальних цінностей та норм;

9) утвердження філософсько-правової ідеї щодо ідентифікації людини у праві та встановлення, що перш ніж людина себе ідентифікує з правом, вона пізнає себе як правова особистість, формує власну правову самосвідомість через самокомунікацію, самооцінку, здійснює ідентифікацію в соціально-правовому просторі через самозміну та самоконтроль;

10) дослідження розуміння права та встановлення, що ідеальний об'єкт правової ідентичності – це розуміння права як формальної рівності, що є

мірою свободи і справедливості та досягнення синтезу індивідуальної свободи і загального блага;

11) розуміння взаємозв'язку між самоідентичністю та соціальною ідентичністю, де встановлено, що самоідентичність є вторинною щодо соціальної ідентичності, оскільки формується на основі використання в процесі соціальної категоризації вироблених понять;

12) розмежування правової соціалізації та ідентифікації та виявлення рівня правової ідентифікації як вищої форми правової соціалізації;

дістали подальший розвиток:

13) правові ідеї в межах класичного праворозуміння: правова ідентичність в межах даного типу праворозуміння – це абсолютна, позасуб'єктна даність, результат раціонального мислення, що формується через розуміння права як незмінного набору істин, які формуються або вищим інститутом – державою, або самою природою;

14) розгляд класичного праворозуміння в межах двох його типів правової ідентичності: правова ідентичність, що формується на основі природного праворозуміння, та правова ідентичність, що формується через позитивне праворозуміння;

15) дослідження відмінностей між юридичною та правовою ідентичністю: слід відрізнити поняття «юридична ідентичність» та «правова ідентичність». Юридична ідентичність – це вид професійної ідентичності, яка виражає орієнтацію юридичної професії серед інших професій. На відміну від правової ідентичності, юридична є результатом професійного вибору та становить уявлення людини про своє місце в юридичній діяльності. Вона супроводжується певним особистісним уявленням та сукупністю особистісних характеристик, які свідчать про рівень юридичних знань, уміння їх застосовувати, що залежать від мотиваційних та ціннісних якостей людини;

16) ідеї щодо структури соціальної ідентичності, де елементами соціальної ідентичності виявлено суб'єкт – особистість, контрсуб'єкт – соціум, об'єкт – соціальні цінності та норми.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес, та можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для подальшого теоретичного та філософсько-правового осмислення правової ідентичності та як основа для нових досліджень проблеми правової соціалізації, правової свідомості та правової культури;

- у сфері правотворчості – для удосконалення чинного законодавства України щодо правової освіти та правового виховання;

- у навчальному процесі – для організації освітньої діяльності та викладання таких навчальних дисциплін як «Філософія права», «Загальна теорія держави та права», «Соціологія права», «Юридична деонтологія», а також для підготовки методичних розробок, підручників, навчальних посібників (*Акт про реалізацію результатів наукових досліджень Хмельницького університету управління та права від 15.03.2019 року*) (Додаток Б);

- у правозастосовній діяльності – для удосконалення практичних заходів органів виконавчої влади, щодо забезпечення правомірної поведінки.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень, що включені до дисертації, оприлюднені на міжнародних та національних науково-практичних конференціях, симпозіумах, круглих столах, семінарах. Серед них: на Міжнародній науково-практичній конференції «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (19–20 жовтня 2018 р., м. Хмельницький); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (07 лютого 2019 р., м. Тернопіль); Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи»

(1-2 лютого 2019 р., м. Дніпро); Міжнародній науково-практичній конференції «Право як ефективний суспільний регулятор» (15–16 лютого 2019 р., м. Львів); Міжнародній юридичній науково-практичній конференції «Реформування законодавства і державних інституцій: досягнення, недоліки та перспективи» (30 травня 2019 р., м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне правотворення: питання теорії та практики» (31 травня – 1 червня 2019 р., м. Дніпро).

Публікації. Основні наукові результати дисертації викладено у шести наукових статтях, з них чотири – у фахових наукових виданнях України і дві – в зарубіжних наукових виданнях. Додатково відображають наукові результати дисертації шість тез доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації налічує 228 сторінок, з них обсяг основного тексту – 196 сторінок. Список використаних джерел розміщено на 27 сторінках (266 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Еволюційна трансформація філософсько-правових ідей ідентичності від класичного до посткласичного праворозуміння

Проблема ідентичності у західній філософській традиції теоретично була сформульована на початку ХХ ст., проте вона має доволі глибоке історичне коріння. Погляди на проблему ідентичності в історії філософської думки визначалися практикою соціальної ідентифікації, яка панувала в конкретні часи формування цієї думки. «Тому історико-філософський аналіз ідентичності майже рівнозначний дослідженню розуміння суті цієї проблеми тієї історичної доби, до якої належить та чи інша філософська думка. Зрозуміло, що ідентичність, як соціальне явище, відбиває процес адаптації самоусвідомленого суб'єкта до певного соціокультурного простору» [112, с. 13].

Проблема ідентичності виникла в науці на стадії її переходу від ідеалів класичної філософії до ідеалів посткласичної, з тих пір міцно зайнявши своє місце серед центральних проблем теорії і практики. З моменту виникнення її слід відносити до числа найскладніших загальнонаукових та філософсько-правових проблем, у вирішення яких значний внесок робить філософія права [132, с. 5]. Традиційно фундаментом філософії права була особистість і її внутрішній світ, що важко піддається зовнішній детермінації. Людина, будучи особистістю, має можливість виступати як самодетермінована істота, оскільки здатна творити власне життя незалежно від суспільних інститутів, а саме: виходячи з власних сутнісних потреб і життєвих установок здатна визначати те, ким їй бути – ідентичність якого типу розкривати у власному образі [36, с. 4].

Філософія права як наука, як і більшість напрямів філософсько-правової проблематики (антропологія, аксіологія, соціологія права), також є відображенням певної конкретно-історичної традиції наукового пізнання та праворозуміння, яка впливає на форми і зміст права [129, с. 91]. Праворозуміння є початковою, вихідною категорією філософії права та формування правової ідентичності. Кожне з тлумачень права є втіленням лише певних його сторін, аспектів тією мірою, якою право є предметом дослідження окремої науки, тому тільки синтез, інтеграція всіх визначень права здатні відобразити його характеристики як цілісного суспільного явища [88, с. 446–447].

Цілком слушним є твердження, що праворозуміння – це філософсько-правова категорія, що охоплює певний образ права, який характеризується ставленням до права та системи правових уявлень про зміст права, закономірності його виникнення та розвитку [105, с. 116].

Отже, обґрунтовано вважається, що праворозуміння є базовою основою правової ідентичності. Визначення людиною свого місця у правовій реальності залежить від домінуючого праворозуміння у суспільстві, тобто від практичного типу праворозуміння.

У структурі правової системи праворозуміння посідає специфічне місце, між ними існує діалектичне співвідношення, адже становлення, функціонування, а також динаміка розвитку правової системи багато в чому визначаються домінуючим праворозумінням, яке формується у межах різних культурно-правових традицій. Праворозуміння є тим критерієм, який відображає реальну роль права у житті суспільства. Зміст праворозуміння втілює його самобутнє існування або його функціональна залежність від інших чинників соціального життя суспільства [28, с. 146].

У контексті правової ідентичності важливе значення має не просто праворозуміння, а домінуюче праворозуміння, яке впливає на функціонування правової системи. К.О. Шелестов відзначає, що: «домінуюче праворозуміння – це особливе розуміння певного змісту права, що

складається в суспільстві як найбільш важливе й поширене та визначає функціонування правових систем» [255, с. 17]. Із сказаного вище випливає, що для правової ідентичності визначальне значення має покладений в основу юриспруденції та держави тип праворозуміння. Саме він визначає парадигму пізнання правових і державних явищ. Формуючи ставлення до права, праворозуміння обумовлює значення усіх інших юридичних категорій, таких як: норми права, джерела права, правосвідомість, правовий статус особи, правовідносини, правотворчість, форми реалізації норм права, законність і правопорядок, правомірна поведінка, правопорушення і юридична відповідальність, правова культура [8, с. 14–15].

У сучасній філософії права як складному і багатовимірному соціокультурному феномені, що інтегрує в собі безліч різних шкіл, концепцій, напрямів, течій, виділяють дві епохи:

1) класика – розвиток філософії з античних часів до Гегеля включно (до середини ХІХ ст.);

2) посткласика – розвиток європейської філософії з середини ХІХ ст. до цього часу, що поширюється як на неокласичні, так і на некласичні філософські напрями [232].

Відповідно, у філософії права існує історичний поділ правової думки на два типи: класичний та посткласичний. Відповідно до такого поділу виділяють два типи праворозуміння – класичний та посткласичний. Класична і посткласична типологія є своєрідним стилем філософсько-правового мислення, типологічні особливості яких визначаються типом наукової раціональності. В основі класичної і посткласичної типології лежить уявлення про те, що наукове знання є явищем, що історично розвивається та формується в межах певного соціокультурного контексту [222, с. 9].

Відповідно, класичне та посткласичне праворозуміння, беручи за основу класичну та посткласичну філософію права, орієнтується на:

1) історичну періодизацію та історичні особливості правової думки;

2) концептуалізацію кожного типу філософсько-правової проблематики.

У зв'язку з цим пропонуємо здійснювати огляд правової ідентичності в межах цієї типології, враховуючи як історичну зумовленість цього правового явища, так і концептуальну. Таку наукову задачу вважаємо виправданою, оскільки розвиток правової ідентичності залежить як від історичної філософсько-правової думки, так і від трактування права в межах цього періоду.

Розпочинаючи з класичного типу праворозуміння вважаємо за доцільне розпочати з історичної обумовленості правової ідентичності притаманної у класичній концепції філософії права. У цьому контексті слід погодитися з Ч. Тейлором, що ми не зможемо збагнути складність і багатство посткласичної ідентичності, поки не усвідомимо як вона «розвинулася із більш ранніх способів бачення людської ідентичності» [217, с. 9].

Класична філософія права пропонує пріоритет пошуку фундаментальних знань через знання про об'єкти та спирається на принцип тотальності світоустрою, принцип сходження від конкретного до абстрактного, примат прагнення зводити індивідуальне до соціального, концепцію всебічно розвиненої гармонійної особистості, монополію на істину [132, с. 96]. Видається, що слід розпочати філософсько-правовий огляд ідентичності з класики, яка триває із доби Античності і аж до поч. ХІХ століття.

Пошук ідентичності починається з найперших стадій людської історії, коли людина починає замислюватися над тим, ким вона є, звідки і для чого з'явилася, яке місце займає в світі, як ставиться світ до неї, як їй ставитися до світу. Категорія «ідентичність» відноситься до числа багатозначних понять і має тривалу історію становлення, уточнення і розгортання, оскільки розпочавшись у давнину, пошук людиною (людством) ідентичності триває досі і не припиниться до тих пір, поки воно буде живим. Це зумовлено складним становлення самого об'єктивного процесу соціальної ідентифікації,

адже на різних етапах історії людства існували різні цінності, які обумовлюють її специфіку. Процес ідентифікації почався з первіснообщинного ладу. Це – процес самопізнання, самовизначення людини, її самовиявлення, виділення себе з природи. Людина усвідомлює свої особливості через протиставлення себе з твариною. Зауважує схожість і відмінності, розуміє свою перевагу. На цьому етапі з'являються елементи ідентичності, пов'язані з виникненням соціальних відмінностей, відмінностей у сферах життєдіяльності [106, с. 47].

Вважається, що ідентичність стала реальнішою тільки з появою писемності тому, що в ній знаходять шляхи і можливість передати тривалість свого персонального існування. Слід відрізнити усвідомлене вираження думок і ідей від звичайних інстинктивних форм самовираження. Діалог між різними культурами не можна було б досягти, допоки писемні суспільства не набрали б достатнього багажу для вільної інтерпретації культури. Він стає можливим, коли існує «явне розуміння» поділу на «своє і чуже». На базі того рівня розвитку засобів фіксації і передачі інформації засвоєння чужих культур не надає такої можливості [93, с. 83]. Першою такою культурою, яка відома в історії філософсько-правової думки, є культура Античності. Філософія права як напрям пізнання найперше представлений в добу Античності, де право, як сфера людської діяльності тісно пов'язане з такими філософсько-правовими проблемами, як: справедливість, свобода і рівність, вина, відповідальність та ін. [31, с. 93].

В античні часи міф був первинною формою цілісного сприйняття світу, тому аналізувати уявлення про ідентичність доцільно з міфологічної свідомості. Завдяки міфу відбулася гармонізація індивіда, суспільства й природи, пояснювався зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім, формувалися у свідомості людини перші уявлення про систему цінностей. Люди у своїх діях керувались загальновідомими, загальноприйнятими у суспільстві правилами поведінки, традиціями, звичаями, підґрунтям яких стали божественні закони, які спрямовували поведінку людини. Вони були

невід'ємною частиною усього суспільного життя, формували основу ідентичності та були критерієм перевірки правомірності дій людини. Людина в цей час не відокремлювала себе від природного космосу, а вважала себе його частиною. Відповідно закони, правила, за якими жив природний космос, були також і законами людини [62, с. 118].

В Античності відбувалося ототожнення людини себе з богами. Важливою цінністю давньогрецької культури була краса людського тіла. Вважалося, що тіло людини таке ж, як і тіло богів. Втім, людина розуміла і свої відмінності від богів: вона смертна. На відміну від греків, римляни, значною мірою, розглядали власне схожість і відмінність вже не з богами, а один з одним. Таке порівняння ґрунтується на міжсуб'єктній взаємодії [106, с. 47].

Проблема ідентичності в соціальному контексті стала предметом аналізу Платона, який відобразив у своїх діалогах процес втрати греками соціальної ідентичності. У діалозі «Федр» Платон обґрунтовує втрату соціальної ідентичності та причину кризових явищ через амбівалентність людського «Я», котре керується двома джерелами: благотворним і злотворним [112, с. 15].

В Античності є ключовим принцип тотожності, оскільки відсутні уявлення про індивіда як унікальної духовної неповторної особистості, принципово відмінної від решти реальності. Пізнання ідентичності через категорію тотожності надає їй відносну стабільність: ідентичність осмислюється як якась відносно стійка «тотожна самій собі» цілісність. Ідея індивідуальності, самостійності людини, яка служить підставою для тематизації ідентичності, у цей період не отримала свого розвитку. Самостійність античного індивіда здійснювалася в просторі спочатку заданих космічних можливостей, і оскільки космос – це розумний початок, то свою ідентичність особистість виявляла в мисленні. У класичній філософії права фундаментальним принципом класичного філософствування стає ідея

тотожності буття і мислення, яку пізніше розвивають Б. Спіноза, Ф. Шеллінг, Вл. Соловйов, Г. Гегель [219, с. 25–26].

Античність дозволяє сформулювати такі висновки щодо філософсько-правових поглядів ідентичності:

1. Індивід належить своєму роду, тому індивід зобов'язаний контролювати і регулювати свою поведінку.

2. На пізніх етапах античного періоду індивід володіє особистою автономією, яку потрібно поважати, адже вона є неодмінною умовою стабільності і внутрішньої регуляції.

3. На цьому етапі найбільш показовим компонентом становлення ідентичності є вміння самовиразитися за допомогою створених людиною штучних способів. Цінуються вміння передати думку в слові, в мистецтві, а не тільки фізична сила або уподібнення досконалості природи.

4. Колективна та індивідуальна свідомість зберігає архетипи поведінки, правила діяльності, праці, анулюючи історичні та особистісні особливості. Колективна пам'ять, сховище трудових, розумових, логічних навичок, майже не фіксує і, відповідно, не оцінює історичні події як особливий феномен.

5. Античне мислення пропонує перші спроби філософської і духовної інтерпретації самовдосконалення, самонавчання, впливу на інших людей за допомогою влади, волі, знань [93, с. 91–93].

С. Хоружий писав: «проблема ідентичності мала просте позитивне рішення, оскільки ідентичність людини трактувалася на тій же філософській основі, що ідентичність речі: саме на основі субстанціальності. Субстанція – автономне буття, самодостатнє, самотождественне; і з усіх філософських начал вона тісніше пов'язана з самоідентичністю, маючи останню своєю визначальною властивістю, фундаментальним предикатом» [242, с. 122].

Середньовічне право було теократичним правом, що являло в собі синтез римського права і положень Святого Письма [198, с. 83–84]. У цей період людина ототожнює себе з Творцем, за образом і подобою якого вона

створена. Для Середньовіччя характерна індивідуалізація не «органічна», а «морфологічна» або «типова»: індивід показує себе лише через загальне, властиве цілій категорії людей» [73, с. 275].

У Середньовіччі суспільство було строго розділене за соціальними анклавами і залишалося практично немобільним. Великі інституціональні структури визначали життя, кожен отримував свою ідентичність на «блюдечку», адже будинок, відносини, сім'я, одруження, становище в суспільстві були затверджені під час народження. Соціальна ієрархія суворо визначена. Недаремно Августин зауважує, що кожному Богом відведено власне місце у суспільстві. Отже, у середньовічній Європі, основні компоненти ідентичності були визначені строго відповідно до життєдіяльності соціальних інститутів. Середньовічний період можна охарактеризувати як час самоорганізації шляхом інтегрування загальних духовних підстав людського буття. Детермінованість загальної практики дозволяє будувати єдину загальну модель поведінки (у локальних межах). Уже задана загальна модель, за якою можна ідентифікувати власне буття, в якій особистий час виступає як частина загального розвитку [93, с. 93]. Людина в своїх діях не повинна проявляти себе як щось особливе, а підкреслювати свою приналежність до певної соціальної структури, оскільки була вписана в жорстку станово-корпоративну ієрархію [219, с. 26].

Як вважає Ф. Аквінський, у розпорядженні людини є здатність сприймати порядок, зокрема і порядок внутрішньої здатності формоутворення. Для того, щоб розібратися у всіх порядках, людям дано певні органи і здатності: інтуїтивне бачення, сприйняття, розумне пізнання, здатність цінувати час [93, с. 95]. Ідентичність для Фоми Аквінського ґрунтується якраз на такому досвіді. При чому для ідентифікації необхідний не тільки індивідуальний, але і соціальний досвід, зокрема досвід взаємодії з іншими [106, с. 49].

Отже, у ранньому Середньовіччі формуються перші елементи ідентичності – відповідність особистості ідеалу, осмислення внутрішнього

«Я», залучення до духовного («загальне» без біологічних і матеріальних констант). Однак, загалом можна стверджувати, що у середньовічній Європі основні компоненти ідентичності були визначені строго відповідно до життєдіяльності соціальних інститутів. Середньовічна ментальність не відрізнялася інтересом до унікальності індивіда, адже для ідентифікації більшості не було ні підписів, ні автографів, ніяких документів, у протоколах судів вік визначається як «N років або близько того» [93, с. 98, 104].

В Античності і Середньовіччі питання ідентифікації розглядалися як проблеми метафізичного порядку. За метафізичною установкою ідентичність розглядалася як результат Космосу, Бога, Природи, продукт умов існування, яка може лише пізнати себе і не повинна намагатися змінюватися. У межах традиційної філософії права предметом розгляду стали метафізичні проблеми природи, у той час, як їх соціальний аспект залишався за межами філософської проблематики: у традиційній філософії права практично не ставиться питання про те, як можлива самоідентифікація, які психологічні і соціальні механізми лежать в її основі. Якщо ж такі механізми і виділялися, то вони не проблематизувалися, а розглядалися як само собою зрозумілою даністю [91, с. 13–14].

В епоху Відродження найбільшу цінність набуває людська особистість, оскільки людина унікальна, вільна і велична, наділена силою і впевненістю, адже вона подібна до Бога. Її розум могутній, а його розвиток не має перешкод [64, с. 128]. Основною метою, яка найповніше відповідає характеристиці того часу, було ослаблення залежності від станової держави, посилення самостійності окремої людини, розпорядження нею своїми здібностями та майном [60, с. 33].

Ідентичність у цей час ґрунтується на усвідомленні своєї індивідуальності. Проблемами самопізнання та ідентичності активно займалися мислителі епохи Відродження. Загострення інтересу до максими «пізнай самого себе» був характерний для мислителів того часу, захоплених ідеєю мікрокосму і макрокосму [106, с. 49]. Отже, в епоху Відродження

проблема ідентичності була сформульована в нових ознаках: суб'єктивного часу, унікальності, неповторності тілесного і духовного, необхідності приймати рішення і діяти самостійно. Людина вже не нікчемна грішна істота, яка живе тільки для того, щоб знайти собі порятунок у майбутньому житті, а чудове створіння, що володіє красою, могутністю, відвагою, мудрістю, вірою в себе, з розумом, волею і внутрішньою силою формує світ, наповнений плодами людського творчого інтелекту. Проблеми ці сформульовані вже на рівні буденної свідомості, оскільки інститут віри перестав служити універсальним критерієм ідентичності. Зростає соціальна мобільність і особисті досягнення відкривають шлях до життєвих висот, виникають зачатки проблем, пов'язаних з ідентичністю: сенс, вибір, методи самопізнання і саморефлексії. Однак, докорінні зміни на практиці і в свідомості того часу не поширювалися швидко і повсюдно [93, с. 115–116].

Епоха Відродження оголосила попередній період Середньовіччя «темним століттям» і розглядаючи себе як наступників антично-християнського синтезу, реформатори запропонували ідею вільної особи, що самовизначається у творчості і вірі [244]. Реформація зруйнувала традиційні середньовічні засади, які характеризувалася порушенням замкнутості соціальних груп, міграцією з одних сфер діяльності в інші та первинним накопиченням капіталу. Така трансформація зумовила необхідність формування нового типу людини, яка створює себе сама, яка шукає опору і обґрунтування своєї поведінки в собі і відповідальна, перш за все, перед собою [63, с. 46]. Антропоцентризм звільнив людину «із пут різних колективностей та відкрив горизонти набуття індивідуально-особистісних визначеностей на рівні реалізації свого соціального статусу, організації сімейного життя чи утвердження своєї неповторності у сфері духовної творчості. Це була епоха, коли набуття людиною індивідуально-особистісних визначеностей ставало проявом достеменності власне людського буття. Набуття цих визначеностей пов'язувалося не стільки зі ставленням до суспільних обов'язків, відповідальністю за дотримання пенітенціарних норм,

чи жорстко визначених дозволів та табу, скільки з індивідуально-особистісною самореалізацією, максимальним розкриттям притаманних індивіду здібностей та здатностей» [90].

В епоху Нового часу завдання філософії вбачалося в розкритті раціоналістичними засобами абсолютного, незмінного права [233, с. 61]. До цієї епохи відносяться дослідження ідентичності Б.Б. Спінозою, у якого визначення ідентичності відповідає субстанції, яка і творить, і яка твориться: вона визначається безліччю сторін, кожна з яких підтверджує свою спроможність розумом і говорить про певну властивість ідентичності, певну властивість буття. Це означає, що визначення ідентичності можна дати, звернувшись лише до розуму і знаходячи підтвердження того в природі, тобто в нашому існуванні [218, с. 83].

В епоху Нового часу почалось нове перетворення в проблематиці ідентичності, яка починає переходити з площини залежності підданих від Бога в площину їх свободи, моральної відповідальності не лише перед Богом, але і перед собою і суспільством. «Ця рефлексія з приводу антично-християнського синтезу надала розвиток протилежним тенденціям, проте саме їх «рівнодіюча» стала магістральним напрямом у формуванні цивілізації Нового часу» [107, с. 98].

Отже, інтерес до індивідуальності – головна властивість Нового часу. У концепціях виділялися такі характеристики індивідуальності, які мали вплив на ідентичність: вирішальне значення мають унікальні властивості або здібності індивіда; кожна індивідуальність має свою власну долю або потенціал, свій життєвий шлях [93, с. 119].

Філософи епохи Просвітництва розраховували на те, що відкриття загальної природи або сутності людини буде сприяти подоланню конфліктів і воєн. В епоху розквіту антропології розуму були запропоновані концепції універсального права, релігії, цивілізації, завдяки яким люди досягли б порядку та подолали конфесійні, національні та етнокультурні відмінності [91, с. 14].

Фактично в XVIII столітті ставиться питання про переведення процесу ідентифікації з релігійних констант на соціально-історичні. Розумність, раціональність, рефлексія стають головними елементами, що впливають на створення нового процесу ідентифікації. Іншим фактором переходу ідентифікаційного процесу з релігійного на соціально-історичний є прийняття стабільного і легітимного соціального порядку. Революції радикально змінюють соціальну та історичну картину, зміст понять і уявлень, зачіпаючи тим самим компоненти ідентичності. Глобальним зрушенням у становленні ідентичності в XVIII столітті є поява політики емансипації, яка характеризується прагненням людини: скинути з себе кайдани минулого, яке детерміновано трансформаційним ставленням до подій, до майбутнього; подолати легітимну домінацію з боку окремих індивідів або груп [93, с. 137].

У межах класичного філософствування лежать і витoki проблематики індивідуальної ідентичності, що розробляються в дослідженнях Дж. Локка і Д. Юма. Не можна сказати, що вони випали із загальної парадигми, але їм певною мірою вдалося передбачити майбутні дослідження. В їх роботах ідентичність розуміється не тільки як характеристика буття, але й як відносно стійка, усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе [239, с. 18].

Дж. Локк визначив термін «ідентичність» як усвідомлення індивідом власної особистісної totoжності. Мислитель зв'язав поняття «ідентичність» з поняттям відповідальності людини за здійснювані нею вчинки на основі пам'яті про них (що дозволяє ідентифікувати їх як свої власні дії) в концепції етично забарвленого самоствердження відповідальної особистості [130, с. 47]. Для Дж. Локка відповідальність за власні вчинки, самосвідомість, саморефлексія, неприйняття ідеї переселення душ формують основні компоненти ідентичності особистості [93, с. 118]. Ідентичність людини не викликає у Локка сумніву, але він звертає увагу на те, що ідентичність формується свідомістю і зовнішнім середовищем, направляється похвалою і покаранням, вона соціально конструюється через створення певних умов [239, с. 20].

Ще один представник цієї епохи Д. Юм спирається на принципи емпіричного досвіду і спостереження, згідно з якими всім ідеям передують якісь сприйняття. Д. Юм заперечує, що в основі людської тотожності лежить якась субстанція. Філософ аргументує це тим, що ідея субстанції як своє першоджерело не має безпосереднього сприйманого об'єкта. На думку Д. Юма, ідеї сприйняття шикуються в розумі згідно відносин причинності і подібності, завдяки яким створюється враження, що людина володіє тотожністю [36, с. 15–16]. Він, розмірковуючи про людську природу, піддає скепсису поняття «тотожності особистості», під яким мислить ідентичність. Мислитель не вважає ідентичність повністю раціональним і незмінним поняттям, адже враження і сприйняття теж змінюють ідентичність. Юм наполягає, що тотожність не є щось реальне, а лише якість, що приписується сприйняттям. Тому ідентичність у Юма зв'язується з нашими сприйняттями, які цілком залежать від почуттів [218, с. 84]. Також мислитель спробував обґрунтувати тезу про конституювання ідентичності не «зсередини» («самості» людини), а «ззовні» (із суспільства) і її підтримки через ім'я, репутацію, славу і т.д. [260, с. 110].

Для Д. Юма конструювання ідентичності відбувається «ззовні», через суспільство. Якості людини формуються під час соціалізації. Людина знаходить себе в своєму діянні і у такий спосіб творить себе. Це судження надалі було взято за основу системно-діяльнісного аналізу соціальної ідентичності, в якому також аналізується процес її становлення та розвитку в сукупності взаємодії з суспільством і особистою активністю [106, с. 5].

Завершальною стадією традиційного європейського раціоналізму є Німецька філософія другої половини XVIII – початку XIX ст., в якій постала проблема об'єднання держави та збереження порядку, стабільність за республіканської форми правління. У цей час відбувається і перше розчарування в практичній ефективності природного права через суперечності між державою, суспільством і особою. Все це призводить до повстань і революцій, які відбулися в інших країнах Європи. Німецькі

філософи шляхи для свого об'єднання, створення загальнонаціональної державності шукали у національній ідентичності як об'єднуючому факторові, зокрема: Г. Гегель пише про «німецький дух»; Л. Фейєрбах вдається до аналізу «сутності християнства»; Маркс і Енгельс, започатковують своє вчення [61, с. 190].

Кант, продовжуючи лінію Д. Юма, відкрив, що ідентичність цілком залежить не тільки від раціональної здатності людини, але й від чуттєвої. Людина як ідентичність розцінюється Кантом не просто як якась сутнісна структура, схема, здатна сприймати і міркувати, але як розумна істота, здатна встановлювати собі закон життя, творчо ставлячись до його створення і реалізації. По-своєму інтерпретуючи буття, наділяючи його змістом і тим самим – змінюючи його, роблячи його реальним, людина відкривається сама. Кант відкрив, що внутрішнє відчуття простору, властиве кожній людині, кожній ідентичності, стає зовнішнім, актуалізується в його судженнях і вчинках. Інакше кажучи, людина втілює в життя те, що «бачить» зсередини. Від унікальності кожної розумної істоти залежить то, як вона це робить. Логіка ідентичності, механізм ідентифікації лежить в межах естетики, тут важливо як, яким чином суб'єкт «бачить» [218, с. 85–86].

Розвиток ідеї ідентичності показав також Г. Гегель, який прагне реалізувати у праві принцип суб'єктивності, що свідчить про пошук в людській свідомості джерел права [233, с. 78]. Завдяки цьому мислителю поняття ідентичності стало застосовне не тільки до буття людини, але і до буття цілих націй, держав, інститутів [218, с. 86]. Визначення ідентичності Гегель здійснив спираючись на методологічні принципи суперечності та історизму через генезис і розвиток самосвідомості, яка навчилася відділятися від «мальовничої видимості чуттєвого» і цінувати свободу мислення [23, с. 172].

Отже, ідентичність, або тотожність, у метафізичному контексті, як спроба привести все до одного, як проблема єдиного і загального проходить тривалу історію використання, тягнеться від Парменіда і Платона,

Аристотеля, розглянута Плотіном і неоплатоніками, Августином і Фомою Аквінським, Миколою Кузанським, Декартом прямо до представників німецької класичної філософії. Пов'язане в єдину раціональну схему у філософії класичного періоду через представників німецької класичної філософії досягає повноти і завершеності [239, с. 24].

У класичний період філософії права ідентичність упродовж довгого часу не тематизується і не проблематизується як окреме питання. Ідентичність, або інакше тотожність, починаючи від звернення до цієї тематики давньогрецьких філософів, постає як фундаментальна характеристика буття. Ідентичність у метафізичному контексті є спробою підвести все до одного. Загалом у традиції філософії тотожності і самосвідомості ідентичність постає прозорою передумовою для розуміння цілісної єдності світу в прагненні до пізнання абсолютної ідеї, бога, універсальних структур. Буття і думка людини перебувають у гармонії, людина вкорінена в чіткому світопорядку. Вкоріненість у нескінченному світопорядку робить існування людини причетним Тотожності. Питання про тотожність щодо людини розглядається у класичній філософсько-правовій думці через співвіднесеність, причетність індивіда до буття вічного і досконалого. І якщо тотожність людини розкривається через єдність життя, яке, втім, не відрізняється від тотожності тваринного організму, то тотожність особистості визначається свідомістю як свідомість самого себе [239, с 29–30].

До класичної філософії входить розуміння «Я» як усвідомлення індивідом своєї ідентичності, як принцип суб'єктивності в її чистому вигляді. Це механізм розрізнення себе і протиставлення себе іншому, виражений в суб'єкт-об'єктній опозиції. Тобто це безпосередньо дана рефлексивно усвідомлена тотожність індивіда. У цьому сенсі «Я» приймає рішення, контролює їх втілення в життя і несе відповідальність за своє буття у світі. Класичне розуміння ідентифікації було представлено в основному раціоналістичною традицією, однак крім неї існували й інші уявлення про

ідентичність. Так, наприклад, Дж. Локк критикуючи ідею субстанціальності мислячої субстанції Декарта не заперечив достовірності пізнання людиною її свідомості і говорив про те, що ідентифікація – це тотожність емпіричної свідомості [91, с. 15].

Отже, можна стверджувати, що культурна логіка класичної філософії права переконливо продемонструвала нівелювання особистості у раціоналізованому, бюрократичному суспільстві [42, с. 47]. «У класичній філософії субстанціальне трактування особистості позбавляло феномен ідентичності проблемного змісту: самототожність особистості (абсолютна ідентичність) виключала відмінність як результат змін. Тому класична філософія вважала за краще оперувати такими поняттями, як людина або особистість, які, однак, не були рівноправними відносно своїх пар «світ» і «суспільство»» [195, с. 64].

Поняття і проблема ідентичності пов'язана з процесом індивідуалізації. У період класики заклопотаність суспільства індивідуальністю була не настільки гострою, адже стать, соціальний статус, приналежність до культурного шару були відносно зафіксовані. Зміни, що відбувалися упродовж життя, були визначені і контролювалися соціальними інститутами, а індивідуальна роль у них була досить пасивна. Е. Дюркгейм стверджував, що автономна індивідуальність не існувала і не цінувалася у класичний період. Тільки з появою сучасного економічного стану, поділу праці, зі змінами культурного коду індивідуальність висувається в центр уваги. Безумовно, індивідуальність завжди цінувалася в різних культурах, але їй ніколи не приділяли стільки уваги, як у сучасній [93, с. 181].

Отже, класичне розуміння правової ідентичності можна потрактувати через такі висновки:

– у добу Античності правова ідентичність ототожнювалася з Космосом, природою чи Богами;

– у Середньовіччі людина ототожнює себе з Творцем, за образом і подобою якого вона створена. Втім, індивід показує себе лише через

загальне, властиве цілій категорії людей, тому правова ідентичність була майже неможлива оскільки не проявлявся жоден інтерес до унікальності самого індивіда;

– епоха Відродження характеризується тим, що ідентичність у цей час ґрунтується на усвідомленні своєї індивідуальності, однак основні компоненти правової ідентичності строго визначені відповідно до життєдіяльності соціальних інститутів;

– у добу Реформації та Нового часу можна виділити два типи трактування правової ідентичності: раціоналістичний та емпіричний;

– епоха Просвітництва та Німецька класична філософія роблять висновок, що правову ідентичність можливо досягнути лише розумом.

Наше наукове завдання тепер передбачає розкриття сутності правової ідентичності в даний період через класичне праворозуміння, яке не є обмеженим історичним періодом, окресленим вище.

На думку А.С. Токарської, класичне праворозуміння ґрунтується на уявленні про сутність речей як певну абсолютну, ідеальну, незмінну та позасуб'єктивну даність, з якою мають узгоджуватися будь-які людські міркування та практичні дії [224, с. 17]. Класичний тип праворозуміння взяв за основу вчення про розум людини, сформувавши раціоналістичне мислення, де розум вбачається як специфічна людська здатність досягнення світу. У межах такого типу праворозуміння правознавці звертаються до аналізу суб'єктивного акту, в якому індивід сприймає правові цінності та принципи права як незмінний набір істин розуму [189, с. 22–23].

У класичному праворозумінні є важливою інтерпретація права як апріорної ідеї розуму, «наказу суверена» або «правопорядку». Класична структура філософсько-правового дослідження представлена як: «суб'єкт – метод – об'єкт». Філософія права розглядається як інструмент вибору рішення в проблемній правовій ситуації, обумовленого тільки результатами формально-логічного аналізу права і процесуально встановленими фактами [222, с. 22–23].

Як висновок можемо стверджувати, що правова ідентичність у межах класичного праворозуміння – це абсолютна, позасуб'єктна даність, результат раціонального мислення, що формується через розуміння права як незмінного набору істин, які формуються або вищим інститутом – державою або самою природою. У класичному праворозумінні правова ідентичність набула таких ознак:

- принцип тотальності поширюється через право і на правову ідентичність;
- під час правової ідентифікації відбувається нехтування світоглядного, емоційного впливу правового суб'єкта;
- правова ідентифікація формується через монологічний повчальний правовий стиль мислення;
- правова ідентифікація відбувається через протиставлення розуму і відчуття, душі і тіла, мислення і буття;
- примат прагнення зведення індивідуального до соціального у праві майже унеможлиблює існування правової ідентичності;
- правова ідентичність є частиною природного впорядкування права;
- принцип тотожності буття та мислення поширюється і на правову ідентичність;
- правова ідентифікація відбувається через об'єктивність та незмінність права;
- правова ідентифікація відбувається без попереднього осмислення та розуміння права, адже право, його цінності та принципи не залежать від людської особистості.

Класична модель праворозуміння спирається на досягнення загальних принципів, не пов'язаних з актуальним існуванням людей і речей. За такої моделі маємо справу з метафізичним підходом до надчуттєвих феноменів права, які досягаються умоглядно. Таке праворозуміння передбачає два інваріанти класичних концепцій природного права, що протиставляють

плани правової реальності: **емпіричний (позитивне право) та ідеальний (природне право)** [233, с. 88].

Відповідно до такого поділу в межах класичного праворозуміння можемо виділити два типи правової ідентичності:

- 1) правова ідентичність, що формується на основі природного праворозуміння;
- 2) правова ідентичність, що формується через позитивне праворозуміння.

В обидвох типах правової ідентичності право – це даність, однак, якщо людина себе ідентифікує з природним правом, її правова поведінка буде втілюватись у формі звичайної або активної, а у разі ідентифікації з позитивним правом – правова поведінка реалізується як конформістська або маргінальна. Це пояснюється тим, що позитивне право тісно пов'язане з державою, з волею законодавця. Виконання позитивного права забезпечується силою держави, примусом, не завдяки надюрідичним завданням, про що йдеться у природному праві (в ім'я справедливості чи-то рівності, свободи, ідеалу, загального блага тощо). Це пояснюється формалізованою раціональністю у позитивному праві, де до суб'єкта, його сприйняття права немає справи. Як тільки держава втратить свій авторитет, конформістська чи маргінальна поведінка може перерости у протиправну. Звісно, за позитивної правової ідентифікації можлива і позитивна чи звичайна правова поведінка, але стимулом до такої поведінки буде лише якась винагорода чи похвала, чи будь-які інші привілеї з боку держави або ж за умови, що у цій правовій нормі зафіксоване уявлення про справедливість чи ще який-небудь ідеал суб'єкта права.

Переходимо до подальшого розгляду правової ідентифікації через посткласичну парадигму філософії права. Серед основних тенденцій, що виникли в XIX столітті і вплинули на становлення феномена і осмислення поняття ідентичності виділяють:

1. Розквіт філософії, котра виправдовує пошук індивідуального вдосконалення поза суспільством: А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, С. К'єркегор, Ю. Хабермас тощо. У всіх напрямках культури, мистецтва, духовного життя пробуджується зацікавленість внутрішнім самостійним буттям і має не завжди оптимістичний і спрямований в «світле» майбутнє настрій, як в XVIII столітті. З'являються безліч концепцій прогресивного радикального або поступового характеру, реорганізації соціальних відносин – реформування освіти, ліквідація рабства, феміністські рухи, місіонерські походи навіть у межах імперіалістичних загарбницьких воєн.

2. Модернізм і техноцизм стали відповіддю на втрату загальнохристиянської картини світу. Замість християнського – естетичний пуританізм – точність, конструктивна послідовність, формальна точність. Наука і техніка зайняли місце релігії, водночас сама наука також змінилася: вона втрачає «божественну» Істину, абсолютна істина більше не мета науки, відбувається «демократизація і індустріалізація» науки, яка призвела до зростання і повсюдного вторгнення в розмірений ритм людського буття наукового знання.

3. Перегляд картини світу починається з її критичного аналізу. Проблеми самопізнання, самосвідомості стають не тільки важливими, але й онтологічними. Методологічною основою антропологічного теоретичного напрямку стає складність самопізнання, в якому були проаналізовані, обґрунтовані поняття ідентичності та самоідентичності. Екзистенційні та моральні проблеми, загнані всередину, впливають назовні.

4. Оскільки простір і час обмежені, найбільшу екзистенційну цінність має внутрішній духовний простір. Відбувається диференціація простору на суспільне і приватне.

Отже, загальногуманітарну підставу для розвитку теми рефлексії на ідентичність було сформовано тому, що була поставлена проблема унікальності людського буття в історичному часі і відповідності буття загального часу і простору міжлюдської комунікації. До кінця XIX століття

з'являються наукові теорії, в яких у явній формі представлені загальні пізнавальні форми аналізу ідентифікації: концепція «Я», політика завоювання свободи, теорії дитинства, юнацтва, роздуми про унікальність життєвого шляху і страх перед людською смертю [93, с. 146–150]. Тотожність, стійкість, логічність та безперервність індивідуального досвіду особистості, як складові характеристики класичної концепції ідентичності, замінюються людиною сучасної епохи, яка стає носієм більш динамічної, множинної та комбінованої ідентичності [219, с. 27].

Теорія ідентичності щодо індивідів у межах посткласичних філософсько-правових ідей розглядається як реакція на вироблене уявлення про неможливість незалежної індивідуальної свідомості [239, с. 72]. У суспільних науках зріс інтерес до теоретичного осмислення проблем зміни і реформування суспільства як цілісної складної системи, оскільки все більшої значущості набуває особисте, продуктивне, творче, особливе. Осмислення суб'єктивного, національного, соціального, правового дозволяє виявляти джерела соціальних перетворень і творчих сил в історичному розвитку. Поняття ідентичності, яке відображає захист особистого, стан приналежності індивіда, що охоплює і суб'єктивний час, і особисту діяльність, і національну культуру, стало однією з головних тем у суспільній думці кінця ХХ століття [93, с. 4].

Посткласика спирається не на знання про об'єкт, а більшою мірою на спосіб пізнання, ефективність діяльності, вказуючи на: неможливість приймати теоретичні конструкти за реальність і жити відповідно до них; плюралізм концепцій як спосіб забезпечення різних типів або аспектів діяльності [132, с. 95].

Відбувається зміна парадигми філософствування, відхід від класичних принципів і зразків. Перехід європейської філософії від онтології об'єктивного світу до онтології суб'єкта, що позбавляє раціоналізм монополії на адекватність [239, с. 30]. Глибинні трансформації, що відбулися, поставили перед вченими нові завдання і зажадали розробки нових підходів

до питань права і держави. Пошук нової методології правового знання обумовлений не в останню чергу і кризою класичної раціональності, головною проблемою якої є відсутність у ньому проблеми людини. Потреба людиновимірної методології призвела до посткласичного праворозуміння, характерною рисою якого стало повернення в право «чинного суб'єкта», а право розумітися не як об'єктивована і відчужена від суб'єкта даність, а створена і реалізована людською активністю правова реальність [104, с. 14]. Згідно із посткласичними уявленнями, соціальні зміни диктують необхідність гнучкості і своєчасності переходу від одного рівня інтерпретації до іншого для забезпечення відповідності інтересу, потреби, успіху [132, с. 97].

Те, що тема ідентичності стає актуальною саме в період зародження посткласичної філософії права не є випадковим явищем, оскільки акцентування на проблемі ідентичності вписано в становлення сучасної картини світу, пов'язане зі становленням інформаційного суспільства. Висвітлення та осмислення глибинних пластів внутрішнього світу особистості, оголення роздвоєння свідомості і самосвідомості, процесів персоналізації і деперсоналізації, розгляд культурних, економічних, політичних контекстів людських звершень – все це предмет пильного інтересу в гуманітарних науках в ХХ столітті, де знайшли своє відображення також проблеми протиставлення індивіда і суспільства, подвійності трактування культури і природи людини [93, с. 29, 38].

У межах посткласики «мислення тотожності» не тільки критикується, воно заперечується. Парадигмальний статус тотожності відкидається, йому протиставляється позиція, заснована на положенні про те, що тотожність не має достатніх підстав. Відбувається кардинальне переосмислення основ класичних концептів, піддається критиці попередня філософія як «філософія тотожності», надається пріоритет таким поняттям, як «відмінність» і «розрізнення». Було висунуто думку про те, що справжнім початком є Відмінність (Інша, Інше), а не Тотожність. На відміну від «тотожності»,

«відмінність» стає категорією, що вимагає несуперечливого мислення. Це мислення, що визнає розбіжність, різноманіття, не сковане однаковістю, тотожністю, звернене до різноманіття, до множинності, яка не обмежена і не схована примушеннями подібності, це уявлення про проблематичне та завжди цікаве [239, с. 51–52, 54].

Філософи, що працюють у межах цього напрямку, вважають, що тотожність людини, проблема якої упродовж кількох століть вирішувалася у межах класичного напрямку, у сучасній інтерпретації завдяки перенесенню дослідницького інтересу з проблеми тотожності на проблему відмінності переходить на другий план. Проблема відмінності ставиться як питання природи і меж можливостей, що виникають у людини в результаті розбіжності з собою [36, с. 17].

Отже, бінарна опозиція «тотожність – відмінність», характерна для класичного періоду, яка вирішувалася на користь тотожності, трансформується в дилему «тотальність – свобода» з домінуванням свободи відмінностей у посткласичному періоді. Якщо в класичний період основним в ідентичності було неперервне існування форми, то посткласика звертається до процесуальних і функціональних її аспектів [229, с. 5].

Ідеологічним полем інтересу до ідентичності став неогуманізм, що характеризується розумінням відповідальності перед іншими і світом за свої вчинки, необхідністю обмеження індивідуалізму, подолання замкнутості на власних потребах і способах їх задоволення. У філософському та філософсько-правовому плані це виразилося в критиці класичних ідей щодо можливості раціонального устрою світу, місця в ньому людини, держави і права. Посткласика являє, насамперед, нове розуміння світу і людини в ньому, засноване, зокрема, на визнанні, що кожен має власну гідність, незалежно від віку, соціального стану, національної або расової приналежності [103, с. 30].

У посткласичній філософії права ідентичність мислиться як явище нестійке, ситуативне і дифузне внаслідок того, що соціальні інститути не

справляються з функціями забезпечення гарантій безпеки громадян, а майбутнє стає непередбачуваним [45, с. 6].

Отже, теоретичне поняття «ідентичність» формується у межах посткласичної пізнавальної парадигми, що визнає різноманітність, невизначеність, множинність історичних часів, нестабільність і необхідність побудови моделей на основі розуміння минулого, сьогодення і майбутнього. Тому, тема ідентичності поширюється у суспільній свідомості і в теоретичній гуманітарній думці. У посткласичній картині світу проблеми ідентичності та ідентифікації набувають особливого значення в прикордонних ситуаціях глобального і локального, штучного і природного, можливого і неможливого. Ці міждисциплінарні поняття сприяють раціональному усвідомленню життєвого проекту індивідів і соціальних груп, допомагають розвивати соціальну рефлексію і саморефлексію [93, с. 330–331].

У цей час ідентичність людини стала результатом її вільного вибору, наявність якого необхідна з метою збереження адаптаційних здібностей людини до соціально-правової реальності, яка стрімко трансформується. Проте, свобода вибору обмежена, оскільки здійснюється в певному контексті, де задані спектр альтернатив і способи його інтерпретації. Соціальна ідентичність виступає як усвідомлений процес співвіднесення людини з певною спільністю в конкретному соціально-правовому контексті [219, с. 27–28].

Загалом у посткласичний період філософії права, який сформувався під впливом ускладнення соціально-правової реальності і структури соціальних відносин індустріального суспільства, збільшення кількості соціальних інститутів та посилення залежності індивідів один від одного відбулося розширення у філософії та філософії права зокрема предметного поля дослідження ідентичності та її дискурсу через вирізнення її соціального та комунікативного вимірів. Ідентичність почала аналізуватися як відкритий процес формування самосвідомості індивіда через сприйняття себе іншими та інтеріоризацію соціально-правових норм, інститутів, символів, тобто,

через взаємодію індивіда й суспільства. Через це у посткласичній філософії права, ключ до розуміння ідентичності почав знаходитися не стільки в індивіді, його духовній структурі, внутрішній самості, скільки в аналізі тих контекстів, у які він був залучений через діяльність. У дослідженнях ідентифікації в цей період були обґрунтовані ключові поняття, передусім інтерсуб'єктивність. Загалом сформувалася традиція не лише опису тотожності індивіда чи суб'єкта, яка була незмінною як об'єкт дослідження, а й аналізу процесу ідентифікації, детермінованого складним взаємопереплетенням зовнішніх чинників [229, с. 6].

Отже, наступні посткласичні філософсько-правові ідеї здійснили вплив на подальший розвиток правової ідентичності:

- визнання за правовим самопізнанням складову антропологічного напрямку;
- набуття проблем правової саморефлексії та самосвідомості статусу онтологічних;
- пріоритетність екзистенційних та моральних проблем у праві;
- втрата значимості раціоналізму у праві;
- набуття авторитету неогуманізму, який передбачає розуміння відповідальності перед іншими;
- розуміння про необхідність обмеження індивідуалізму;
- основним стає правове мислення, що визнає розбіжності, різноманіття;
- бінарна опозиція «тотожність – відмінність», характерна для класичного періоду, яка вирішувалась на користь тотожності, трансформується в дилему «тотальність – свобода» з пріоритетом свободи відмінностей.

Потреба посткласичного праворозуміння обумовлена, насамперед, тим, що безліч правових явищ і процесів не можуть знайти пояснення з позицій класичного праворозуміння, наприклад, чому, незважаючи на розширення обсягів прав і свобод, відбувається втрата пріоритетності права; ростуть

прояви правового нігілізму; заохочується просування до успіху поза правом, не правовими засобами, а досягнення в кар'єрі або в бізнесі вважаються виправданням правопорушення [103, с. 73].

Для посткласичного праворозуміння характерний такий образ права:

– це таке праворозуміння, в якому акцент робиться не на статистику, а на динаміку права (механізм відтворення, конструювання права) виявляється в його нормативності, тобто це право з постійно мінливим змістом, обумовлюється станом соціуму, передусім, його культури;

– це є не об'єктивоване і відчужуване від суб'єкта право, а створена і реалізована людською активністю правова реальність;

– це право, яке з'єднує об'єктивність (яка має соціальну функціональність, нормативність і формальну визначеність, а також примусовість) з активністю суб'єкта в об'єктивній інтерсуб'єктивності, що відтворюється в соціальних і індивідуальних уявленнях;

– це діалогічне (поліфонічне) право, що будується на бінарностях (належне і суще, матеріальне і ідеальне, загальне і особливе і т. д.), які обумовлюють одна одну, переходять одна в одну і забезпечують його перманентне становлення, яке ніколи не буде завершеним [249, с. 369–370].

Посткласичне праворозуміння означає постійний процес інновацій. Руйнування старих форм життя і цінностей поряд з новизною, оновленням цінностей, і це не може не відбиватися на розумінні ідентичності та особистості. Досвід сучасності – це досвід новизни, вічно мінливого нового, що носить тимчасовий і перехідний характер. Завдяки посткласичному праворозумінню усвідомлюється конструктивна природа ідентичності, і, отже, можливість змінити і модифікувати цю ідентичність за своїм бажанням. Приходить усвідомлення того, що людина сама може змінити свою природу, стати іншою, «зробити себе» [15, с. 61].

Можна сказати, що теорія ідентичності стала відповіддю на виклики сучасності. У міру свого розвитку вона ввібрала в себе найбільш визнані посткласичні дослідження соціальних відносин, формування соціального

суб'єкта в нових умовах швидких змін, втрати колишніх і пошуку нових цінностей. Ідентичність стає призмою, через яку розглядаються, оцінюються і вивчаються багато важливих рис сучасного життя. Закономірно виникає питання про науковий потенціал теорії ідентичності в правовій сфері, можливості з'ясування ролі права та ставлення людини до самої себе, інших людей, суспільства [103, с. 32]. Ідеологічним полем інтересу до ідентичності стало посткласичне праворозуміння, що характеризується розумінням відповідальності перед іншими і світом за свої вчинки, необхідністю обмеження індивідуалізму, подолання замкнутості на власних потребах і способах їх задоволення. Основне вістря посткласичного праворозуміння було спрямоване на критику класичних уявлень про можливості раціонального устрою світу, місця в ньому людини, держави і права. Цей тип праворозуміння є, передусім, новим розумінням світу і людини в ньому, де теорія ідентичності стала відповіддю на виклики сучасності. У міру свого розвитку вона ввібрала в себе найбільш визнані посткласичні дослідження. Це, своєю чергою, заставляє по-іншому ставити питання про можливості та механізми пізнання та самопізнання соціального суб'єкта, що виступає як суб'єкт права, коли сама категорія ідентичності набуває методологічного сенсу, а філософсько-правовий підхід, можливо, дозволить розкрити нові грані феномена ідентичності, які не були вивчені з позицій інших наук [103, с. 30].

Отже, розгляд правової ідентичності через посткласичне праворозуміння дозволив стверджувати таке:

- правова ідентичність невіддільна від правопізнання;
- правова ідентичність можлива лише через активну роль суб'єкта права;
- правова ідентифікація передбачає не тільки раціональне мислення, але й ірраціональне (йдеться про вплив на правову ідентифікацію інших джерел: інтуїції, почуттів, віри, волі, підсвідомого тощо);

- правова ідентифікація відбувається через виключення трансцедентального плану буття;
- правова ідентифікація об'єднує в собі об'єктивність з активністю суб'єкта в об'єктивній інтерсуб'єктивності;
- правова ідентичність починає розглядатися через антропологічну проблематику;
- правова ідентичність формується через діалогічне правове мислення;
- права ідентичність мислиться як явище нестійке, ситуативне і дифузне;
- правова ідентичність – це соціальний конструкт людиноцентричного спрямування.

Характерно, що посткласичне праворозуміння має на меті претендувати на єдино правильний варіант розвитку права, яке в такому контексті іменується інтегративним, що поєднує досягнення позитивізму, історизму, соціологізму, психологізму, тобто всього того, що вироблено за допомогою класичної методології [155, с. 50–51]. Об'єднуючи існуючі концепції права, інтегративна концепція підкреслює, що право має бути мірою справедливості, формальної рівності та свободи, виступати дієвим регулятором суспільних відносин, свідомо сприйматися усіма суб'єктами права, максимально відповідати реаліям життя. Право не повинно бути застиглим, воно має реагувати на зміни, стимулювати розвиток тих суспільних відносин та утверджувати ті цінності, які відображають загальносуспільні інтереси [171].

На нашу думку, науково обґрунтованим є таке визначення інтегративного типу праворозуміння – це втілення ідеї рівноваги у праві, що полягає в синтезі між індивідуальною свободою і загальним благом, тобто діалектичного зняття розбіжності між особистістю і суспільством (індивідуального і соціального начал). До основних ознак, що притаманні як інтегративному типу праворозуміння В.М. Калітинський відносить: згідно

цього типу праворозуміння право розглядається як соціальний феномен, у якому поєднанні норми, цінності, принципи; право є цілісним інтерсуб'єктивним явищем; дійсність права полягає і у його позитивності, і в справедливості; тотожність права і закону у правовому законі; розрізняє джерела права (те з чого походить право) та форми права (зовнішнє та внутрішнє вираження) [105, с. 166].

Отже, в дослідженні правової ідентичності слід виходити з розуміння права як формальної рівності, що є мірою свободи і справедливості та досягнення синтезу між індивідуальною свободою і загальним благом – це ідеальний об'єкт правової ідентичності.

1.2 Методологічні засади дослідження правової ідентичності

Вирішення питання про праворозуміння має методологічне значення, оскільки воно визначає логіку дослідження, вибір прийомів і засобів пізнання предмета [38, с. 5]. Загальноновизнаними є три загальнометодологічні постулати, які визначають методологію дослідження у правовій сфері: об'єктивна зумовленість обраних методів дослідження його предметом; необхідність встановлення єдиної істини, що перевіряється об'єктивним критерієм; евристичними можливостями використовуваних підходів і методів [183, с. 183–184].

Якщо класична філософія розглядала об'єкти як ізольовані, то посткласична виходить на дослідження неізольованих, взаємопов'язаних між собою систем-об'єктів. Для цього в науці починають формуватися відповідні методи і обґрунтована їх методологія [211, с. 147].

Розуміння під об'єктом правової ідентичності сучасності право як формальну рівність, що є мірою свободи і справедливості та досягнення синтезу між індивідуальною свободою і загальним благом, передбачає обрання **посткласичної методології**.

Принагідно зауважимо, що класична методологія ґрунтується на дихотомічних антиноміях: індивідуалізм – холізм, ідеалізм – матеріалізм (реалізм), суще – належне і т.д., з прийняття як підстави будь-якого одного з двох полюсів антиномій, доводячи недостатність протилежної точки зору. Натомість, посткласична бере не одну з двох протилежностей за основу, а процес їх зняття, умовно кажучи, розташовується між ними, демонструючи їх взаємозалежність. Така методологія може бути названа діалогічною [247, с. 15–17], як така, що формується в процесі діалогу.

Наукова методологія з кінця ХХ століття почала розвиватися на засадах протилежності впорядкованості й неупорядкованості, детермінізму й індетермінізму, стабільності й нестабільності. Обравши за основу невизначеність, індетермінізм, випадковість, складність призвело до перегляду класичних засад методології та утвердження посткласичних [99, с. 26].

Юриспруденція не може залишатися осторонь від тих змін, які відбуваються у філософії та пов'язані з трансформацією наукової картини світу, основ наукознавства. Формування посткласичної методології в соціогуманітарному знанні обумовлює перегляд підстав всіх наукових дисциплін цього циклу: їх предметної області, методології, соціального призначення, категоріального апарату [250, с. 77]. «Сучасне право більше не має у своєму змісті догми, не відрізняється стійкістю і стабільністю. Воно стає рухливим і плинним. Ефективність права сьогодні залежить від його чутливості до умов та інтересів його суб'єктів. Тому важко стає інтерпретувати та регулювати правові й державні реалії в межах одних класичних гносеологічних методів. Необхідним стає їх об'єднання із посткласичною методологією» [137, с. 89].

Порівнюючи посткласичну методологію з класичною наукою можна стверджувати, що на противагу ідеалу єдино істинної теорії в класичній методології, у посткласичних стандартах науковості вкорінюється норма, яка допускає можливість альтернативного чи просто дещо іншого опису однієї і

тієї ж реальності, залежно від методів дослідження, які застосовуються, причому в кожному з таких описів передбачається наявність певного обсягу об'єктивно-істинного знання [43, с. 96]. Для посткласичної методології характерна відмова від об'єктивації права, обумовленої натуралістичною установкою класичних підходів, яка орієнтована на механістичну та детерміністську інтерпретацію буття права, раціонально осягається «абсолютним спостерігачем» як зовнішній об'єкт. У сучасній філософії право аналізується як явище, яке не має буття, незалежного від людини й суспільства [11, с. 58–59]. Посткласична методологія критикує фундаментальне знання та вказує на реальність мови і часу як єдину реальність, яка наочно представляє взаємний процес перетворення первинного досвіду в систему пізнання [132, с. 111].

Посткласична методологія передбачає співвіднесення наукового знання з пізнавальними діями суб'єкта, врахування впливу форм та засобів пізнавальної діяльності на зміст отриманого знання. Звернення посткласичної методології до питань пізнання як до суб'єктно-об'єктних відношень, усвідомлення необхідності дослідження самого процесу пізнання як умови отримання наукового знання означає, що у структуру наукового опису і пояснення включаються не тільки знання про об'єкт дослідження, але й форми, засоби та процедури пізнавальної діяльності суб'єкта. Отже, у посткласичній методології спостерігається відмова від раніше наявного прямолінійного співвіднесення досліджуваного об'єкта і наукового знання про нього, визнання можливості істинності різних теоретичних описів одного й того ж об'єкта, що у методологічній рефлексії отримує оформлення через відмінності об'єкта і предмета науки [109, с. 150].

Отже, класична «матриця» європейської культури спиралася на такі принципи, як гуманізм, історизм і об'єктивність пізнання, раціоналізм, вона не витримала випробування часом. На зміну класичного, насамперед раціо- і логоцентричного, спрямування методології приходять її посткласичний напрям, центрований на ірраціональні засади осягнення світу, який усуває

об'єктивність, на зміну якій приходить суб'єктивне усвідомлення реальності. Посткласична методологія ґрунтується на гуманізмі, особистій відповідальності й трудовій етиці [99, с. 28].

Використання та теоретико-правове осмислення посткласичної методології у вітчизняному правознавстві можна розглядати як збагачення та розширення правової доктрини з спрямуванням уваги на ті аспекти праворозуміння, які в силу ідеологічних, політичних та інших меж не отримали розвитку, зокрема і в зв'язку з невизнанням, наприклад, концепції громадянського суспільства [104, с. 71]. Хоч посткласика не в змозі відповісти на питання як саме відбувається наукове відкриття, але може пролити світло на способи фіксації нового знання, його поширення та застосування. Сучасна посткласична методологія надає велику перевагу зовнішнім, соціокультурним чинникам, що обумовлюють наукове пізнання, визнання контекстуальності, тобто, історичної та соціокультурної мінливості наукового знання, його принципову неповноту [249, с. 151]. Посткласична методологія здатна адаптувати вітчизняну правову систему і теорію правового мислення до принципів демократії та глобалізованого права [137, с. 86].

«Людиноцентристський» вимір права, який є джерелом правової ідентичності, сформований у посткласичній методології пропонує таку «картину» правової реальності:

1) будь-яке правове явище (норма, інститут) існує в трьох модусах буття – у вигляді масової поведінки, знакової форми і ментального образу, включаючи індивідуальні, групові та колективні форми прояву, які взаємодіють один з одним;

2) правове явище є результатом попередньої практики, виступаючи одночасно відносно стійкою структурою – масово повторюваною поведінкою;

3) правове явище (інститут) не є якась даність, об'єктивна сутність, що відкривається в «природі речей», а являє собою соціальний конструкт;

4) правове явище ніколи не є остаточно завершеним, а знаходиться в стані постійного переосмислення, трансформації;

5) будь-яке правове явище залежить від історичного та соціокультурного контексту, тобто його зміст визначається зв'язком з іншими соціальними явищами і суспільством як цілим [248].

Вважається, що посткласична методологія має такі ознаки: багатозначність; інтертекстуальність; коливання, сумніви, добудовування сенсу, несподівані асоціації; деконструкція; гра; децентризм; фрагментарність і принцип монтажу, мозаїчність структури; поліцентризм; деканонізація; невизначеність, культ незрозумілостей, помилок тощо [241, с. 105].

Посткласична методологія у дослідженні правової ідентичності характеризується такими принципами: багатовимірність права, яка означає різноманіття поглядів на право; сконструйованість правової реальності, тобто створення і відтворення правової реальності як традиційними, так і інноваційними діями, які супроводжуються ментальними процесами людей; принцип релятивізму, який полягає в зумовленості права соціальним цілям (панівними в соціумі соціальними статусами, цінностями, світоглядом); принцип невизначеності як незавершеність правової теорії [249, с. 105–108].

Вважаємо за доцільне виділити такі ознаки посткласичної методології у праві, які під час дослідження правової ідентичності є визначальними:

- відмова від об'єктивації права на користь суб'єктивного усвідомлення права;

- перегляд механістичної та детерміністської інтерпретації буття права;

- подолання бінарності (хаос і порядок, детермінізм і інтердетермінізм, стабільність і нестабільність) у праві на користь їх синтезу (є діалогічною методологією);

- визнання контекстуальності у праві;

- включає не лише правове пізнання об'єкта, але й форми, засоби та процедури пізнавальної діяльності суб'єкта;
- пропонує людиноцентричний вимір права, де переважає суб'єктивне усвідомлення права;
- вбачає своє головне завдання у вирішенні проблеми цінності осмислення та розуміння права;
- визнає первинний досвід як систему пізнання, а також сконцентрована на ірраціональних способах пізнання права;
- ґрунтується на гуманізмі та особистій відповідальності людини;
- критикує універсальний метод пізнання та відстоює плюралізм в осмисленні права.

Отож, основоположні особливості посткласичної філософії права визначаються усвідомленою відмовою від номоцентричної традиції класичного суспільствознавства та усвідомленням специфіки об'єкта і методології правознавства, що виробляє руйнування класичного міфу про існування якогось універсального наукового методу [11, с. 58–59]. Посткласична методологія є поліфонічна, плюралістична, оскільки базується не на основі якогось одного універсального методу, а шляхом концентрації сукупності методів у певні парадигмальні основи осмислення права [262, с. 13]. Тому, посткласична методологія передбачає «переоцінку фундаменталізму, визнання багатовимірного образу реальності, а також непереборну множинність описів і «точок зору», відносини додатковості і взаємодії між ними. Подолання тотального панування однієї (будь-якої) доктрини – це, по суті, не тільки ідеологічна, але і методологічна вимога для філософії пізнання XXI ст.» [139, с. 53–54].

Плюралізм змінює колишні орієнтири методології права: від проблеми істини та її авторитету до проблеми цінності осмислення і розуміння. Втім, слід пам'ятати, що використання різних підходів, методів, і засобів, плюралізм не гарантує встановлення істини, а лише встановлює її свободу [154, с. 41]. Слід погодитись з С.І. Максимовим, що «ми завжди бачимо не

правову реальність взагалі, а яку-небудь із форм існування права або етапів його здійснення: ідею права, знакові форми, взаємодію між соціальними суб'єктами. Ця обставина обумовлює визнання методологічного плюралізму в осмисленні права, однак не як еkleктичне нагромадження різних визначень права, а як виокремлення основних світоглядно-методологічних підходів до його осмислення у їх субординації та додатковості» [135, с. 65].

Будучи плюральною посткласична методологія включає в себе такі самостійні напрями досліджень, як: психологічна концепція (психосоціальний та психоаналітичний підходи), герменевтика, синергетика, феноменологія, філософія життя, інтуїтивізм, екзистенціалізм тощо.

Отже, герменевтичні, феноменологічні, соціокультурні, синергетичні, психологічні та інші ірраціональні концепції правового мислення можуть бути об'єднані у посткласичну методологію права, яка становить повноцінний альтернативний напрям методології [137, с. 87].

1. Розпочнемо з **психологічних концепцій** розгляду ідентичності, зокрема з психосоціального та психоаналітичного. Таке рішення є логічним, оскільки виникнення дискурсу ідентичності (у вузькому сенсі його розуміння) зв'язується з традицією психоаналізу, де ідентифікація спочатку розуміється як процес наслідування чогось, а потім як процес переживання суб'єктом тією чи іншою мірою злиття з об'єктом. Такій переінтерпретації сприяли роботи А. Фрейда, А. Адлера, Е. Еріксон [56, с. 15–16]. Основоположник психоаналізу З. Фрейд не вживає поняття ідентичність, але в його роботах зустрічає поняття ідентифікації як «самої ранньої прояви емоційної прихильності до іншої людини» [237, с. 102]. Зокрема в З. Фрейда поняття «ідентифікація» було вперше використано в психологічному контексті. Вчений розглядає ідентифікацію як важливий механізм взаємодії між індивідом та соціальною групою. У роботах З. Фрейда позначений потенціал ідентифікації як поняття, спільного для членів групи, що відкрило

можливість для дослідження природи групи, основи її згуртованості [169, с. 28].

Продовжуючи вивчати ідентичність, Еріксон розумів її як процес організації життєвого досвіду в індивідуальне Я, що передбачало його динаміку протягом усього життя індивіда. Як вважав Еріксон, процес становлення і розвитку ідентичності дає їй можливість передбачити як внутрішні, так і зовнішні небезпеки, співставляти свої можливості з соціальними, наданими суспільством. Соціальна ідентичність розуміється ним як той особистісний конструкт, який відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами і стандартами [239, с. 81]. У своїх роботах Е. Еріксон розглядає ідентичність як складне особистісне утворення, що має багаторівневу структуру, відповідно до трьох основних рівнів аналізу людської природи: індивідуальної, особистісної та соціальної [133, с. 16]. Е. Еріксон зумів поєднати психоаналітичний та соціологічний підходи. У своїх дослідженнях він розглядає соціальну ідентичність у межах групового рівня й визначає як внутрішній конструкт солідарності особистості із соціальними нормами, цінностями, ідеалами. Соціальне самовизначення дає змогу індивіду поділяти світ на подібних і неподібних до себе, водночас суб'єктивне сприйняття соціальних ролей визначатиметься рівнем їх включеності до моделі розвитку, характерної для даної культури [20, с. 15–16].

Вивчаючи феномен ідентичності, послідовникам Е. Еріксона в межах психоаналітичного підходу також було цікаво вивчати структуру ідентичності і використовувати теоретичні підстави для їх перевірки дослідним шляхом. Представники цього напрямку Дж. Марсія, А. Ватерман, Д. Маттесон, Дж. Колеман загалом вважають, що формування ідентичності відбувається упродовж усього життя людини [239, с. 87].

Отже, психоаналітичний підхід формують роботи З. Фрейда, Е. Фромма, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Еріксона та ін. Цей підхід акцентує увагу на внутрішньоособистісних механізмах формування ідентичності, її

множинності і адаптивних функціях [45, с. 4–5]. У психоаналізі ідентифікація розуміється як несвідоме ототожнення, уподібнення себе іншій особистості. Внаслідок несвідомого ототожнення особистості з'являється елемент наслідування або стереопізація поведінки, мислення [191, с. 17]. Ідентифікація в психоаналізі виступає головним механізмом групоутворення та соціальної взаємодії і тому розглядається як базова особистісна потреба [169, с. 29].

Психосоціальний підхід, який вплинув і на рішення теоретико-правових проблем, зокрема під час розробки теорії суб'єкта права як багатоаспектного правового явища, зіграв істотну роль у розвитку теорії ідентичності. Психосоціальний підхід відноситься до суб'єкта як діяльній особистості, здатній ставити життєві цілі і досягати їх, долаючи протиріччя особистого і суспільного характеру [247, с. 38]. У контексті цього підходу, ідентичність є не тільки почуттям тотожності самому собі, внутрішньої узгодженості і стабільності, а й пошук свого місця в житті. Проблема ідентичності в межах психосоціального підходу стала предметом наукового аналізу і знайшла свій розвиток в таких важливих моментах: ідентичність розглядається як важливий елемент в структурі особистості; ідентичність має свою структуру, об'єднуючи індивідуальні, особистісні та соціальні характеристики; головними компонентами ідентичності є цілі, цінності; підкреслюється динамічний характер ідентичності, представлений в моделях розвитку ідентичності, різних рівнях; формування ідентичності – це серія взаємопов'язаних етапів, а не поодинокий акт; формування ідентичності здійснюється в процесі усвідомлення і прийняття деяких даних про себе, а також самостійного рішення про те, яким бути; виділяються два аспекти ідентичності: особистий і соціальний, де особистісна ідентичність пов'язана з соціальними відносинами і частково заломлюється через них; ідентичність розглядається в контексті цінностей, цілей та інших змістотворних компонентів особистості [101, с. 25–26].

Отже, при соціально-психологічному та психоаналітичному, як видах психологічного підходу, правова ідентифікація означає імітацію, елемент наслідування, несвідоме ототожнення, стереотипізація поведінки і емоційне злиття, переживання суб'єктом тією чи іншою мірою тотожності з іншою особистістю чи соціальною групою. Цей підхід акцентує свою увагу на механізмах формування правової ідентичності.

2. Завдяки **синергетичному** підходу виникла якісно інша, відмінна від класичної науки картина світу, де акцент падає на становлення, когерентність, кооперативність елементів суспільства. Через синергетику обговорення традиційних правових завдань здійснюється шляхом виявлення законів опису випадковості і детермінізму, хаосу і порядку, відкритості та еволюції, частини і цілого в складних правових процесах. Отже, синергетика є новою методологічною базою для дослідження правових процесів [116, с. 40]. Сьогодні синергетика розглядається як одна з фундаментальних концепцій, що складають ядро сучасної наукової картини світу. Основою концепції синергетики є наявність процесів самоорганізації та розвитку, що протікають у відкритих нелінійних і далеких від рівноваги системах [191, с. 49–50].

Синергетика – це комплексна наука, міждисциплінарний підхід, концепція світобачення, парадигма, науковий напрям, теорія самоорганізації, методологія, самостійна дисципліна тощо. Її необхідно розглядати як систему понять про нелінійні, самоорганізаційні, нерівноважні, хаотичні явища, закономірності, закони, теорії, методи тощо [150, с. 132–133]. Зближення синергетики і правознавства – не довільний штучний процес, а процес, що відображає одну з головних тенденцій розвитку посткласичної науки в цілому – взаємозбагачення і поступової інтеграції різних галузей наукового знання [258, с. 123]. Синергетика у праві здійснює декілька напрямів дослідження: по-перше – це пояснення різних правових явищ через синергетичний метод; по-друге – пошук механізмів самоорганізації правових

систем; по-третє, наповнення філософсько-правової науки новим змістом, який проявляється через основні синергетичні поняття [150, с. 222].

На думку І.С. Кривцової, проведення правових досліджень на основі синергетичних уявлень, тобто з розширенням меж традиційного розуміння правової реальності за наявності нових методологічних установок, концептуально інших схем, моделей постановки і подальшого подолання проблем, засвідчує, що почався процес розробки міждисциплінарних «програм» щодо проникнення в предметні сфери різних соціально-гуманітарних наук синергетичних ідей [123, с. 20].

Синергетика акцентує на принципах побудови, організації, розвитку та самоускладнення систем і їхньої еволюції. Об'єктом дослідження синергетики є принципово нелінійні (такі, що за певних умов можуть привести систему до принципово нових станів, до виникнення нових стійких структур), принципово нерівноважні (такі, що перебувають далеко від стану рівноваги) системи, процеси еволюції систем [253].

Важливе філософсько-методологічне значення мають такі концептуальні ідеї синергетики: не можна нав'язувати шляхи розвитку складноорганізованим системам; при існуванні декількох альтернативних шляхів розвитку – система має можливість вибору найоптимальніших з них; хаос може виступати таким, що створює початок, конструктивний механізм еволюції; в особливих станах нестійкого соціального середовища дії кожної окремої людини можуть впливати на макросоціальні процеси; завдяки знанням про процеси самоорганізації системи можна обминути багато зигзагів еволюції, пришвидшивши її; майбутній стан системи ніби організовує, змінює сучасний її стан [143, с. 26–27].

Ідентифікація в контексті синергетичної парадигми – це процес розвитку системи, елементами якої виступають типи суб'єкт-об'єктних відносин і зав'язків, у тому числі соціальних і особистісних зав'язків, форми комунікації, види діяльності, їх засоби і мотиви, ціннісно-цільові структури. Водночас необхідно враховувати, що в умовах сучасної цивілізації,

відбувається прискорений розвиток всієї системи, саморозвиток окремих її елементів, тобто прискорена зміна об'єктів ідентифікації з елементами нестійкості, різноманітності, нерівноваженості, нелінійності всієї системи. Синергетичний підхід дозволяє розглянути правову ідентифікацію індивіда як процес самоорганізації складної системи ідентичностей і передбачає вивчення можливостей перетворення і рівневих переходів з біологічного стану в специфічно людський, з психічного в духовний, з пасивно-діяльнісного стану в активно-творчий, з індивідуального в соціальний та т.д. Синергетичний підхід дозволив у дослідженні правової ідентифікації визначити цей процес як розвинуту систему і розглянути суспільство, людину, право, правову культуру, як знакові підсистеми, пов'язані відносинами взаємної репрезентації, взаємовідображення і взаємовираження, що своєю чергою дає можливість виявити роль правової ідентифікації в процесах самоорганізації індивіда, суспільства і права [191, с. 49–50].

Синергетика у праві має такі особливості: розглядає право як еволюційний процес; розглядає правові явища як саморегулювальні процеси; забезпечує право новим методологічним інструментарієм; розкриває стабільність і динамізм правових явищ; формує новий тип праворозуміння – інтегративний; розширює межі сприйняття права, адже розглядає не лише правове буття, але й все, що поза ним; вивчає нові принципи побудови правових явищ; дозволяє простежити розвиток правових явищ [150, с. 229]. Правова ідентифікація з позицій синергетики є способом духовної самоорганізації індивіда і суспільства, як стохастичний, нелінійний процес соціального успадкування, тобто трансляції правових цінностей від покоління до покоління, обумовлений вибором об'єктів ідентифікації. Водночас зберігається можливість як справжнього правового успадкування, так і несправжнього, обумовленого об'єктами антикультури. В цілому правова ідентифікація представлена як механізм і умова соціокультурного успадкування з одного боку, і як спосіб адаптації, соціалізації та

інкультурації індивіда з іншого. Правова ідентифікація є умова, що визначає вибір шляхів розвитку особистості і суспільства [191, с. 48].

Використовуючи основні положення синергетики для аналізу процесу формування ідентичності, К.В. Коростеліна визначила соціальну ідентичність як систему, в якій представлені:

- стрижневі (базисні) ідентичності – є відносно стійкими і домінуючими, оскільки існують досить довго і змінюються лише за умови значних соціальних зрушень. Деякі базисні ідентичності зберігаються упродовж усього життя людини;

- локальні ідентичності досить варіативні, і зміни в них відбуваються порівняно часто;

- короточасні (ситуативні) ідентичності – пов'язані з конкретними ситуаціями і залежать від них. Ситуативна соціальна ідентичність є «будівельним матеріалом» для створення локальних і базових ідентичностей, водночас необхідно, щоб вона була прийнята і усвідомлена особистістю [118, с. 71].

Застосовуючи синергетичний підхід, під час дослідження правової ідентифікації можна зробити такі висновки. Правова ідентифікація – це відкрита, нелінійна, складноорганізована система, в якій містяться такі важливі елементи, як: право – як основний елемент системи; соціальні норми – як основні умови розвитку правової ідентифікації; індивід – як носій знань про право та соціальні норми, який не тільки володіє правовими знаннями, але вмінням усвідомлювати, розуміти, інтерпретувати ці знання, застосовувати їх на практиці.

3. Герменевтика – це наука про інтерпретацію тексту, де все, що є у світі може бути представлено як текст. Найцікавішу методологію герменевтичного аналізу правових текстів розробив ще в 50-ті роки ХХ ст. італійський філософ і юрист Е. Бетті, який сформулював чотири герменевтичні канони, що активно використовуються в праві: 1) канон іманентності герменевтичного масштабу – це вимога відповідності

герменевтичної реконструкції погляду автора – автор повинен виходити з духу, об'єктивувати у відповідному джерелі, а не привносити його туди; 2) канон тотальності і смислової пов'язаності герменевтичного дослідження, суть якого – залежність цілого від частин, а частин від цілого (це так зване герменевтичне коло, яке дозволяє розчленувати ціле на частини); 3) канон актуальності розуміння – це вимога співвіднесення інтерпретуемого об'єкта (явища) з його духовним обрієм; 4) канон смислової адекватності розуміння або смислової відповідності позиції інтерпретатора з імпульсами, що виходять від інтерпретуемого об'єкта [1, с. 16–21].

Герменевтичне розуміння права приводить до встановлення конкретної істини, яка є актуальною та відповідаючою потребам розуміючих суб'єктів. Герменевтична істина про право, виникаючи лише у відносинах між носіями правосвідомості або у відносинах інтерпретатора і юридичного тексту, досягається шляхом її аргументації та комунікативної раціональності ведення правового дискурсу. Герменевтичний метод актуальний, оскільки існує ускладнення комунікативних зв'язків у сучасному світі, впровадження новітніх технологій впливу на суспільну думку, використання складних знакових систем, а також дискурсивний, діалогічний характер права. Відбувається усвідомлення універсальності герменевтики, необхідності її там, де ще не відбувається безпосереднє розуміння під час усної чи письмової комунікації, де потрібен аргументований, не заангажований діалог з метою пошуку і встановлення істини. Герменевтичне поле права, або горизонт розуміння, трактується як семантичний простір, у межах якого розвиваються і функціонують смислові інтерпретації правових фактів і явищ. Будь-яке розуміння, згідно з герменевтикою, є результатом співвіднесення конкретного тексту з іншими текстами – інтертекстуальне його прочитування. Тому, норма права як текст живе, лише стикуючись з іншим текстом (з контекстом). Відповідно, зрозуміти й інтерпретувати норму можна лише в точці діалогічного контакту між текстами [137, с. 91].

Герменевтичний аналіз дозволяє подолати спадщину класичної

філософії і трактувати ідентифікацію як практику обґрунтування та самообґрунтування індивідуальності, констатувати людину як «Я» в її відмінності від «тіла» [6, с. 454].

Завдяки герменевтичному методу, через виражену зовні даність, в якості якої виступає ціннісно-смісловий зміст людини, стає можливим розпізнавання її внутрішньої ідентичності. Розуміння, що лежить в основі методу герменевтики, безпосередньо пов'язане з розгортанням можливостей, укладених в людському бутті. Застосування цієї установки дозволяє розглянути людську ідентичність як вираз ступеня розкриття цих можливостей [36, с. 8]. Герменевтичний метод використовується під час сприйняття того, що прояви правової ідентичності формуються у попередньо сформульованому тексті як незаперечний факт. Держава повинна визначати реальність існування, творення правової політики у сфері суб'єктивної ідентифікації. Своєю чергою, людина шляхом тлумачення та інтерпретації правових текстів формує власне відношення до правових норм, що безпосередньо впливає на її правову ідентичність [163, с. 26].

Отже, герменевтичний підхід розглядає правову ідентичність як результат відтворення правових норм, як правове самовизначення, що орієнтоване на правові норми чи статуси, співвіднесення суб'єкта з правовою реальністю, відчуття себе її невід'ємною частиною. Таке розуміння правової ідентичності є передумовою правової активності суб'єкта.

Важливу роль у вивченні правової ідентичності відіграють так звані ірраціональні напрями у філософії права, згідно яких право є людським творінням, а тому не можливо його зрозуміти без людини, яка не є просто суб'єктом правопізнання з раціональним мисленням, а швидше людиною, яка прагне до гармонізації хаосу і пізнання незвіданого. Ірраціональні теорії пропонують будь-яке правопізнання розпочинати з антропологічного моменту та усвідомлення того, що людина не механізм і чинник, а істота, яка має розум і вільну волю. Саме процес правовиявлення, правореалізації

здійснюється через свідомість людини, якій притаманні не лише атрибутивні ознаки раціональності, але й ірраціональності [72, с. 32].

4. Серед цих підходів істотну роль у розвитку теорії ідентичності зіграла розробка концепції **феноменології** (М. Вебер, Е. Гуссерль, Ю. Габермас, А. Шюц), яка пропонує підхід до дослідження правових явищ і людини на основі інтерсуб'єктивності, тобто спільності досвіду взаємодіючих суб'єктів і загальнозначущості його результатів, коли в досвіді взаємодії пізнається не тільки пізнаване, але і той, хто пізнає [247, с. 37].

Німецький філософ-наукознавець Е. Гуссерль – творець класичної феноменології як нового типу філософії, специфічного світогляду назвав її оригінальним вченням про метод, про теорію пізнання і свідомості. Феноменологія цього філософа зробила надзвичайно глибокий вплив на розвиток пізнавального інструментарію багатьох наук, зокрема й правознавства [43, с. 99]. Феноменологія права (від грец. – явище і – слово, вчення) – напрям філософії права, який вивчає право як феномен і ґрунтується на положеннях філософського методу виявлення явищ-феноменів у дійсності (у широкому розумінні) [261]. Також під феноменологією права пропонують розуміти теоретико-методологічний напрям філософії права, що вивчає умови конституювання правових смислів і форми їх виявленості у правовій реальності. Феноменологія права основне своє завдання вбачає у адаптації феноменологічної методології до дослідження права, оскільки саме завдяки їй можна інтегрувати приватні аспекти буття права, розроблені в класичних типах праворозуміння, зосередити увагу на правовому суб'єкті, враховувати складність права тощо [160, с. 152].

Дослідниця ірраціональних напрямів у філософії права М.П. Музика пропонує під феноменологією права розуміти вид ірраціоналістичного напрямку у філософії права, що розглядає правові явища як феномени – правові істини, які пов'язані з соціальним досвідом, закріплені в правових

нормах і цінностях та утворені правосвідомістю через метод феноменологічної редукції («переживання» права) [148, с. 171–172].

Феноменологічний підхід дозволяє розглядати соціальну дійсність насамперед як продукт конструювання нашого знання про неї; визнає суб'єктність у ставленні до людини, а саме, здатність до інтерпретації своїх вражень про світ відносить до найважливішої здатності особистості та надає великого значення суб'єктивному тлумаченню людиною цілей своєї правової поведінки [101, с. 102–103].

Німецький філософ-наукознавець Є. Гуссерль – творець класичної феноменології як нового типу філософії, специфічного світогляду, назвав її оригінальним вченням про метод, про теорію пізнання і свідомості. Феноменологія цього філософа зробила надзвичайно глибокий вплив на розвиток пізнавального інструментарію багатьох наук, зокрема й правознавства. Феноменологічний метод не слід розглядати як метод у звичному розумінні засобу і водночас не один із можливих способів доступу до речі, який можна або не можна застосувати до пізнання залежно від бажання дослідника та обставин. Феноменологічний метод – метод у зовсім іншому сенсі: це спроба цілком змінити спосіб бачення, сприйняття світу, відкрити новий горизонт, який за умови використання традиційних методів дослідження прихований від суб'єкта пізнання. Це єдиний адекватний спосіб виявлення відповідної йому речі, тому феноменологічний опис речі є, по суті, описом способу, в якому являє себе відповідна дійсність [43, с. 99].

Феноменологія є методологічною основою інтегративного праворозуміння, розширюючи межі сприйняття права, встановлювані традиційними типами праворозуміння, формує образ правової реальності. Феноменології права пов'язана з інтегративним праворозуміння також тим, що пропонує механізм розвитку знання про право за допомогою критичного рефлексивного позиціонування і діалогу між альтернативними традиціями праворозуміння. Розуміння права як джерела безлічі уявлень, які прагнуть у своєму послідовному розвитку до інтегративної єдності, передбачає пошук

нових шляхів осмислення права, де феноменологічний підхід передбачає бачення права як єдиного, цілісного предмета, що знаходиться в процесі конституювання смислів і інтенціональних вимірювань [161, с. 12, 66–67, 325]. Найбільшим надбанням феноменологічного підходу є інтерсуб'єктивне розуміння права у контексті правової реальності, в яку суб'єкт залучений сам у процесі спілкування з іншими учасниками правового життя. У цій ситуації всі правові суб'єкти є активними індивідами, які мають водночас як суперечливі, так й однотипні з іншими інтереси, які вони не можуть самотійно реалізовувати, а тому єдиним можливим способом їх існування виступає соціальне спілкування [190, с. 43].

Отже, феноменологічні ідеї мають таке значення у філософії права: феноменологія є теоретико-методологічним підґрунтям інтегративного праворозуміння; феноменологічні ідеї про життєвий світ затверджуються як передумова онтологічних і гносеологічних підстав сучасної теорії і філософії права; під впливом ідеї інтерсуб'єктивності розвиваються комунікативні та герменевтичні теорії права; рецепція феноменологічного вчення дозволила зробити значний вклад у становлення постнекласичних наукових парадигм права [161, с. 7, 9].

Феноменологія дозволила розглянути ідентичність як універсальну форму самоусвідомлення людини, що набуває змістовності в просторі культурної спадковості, культурного творення та співіснування людських спільнот [256, с. 63].

Феноменологія як метод, основоположником якого став Є. Гуссерль, представлена в основному редукацією, яка складається у відстороненні (укладенні в дужки) всього зовнішнього, несуттєвого. Робиться це для подання неспотвореної природи речей. Ці ідеї, найбільш активно розроблялися такими правознавцями, як: А. Райнах, Г. Радбрух, Г. Коінг, Г. Фехнер, В. Майхофер і деякими іншими, які запропонували досить оригінальні варіанти концепції природного права. Поряд з тим, головною проблемою так званої «трансцендентальної» феноменології права є те, що

пошук ейдосу права (правової «природи речей») ґрунтується на інтуїтивізмі, а тому позбавлений навіть тієї об'єктивності, на яку претендувала позитивістська юридична наука [249, с. 170]. Н.Н. Алексєєв пояснював, ідею держави і права потрібно, перш за все, досліджувати методом феноменології, оскільки ця ідея корениться в людській свідомості [85, с. 54–55].

Найбільш послідовно, адекватно і, в результаті, плідно застосував феноменологічний метод до правопізнання на початку ХХ ст. А. Райнах. Цей лідер геттінгенської групи неокантіанців поставив собі за мету довести (і своєрідним чином феноменологічно довів), що подібно до того, як існують незалежно ні від кого основи математики і логіки, існують також незалежно ні від кого своєрідні основи права – правові утворення. Однак, онтологія математики і логіки, а також природознавства, докорінно відрізняється від онтології правових утворень, які існують темпорально та умовно – створюються одними умовами та скасовуються іншими. Першопричиною утворення таких правових феноменів та інструментом їх реалізації є соціальні акти, які настільки древні явища, наскільки сягає глибини століть буття людини та без яких і поза якими не існує жоден соціум [43].

Феноменологічний метод, роблячи акцент на здатності людини конструювати власну соціальну реальність, робить можливим вивчення суспільства з людини і через людину. Цей підхід, витягуючи з досвіду окремої людини універсальне значення, робить можливим пошук загального сенсу існування суспільства [36, с. 8].

Отже, феноменологічний метод виник у зв'язку з прагненням подолати недоліки класичних типів праворозуміння, обґрунтувати можливість переходу до рефлексивної позиції відносно права. Тому він активно використовується в сучасному правознавстві з метою інтеграції правового знання і його звільнення від класичної одномірності [156, с. 53]. Метод, що використовується феноменологією, передбачає вихід в область багатовимірного опису права, в якій воно постає як дійсний світ права або

правове життя, орієнтує на пошук підстав права в людському бутті, дослідження актуального права [161, с. 12, 66–67, 325].

Згідно феноменологічного методу світ існує не як «річ в собі», а правова реальність, констатована правовою свідомістю. Право, будучи формальним виразником правової поведінки, проходить через призму правової ідентичності суб'єкта права, яка формує кінцевий результат його сприйняття чи несприйняття. Тому, дослідження свідомості окремої особистості, вплив зовнішніх чинників на її формування та взаємодію свідомості з механізмом правової ідентифікації є необхідним [163, с. 26].

Скориставшись феноменологічним методом, можна зрозуміти, що ідентичність є інтегральною оцінкою процесу саморозвитку людини, представленою задоволенням потреби у виявленні людиною себе в світі (потреби в ідентичності). Своєю чергою, різні види ідентичності, такі як соціальна, персональна, етнічна, культурна, правова та ін., у своєму становленні є формулюваннями реалістичних цілей [132, с. 107–108].

Можна зробити висновок, що феноменологічний підхід під час вивчення правової ідентичності необхідний для практичного вирішення найважливіших проблем, зокрема під час розкриття:

- 1) процесів формування правової ідентичності як ключового чинника у вирішенні проблем готовності до правової діяльності;
- 2) процесів формування правової ідентичності через правове виховання як ключового чинника вирішення проблем готовності до правової поведінки;
- 3) процесів формування правової ідентичності як ключового чинника вирішення проблем правової відповідальності.

5. Наступний напрям, який здійснив також відбиток на вивченні правової ідентичності є **філософія життя**, під якою слід розуміти будь-яку концепцію, що розглядає питання сенсу, цінності життя, мети, особливо коли вона недооцінює чи ігнорує теоретичне знання, звертаючись до непідробної повноти безпосереднього переживання, прагне зрозуміти життя з нього самого [227, с. 209]. Під філософією життя як ірраціоналістичним напрямом

у філософії права, М.П. Музика пропонує розуміти сукупність філософсько-правових поглядів на предмет дослідження – життя, яке з погляду більшості представників цієї концепції розуміється як особлива цінність, ірраціональний спосіб правового буття, який не може бути осмислений через раціональні способи правопізнання [111].

Відправною точкою мислення філософії життя є людина. Представники цього напрямку здійснили спробу пояснити світ через людину, її екзистенційні особливості, ціннісну орієнтацію [76, с. 51–52]. Філософсько-правовій концепції «філософії життя» притаманні такі характеристики: сформована на проблемах смислу, мети та цінності правового життя; правове життя не можна опанувати за допомогою логічних міркувань: понять, категорій, розумової діяльності; основними формами правопізнання життя вважається: інтуїція, воля, переживання та інші ірраціональні елементи; мислення є функцією правового життя [148, с. 144–145].

Філософія життя розглядає правову ідентичність як результат внутрішньої активності суб'єкта, надаючи людині та її ірраціональним елементам пріоритету у формуванні правової ідентичності.

6. Правопізнання не можливе без інтуїції, а отже, і вивчення правової ідентичності залежить від наших знань про правовий **інтуїтивізм**. Процес пізнання поряд з раціональними операціями і процедурами характеризується також й ірраціональним, наприклад, інтуїцією як здатністю осягнення істини шляхом прямого її спостереження і без обґрунтування за допомогою доказів [254, с. 526].

Проблема інтуїції стала єдиною темою філософії інтуїтивізму. Дослідники вбачають значення інтуїції як особливого способу правового пізнання у такому: є альтернативним способом здобуття людини інформації про правову дійсність; є формою правового світосприйняття; інтуїція при високому рівні правосвідомості та правової культури проявляється у правовій поведінці; є інструментом професійної правової діяльності; має безпосередню здатність вирішення правових завдань за обмеження вихідних

даних; передбачає суб'єктивне розуміння компетентною особою всіх її обставин справи; є невід'ємною складовою правового тлумачення, правової інтерпретації, правозастосування норм права; є необхідною під час прийняття негайних правових рішень; може допомогти за недостатності правових знань, використовуючи досвід. Під інтуїтивізмом М.П. Музика пропонує розуміти ірраціональний філософсько-правовий напрям, який предметом своєї філософії обрав інтуїцію як моментальний спосіб правопізнання істини та альтернативний спосіб здобуття людиною інформації про правову дійсність [148, с. 155–156].

Якщо розуміти під інтуїцією здатність побачити те, що буде, і те, що є зараз, в оригіналі, вловивши сенс цілісності життя, то такий підхід дозволяє формувати адекватне розуміння самоідентичності [132, с. 140].

Отже, інтуїтивізм прагне окреслити правову ідентичність як результат осягнення своєї ролі у суспільстві, без обґрунтування його за допомогою доказів.

7. Той філософсько-правовий напрям, де проблема людини є однією з пріоритетних, так чи інакше впливає на вивчення та дослідження правової ідентичності. Не стає винятком у цьому плані **екзистенціалізм**, який за основу взяв свободу самовиразу особистості. Екзистенціальна філософія відстоює точку зору особистісно пережитої дії, індивідуального світосприйняття, адже особа – це творення себе і світу. Тільки в особистісному виразі людина здійснює вплив на соціальні обставини свого життя, творить їх, формує свою долю [29, с. 245–246, 249–250].

Екзистенційна філософія, сконцентрована навколо проблеми людини, де ідея абсолютної унікальності людського буття, проблема людини та її місця в світі, а також проблема духовної витримки людини беруться за основу. Теорія екзистенціалізму не робить з людини об'єкта, а завжди виходить з її особистості як суб'єкта дії, тим самим підкреслюючи значущість людської особистості, абсолютної цінності, справжньої величі й невід'ємних прав на духовну волю і гідні умови життя [27].

«У межах філософії екзистенціалізму, на тлі проголошеного принципу онтологічної відкритості людського буття, акцентування творчо-проективного виміру особистості відбувся зсув у теоретико-методологічному осмисленні феномену ідентичності від фіксації позаособистісного буття до вивчення людини як «кінцевої» істоти в багатстві власних ідентифікацій. Процеси людської ідентифікації постали як сутнісний вимір людського буття» [256, с. 168].

Екзистенціалізм руйнує формально-догматичну юриспруденцію, яка була знеособлена і втратила основну мету – людину, намагається повернути втраченого суб'єкта як самодостатню особистість зі своїми особливостями, культурою і системою ціннісних орієнтирів. Екзистенціальна інтерпретація права зміщує центр ваги на користь переживання суб'єктом конкретних правових ситуацій, в яких вона реалізує себе. У них деякі дослідники вбачають прояв природного права [226, с. 207].

Екзистенціалізм як ірраціональний напрям збагачує філософію права такими філософсько-правовими ідеями: включає людину, особистість у правовий процес з її особливим внутрішнім світом, правосвідомістю, системою ціннісних орієнтирів; орієнтує на подолання прірви між індивідом і суспільством; знаходить витoki права в усвідомленні внутрішнього ірраціонального світу людини, в якому відбувається переживання правових процесів; природне право – це реалізація буття людини у вільних рішеннях, тобто воно не універсальне, а, навпаки, індивідуальне і вимагає персоналізації; не зводить право до системи юридичних норм або принципів; екзистенціальне правове рішення людини – це завжди суб'єктивно-вольове рішення, яке виникло в «прикордонній ситуації» [148, с. 186].

Екзистенційна методологія відстоює принципову важливість першорядності індивідуально-особистісної унікальності людського буття, її екзистенцію. У ній реальність не протиставляється на об'єкт та суб'єкт, а розглядається як «буття у світі», як органічна єдність буття і свідомості, як «буття-свідомість» [98, с. 55–56].

Можна відзначити, що підставою екзистенціальної інтерпретації ідентичності може бути судження про ідентичність як фундамент і норму екзистенціального вибору індивіда, критерій зосередження можливостей ставлення до буття; самовизначення ідентичності – процес повернення екзистенції до власної самобутності, її усвідомлення і дійсної реалізації за допомогою затвердження можливості ставлення до буття. У межах екзистенціальної інтерпретації ідентичність проявляється як безперервний, постійно поновлюваний вибір рішення про те, як для самого себе осмислити свій фундаментальний соціальний проект [218, с. 120–121].

Отже, екзистенціальний підхід під час розгляду правової ідентичності важливий тому, що не можливо її зрозуміти без людини, яка не є просто суб'єктом правопізнання з раціональним мисленням, а швидше людиною, яка прагне до гармонізації хаосу і пізнання незвіданого, яка здійснює ідентифікацію через правосвідомість, якій притаманні не лише атрибутивні ознаки раціональності, але й ірраціональності.

Підводимо підсумок під час розгляду посткласичних підходів у дослідженні правової ідентичності. Кожен із них зробив вагомий внесок у розкриття особливостей правової ідентичності. Якщо узагальнити, то здобутки цих підходів полягають у такому:

1) **психологічний підхід** (включає соціальну психологію та психоаналіз) дозволив розкрити правову ідентичність як: емоційну прихильність до іншого; процес наслідування когось; уподібнення себе іншій особистості; пошук свого місця в житті; результат суб'єкта, здатного долати протиріччя між особистим та соціальним; внутрішню узгодженість та стабільність; складне особистісне утворення; головний механізм соціальної взаємодії; соціальне самовизначення;

2) **синергетичний підхід** розглядає правову ідентичність через: опис відкритості та еволюції, частини і цілого, випадковості і детермінізму, хаосу і порядку; спосіб духовної самоорганізації індивіда і суспільства; соціокультурне успадкування, спосіб адаптації, соціалізації. Також цей підхід

розкриває правову ідентичність як відкриту, нелінійну, складноорганізовану систему, що є результатом еволюції суспільства та умовою, що визначає вибір шляхів розвитку особистості і суспільства;

3) згідно **герменевтичного підходу** людина, тлумачачи та інтерпретуючи тексти правових норм, формує власне правове самовизначення, що має вплив на правову ідентичність. Окрім того, герменевтичний підхід стверджує, що правова ідентичність це: обґрунтування та самообґрунтування індивідуальності; результат відтворення правової норми; передумова правової активності суб'єкта;

4) **феноменологічний підхід** розкрив правову ідентичність через взаємозв'язок з правосвідомістю як: культурне утворення; універсальну форму самоусвідомлення; результат здатності людини конструювати власну реальність;

5) **філософія життя** пояснює правову ідентичність через людину, її ціннісну орієнтацію, мету та цінності правового життя. Філософія життя акцентує на важливості ірраціональних способів у формуванні правової ідентичності;

6) згідно **інтуїтивізму** правова ідентичність – це результат досягнення своєї ролі у суспільстві через спостереження без обґрунтування його за допомогою доказів. Окрім того, важлива роль відводиться інтуїції під час самоідентифікації;

7) роль **екзистенціального підходу** під час аналізу правової ідентичності полягає у такому: розкриває правову ідентичність як свободу самовираження особистості та як індивідуальне світосприйняття; правова ідентичність – екзистенційний вибір індивіда; акцентує увагу на проблемі людини та її місця у світі; правова ідентичність – свобода самовираження особистості та індивідуальне сприйняття.

Висновки до розділу 1

У першому розділі досліджено еволюційну трансформацію філософсько-правових ідей ідентичності від класичного до посткласичного філософсько-правового мислення та методологічні засади дослідження соціальної та правової ідентичності. Виявлено, що праворозуміння є базовою основою правової ідентичності. Визначення людиною свого місця у правовій реальності залежить від домінуючого праворозуміння у суспільстві, тобто від практичного типу праворозуміння.

Встановлено, що класичне та посткласичне праворозуміння, беручи за основу класичну та посткласичну філософії права, орієнтується на: історичну періодизацію та історичні особливості правової думки; концептуалізацію кожного типу філософсько-правової проблематики. У зв'язку з цим запропоновано здійснювати огляд правової ідентичності в межах цієї типології враховуючи як історичну зумовленість цього правового явища, так і концептуальну. Таку наукову задачу вважаємо виправданою, оскільки розвиток правової ідентичності залежить як від історичної філософсько-правової думки, так і від трактування права в межах цього періоду.

Класичне розуміння правової ідентичності витлумачено таким чином:

- у добу Античності правова ідентичність ототожнювалася з Космосом, природою чи Богами;
- у Середньовіччі людина ототожнює себе з Творцем, за образом і подобою якого вона створена. Втім, індивід показує себе лише через загальне, властиве цілій категорії людей, тому правова ідентичність була майже неможлива, оскільки не проявлявся жоден інтерес до унікальності самого індивіда;
- епоха Відродження характеризується тим, що ідентичність в цей час ґрунтується на усвідомленні своєї індивідуальності, однак основні компоненти правової ідентичності строго визначені відповідно до життєдіяльності соціальних інститутів;

- у добу Реформації та Нового часу можна виділити два типи трактування правової ідентичності: раціоналістичний та емпіричний;
- епоха Просвітництва та Німецька класична філософія роблять висновок, що правову ідентичність можливо досягнути лише розумом.

Окрім того доведено, що правова ідентичність у межах класичного праворозуміння – це абсолютна, позасуб'єктна даність, результат раціонального мислення, що формується через розуміння права як незмінного набору істин, які формуються або вищим інститутом – державою або самою природою. У класичному праворозумінні правова ідентичність набула таких ознак: принцип тотальності поширюється через право і на правову ідентичність; під час правової ідентифікації відбувається нехтування світоглядного, емоційного впливу правового суб'єкта; правова ідентифікація формується через монологічний повчальний правовий стиль мислення; правова ідентифікація відбувається через протиставлення розуму і відчуття, душі і тіла, мислення і буття; примат прагнення зведення індивідуального до соціального у праві майже унеможлиблює існування правової ідентичності; правова ідентичність є частиною природного впорядкування права; принцип тотожності буття та мислення поширюється і на правову ідентичність; правова ідентифікація відбувається через об'єктивність та незмінність права; правова ідентифікація відбувається без попереднього осмислення та розуміння права, адже право, його цінності та принципи не залежать від людської особистості.

Виділено в межах класичного праворозуміння два типи правової ідентичності: правова ідентичність, що формується на основі природного праворозуміння; правова ідентичність, що формується через позитивне праворозуміння.

В обидвох типах правової ідентичності право – це даність, однак якщо людина себе ідентифікує з природним правом її правова поведінка буде втілюватись у формі звичайної або активної, а у разі ідентифікації з позитивним правом правова поведінка реалізується як конформістська або

маргінальна. Це пояснюється тим, що позитивне право тісно пов'язане з державою, з волею законодавця. Виконання позитивного права забезпечується силою держави, примусом, не завдяки якимось надюрідичних завдань, про що йдеться у природному праві (в ім'я справедливості чи-то рівності, свободи, ідеалу, загального блага тощо). Це пояснюється формалізованою раціональністю у позитивному праві, де до суб'єкта, його сприйняття права немає справи. Як тільки держава втратить свій авторитет, конформістська чи маргінальна поведінка може перерости у протиправну. Звісно, за позитивної правової ідентифікації можлива і позитивна чи звичайна правова поведінка, але стимулом до такої поведінки буде лише якась винагорода чи похвала, чи будь-які інші привілеї з боку держави або ж за умови, що у цій правовій нормі зафіксоване уявлення про справедливість чи ще який-небудь ідеал суб'єкта права.

Встановлені такі посткласичні філософсько-правові ідеї, які здійснили вплив на подальший розвиток правової ідентичності:

визнання за правовим самопізнанням складової антропологічного напрямку;

набуття проблем правової саморефлексії та самосвідомості статусу онтологічних;

пріоритетність екзистенційних та моральних проблем у праві; втрата значимості раціоналізму у праві;

набуття авторитету неогуманізму, який передбачає розуміння відповідальності перед іншими;

розуміння про необхідність обмеження індивідуалізму;

основним стає правове мислення, що визнає розбіжності, різноманіття;

бінарна опозиція «тотожність – відмінність», характерна для класичного періоду, яка вирішувалася на користь тотожності, трансформується в дилему «тотальність – свобода» з пріоритетом свободи відмінностей.

Досліджено, що розгляд правової ідентичності через посткласичне праворозуміння дозволив стверджувати таке: правова ідентичність невіддільна від правопізнання; правова ідентичність можлива лише через активну роль суб'єкта права; правова ідентифікація передбачає не тільки раціональне мислення, але й ірраціональне (йдеться про вплив на правову ідентифікацію інших джерел: інтуїції, почуттів, віри, волі, підсвідомого тощо); правова ідентифікація відбувається через виключення трансцедентального плану буття; правова ідентифікація об'єднує в собі об'єктивність з активністю суб'єкта в об'єктивній інтерсуб'єктивності; правова ідентичність починає розглядатися через антропологічну проблематику; правова ідентичність формується через діалогічне правове мислення; правова ідентичність мислиться як явище нестійке, ситуативне і дифузне; правова ідентичність – це соціальний конструкт людиноцентричного спрямування.

Запропоновано в дослідженні правової ідентичності виходити з розуміння права як формальної рівності, що є мірою свободи і справедливості та досягнення синтезу між індивідуальною свободою і загальним благом – це ідеальний об'єкт правової ідентичності.

Під час дослідження методологічних засад правової ідентичності було встановлено, що з таким завданням може справитися лише посткласична методологія. Відповідно, було виділено такі ознаки посткласичної методології у праві:

відмова від об'єктивації права на користь суб'єктивного усвідомлення права;

перегляд механістичної та детерміністської інтерпретації буття права;

подолання бінарності (хаос і порядок, детермінізм і інтердетермінізм, стабільність і нестабільність) у праві на користь їх синтезу (є діалогічною методологією);

визнання контекстуальності у праві; включає не лише правове пізнання об'єкта, але й форми, засоби та процедури пізнавальної діяльності суб'єкта;

пропонує людиноцентричний вимір права, де переважає суб'єктивне усвідомлення права;

вбачає своє головне завдання у вирішенні проблеми цінності осмислення та розуміння права;

визнає первинний досвід як систему пізнання, а також сконцентрована на ірраціональних способах пізнання права;

ґрунтується на гуманізмі та особистій відповідальності людини;

критикує універсальний метод пізнання та відстоює плюралізм в осмисленні права.

Виявлено, що будучи плюральною, посткласична методологія включає в себе такі самостійні напрями досліджень, як: синергетика, феноменологія, герменевтика, екзистенціалізм, психоаналіз тощо. Розглядаючи кожен підхід окремо, встановлено, що:

1) при соціально-психологічному та психоаналітичному, як видах психологічного підходу, правова ідентифікація означає імітацію, елемент наслідування, несвідоме ототожнення, стереопізацію поведінки і емоційне злиття, переживання суб'єктом тією чи іншою мірою тотожності з іншою особистістю чи соціальною групою. Цей підхід акцентує свою увагу на механізмах формування правової ідентичності;

2) застосовуючи синергетичний підхід під час дослідження правової ідентифікації можна зробити такі висновки. Правова ідентифікація – це відкрита, нелінійна, складноорганізована система, в якій містяться такі важливі елементи, як: право – як основний елемент системи; соціальні норми – як основні умови розвитку правової ідентифікації; індивід – як носій знань про право та соціальні норми, який не тільки володіє правовими знаннями, але й вмінням усвідомлювати, розуміти, інтерпретувати ці знання, застосовувати їх на практиці;

3) герменевтичний підхід розглядає правову ідентичність як результат відтворення правових норм, як правове самовизначення, що орієнтоване на правові норми чи статуси, співвіднесення суб'єкта з правовою

реальністю, відчуття себе її невід'ємною частиною. Таке розуміння правової ідентичності є передумовою правової активності суб'єкта;

4) феноменологічний підхід під час вивчення правової ідентичності необхідний для практичного вирішення найважливіших проблем, зокрема під час розкриття:

- процесів формування правової ідентичності як ключового чинника у вирішенні проблем готовності до правової діяльності;

- процесів формування правової ідентичності через правове виховання як ключового чинника вирішення проблем готовності до правової поведінки;

- процесів формування правової ідентичності як ключового чинника вирішення проблем правової відповідальності;

5) філософія життя розглядає правову ідентичність як результат внутрішньої активності суб'єкта, надаючи людині та її ірраціональним елементам пріоритету у формуванні правової ідентичності;

6) інтуїтивізм прагне окреслити правову ідентичність як результат осягнення своєї ролі у суспільстві, без обґрунтування його за допомогою доказів;

7) екзистенціальний підхід під час розгляду правової ідентичності важливий тому, що не можливо її зрозуміти без людини, яка не є просто суб'єктом правопізнання з раціональним мисленням, а швидше людиною, яка прагне до гармонізації хаосу і пізнання незвіданого, яка здійснює ідентифікацію через правосвідомість, якій притаманні не лише атрибутивні ознаки раціональності, але й ірраціональності.

РОЗДІЛ 2

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Поняття ідентичності у філософсько-правовому дискурсі

У попередньому розділі ми встановили, що ХХІ століття – це панування посткласичної філософії права, де на п'єдестал висувається людина, її особливості та внутрішній світ. Сучасний світ орієнтується на людину та пред'являє особливі вимоги до неї. Надаючи широкий вибір прав, водночас науку, і зокрема філософію права, все більше цікавить питання, який вплив мають на її вибір соціальне середовище, процеси, що відбуваються довкола неї, як ці процеси у суспільно-правовому житті відображаються у свідомості людини. Це коло екзистенційних проблем включає також і сприйняття людиною свого місця у правовому суспільстві. Тому, дослідження людини, її внутрішнього світу, її уявлень про право та її місце в ньому, має вирішальне значення щодо окреслення в подальшому правової лінії своєї поведінки, прийняття правового рішення, відстоювання правової позиції. Все це пов'язане з поняттям «ідентичність», яке є важливим для філософії права, однак малодослідженим та потребує розкриття його змісту і на його основі виведення нових, проте зрозумілих понять для філософії права, таких як: соціальна ідентичність, правова ідентичність, самоідентичність, правова ідентифікація тощо.

Отже, беззаперечною є констатація, що у суспільних науках зростає увага до теоретичного осмислення проблем самовизначення, оскільки в епоху пріоритету індивідуального ще більшої вагомості набуває особисте, творче, особливе, продуктивне, індивідуальне, суб'єктивне. У підсумку сьогодні багато проблем суспільного, правового, політичного, економічного і культурного характеру виявляються питаннями про ідентичність. Тому, в суспільстві кінця ХХ – початку ХХІ століть однією з головних тем стає поняття ідентичності [101, с. 5].

Реконструкція теоретичного та культурного становлення осмислення самої проблеми ідентичності дозволила виявити, що проблема ідентичності виникає в ситуації вибору, яка стає повсякденною і передбачає інтерпретацію історичного часу, очевидність власної життєвої моделі. Побудова життєвої моделі неможлива без вибору варіантів самореалізації, вибору шляхів у соціальній взаємодії, а отже, без усвідомлення свого місця в навколишньому світі [93, с. 8, 76–77]. Тому, проблема ідентичності є проблема вибору і вміння «вчасно зробити інший вибір, якщо раніше обрана ідентичність втратить цінність або втратить її корисні риси» [22, с. 185].

Водночас, вивчення ідентичності є складним процесом, який полягає у бінарній тенденції. Адже з одного боку, індивід розчиняється в масі, яка постає як сума рівнозначних індивідів, щось усереднене, невиразно-нейтральне, а з іншого – сучасне суспільство є результатом небувалого сплеску індивідуалізму, нарцисизму, суб'єктивізму як підвищеної уваги до власного «Я». В основі цієї дуальності лежать труднощі самовизначення людини [91, с. 3].

Як вважає З. Бауман, інтерес до обговорення ідентичності може більше сказати про сьогоденний стан суспільства чим загальновідомі концептуальні і аналітичні результати його осмислення [22, с. 176–177]. Такий інтерес до проблеми ідентичності зумовлений реакцією науки на зміну соціальних умов. Проникаючи в повсякденне життя, тема ідентичності допомагає подолати фрагментацію свідомості, втрату правових цінностей і життєвих орієнтирів, зберегти стійкість внутрішнього духовного досвіду особистості в нашому динамічному, неоднорідному, наповненому інформацією світі [101, с. 5]. У дослідженні ідентичності жоден з теоретичних напрямів не є зараз пріоритетним і загальноприйнятим, адже більшість основних дослідницьких підходів не може бути прийнято як теоретично змістовні та повні. Крім того, явно або неявно різні підходи виходять з відмінних установок та позицій. Така дослідницька ситуація передбачає концептуальне оформлення дискурсу ідентичності, що є завданням не чисто академічним, воно більше пов'язане з

широким філософським контекстом в будь-який історичний момент часу. Наслідком такої ситуації є очевидним припущення про те, що ідентичність є насамперед філософсько-правовим конструктом [218, с. 123].

Останніми роками активне вживання поняття ідентичності, у вітчизняній філософській літературі призвело до набуття різних його значень. Ідентичність розглядається як категорія: психологічна, філософська, соціального знання, інтердисциплінарного знання [136]. В.О. Чернієнко зазначає, що поява терміну «ідентичність» спричинила особливо широкий резонанс у західних країнах, подолавши дисциплінарні та національні межі та затвердившись у академічному, політичному, правовому та журналістському дискурсах. Тому, намагання вчених, які пишуть про ідентичність, відокремити дослідницький процес від моралі, права та політики є фактично неможливим, оскільки ідентичність тісно пов'язана з соціокультурним та політичним контекстом. [246, с. 29].

Як відзначають дослідники ідентичності, використання поняття «ідентичність» у сучасній літературі в різних значеннях, передбачає термінологічну невизначеність, яка ускладнює наукове дослідження і вироблення єдиної змістовної концепції ідентичності. Проте, у літературі можна узагальнити три дисциплінарно різні і автономні, однак такі, що співвідносяться один з одним, розуміння ідентичності:

- 1) у логіці (некласичній);
- 2) у філософії (посткласичній);
- 3) в соціогуманітарному (соціологія, антропологія, психологія) знанні (чітко артикульовано в 1920–1930-і роки, з кінця 1960-х – одне з центральних понять більшості культур-орієнтованих дискурсів).

Однак, з 1980-х явно спостерігається тенденція до подолання міждисциплінарних «перегородок» під час визначення поняття «ідентичність» [56, с. 13, 28]. Саме тому, ми мусимо проаналізувати поняття ідентичності у всіх його розуміннях, щоб у подальшому виробити його універсальне значення, яке б могло застосовуватися у філософії права, а

згодом стати основою для вироблення більш вужчого поняття – «правова ідентичність».

Для визначення поняття «ідентичність» необхідно звернутися до етимологічного значення цього слова. Термін «ідентичність» утворюють два латинські корені: «idem» та «ipse». Значення першого слова, таке: («idem»), «ідентичний» – це синонім до слів «подібний», «тотожний», «той самий», що містить у собі якусь форму незмінності в часі. Виходячи із значення другого кореня («ipse»), воно пов'язане з поняттям «самості» («ipseite»), «справжнього «Я», «себе самого». Ці смислові корені слова «ідентичність» визначають два основних напрями дослідження ідентичності людини. Центр першого міститься в смисловому корені «idem», де стоїть питання про співвідношення властивостей сталості (тотожності) і мінливості людини. Другий напрям ґрунтується на проблемі знаходження людиною себе справжньої («ipse») і полягає в співвідношенні справжності та недійсності, його представленості на той чи інший момент часу [36, с. 12].

Отже, в загальному сенсі ідентичність визначається через синонімічні поняття: «тотожність», «однаковість», «схожість», «повний збіг чого-небудь / кого-небудь з чим-небудь / ким-небудь», або як «якість, що є результатом індивідуального або групового самосприйняття у вигляді когось або чогось» [239, с. 74].

У науковий обіг поняття «ідентичність» у середині ХХ ст. введене Е. Еріксоном та розшифровується як «усвідомлення приналежності об'єкта (суб'єкта) до іншого об'єкта (суб'єкта) як частини і цілого, особливого і загального», «переживання індивідом своєї єдності з ким або свою прихильність до чогось ... особлива форма відносин» [259, с. 276]. Володіти ідентичністю, за Е. Еріксоном значить: розуміти минуле, сьогодення і майбутнє як єдине ціле, будувати свій життєвий шлях, беручи до уваги минуле; незалежно від ситуації відчувати себе незмінним; відчувати зв'язок власної безперервності і визнання цієї безперервності іншими людьми [106, с. 69–70].

Ідентичність, як стверджує З. Фрейд, «є найбільш первинною формою емоційної прихильності до об'єкта» [236, с. 74]. Для З. Фрейда ідентичність – це приватний, внутрішній світ, емоційні сили людини. У розвитку ідентичності Фрейд виділяв два рівнозначних процеси:

- біологічний – коли організм у життєвому циклі стає організацією серед живих органічних систем;
- соціальний – коли організми систематизуються в групи, які географічно, історично та культурно обумовлені [93, с. 194].

У психологічній літературі побутує таке визначення ідентичності: це інтеріоризована роль, визначувана відповідно соціальним позиціям людини [182, с. 76].

Сучасне визначення ідентичності можна віднайти в словнику Ч. Райкрофта, де ідентичність (identity) – це почуття безперервності свого буття як сутності, відмінної від інших [184, с. 51].

На думку А.С. Зайцевої, ідентичність можна визначити як особистісну динамічну структуру, інтегруючу на індивідуальному рівні, яка є результатом онто- і соціогенезу, включаючи неусвідомлювані індивідом аспекти, в єдине ціле [91, с. 65].

Ідентичність – це всезагальність людського пізнання і соціалізації, що включає прийняття або неприйняття особою певних речей та явищ, ототожнення себе із ними чи відторгнення – так вважає Л. Зашкільняк [95, с. 13].

Як вважає В.О. Чернієнко, під ідентичністю слід розуміти інтегрованість, цілісність соціального суб'єкта, його здатність до усвідомлення самототожності й автентичності, що відповідають на запитання: «Хто я?» [246, с. 35].

Під ідентичністю Я.М. Гашкова пропонує розуміти властивість людської особистості, пов'язану з її відчуттями: з одного боку, бути самою собою, а з іншого – належати до певної групи [49, с. 32].

О.В. Лук'янов запропонував таке визначення ідентичності: багатозначний життєвий і загальнонауковий термін, що виражає ідею сталості, тотожності, наступності індивіда і його самосвідомості [132, с. 24].

Ідентичність, як вважає М.В. Заковоротна – це результат ускладнення і саморозвитку соціальної життєдіяльності і соціальної рефлексії, упорядкованого розмаїття інформаційних процесів в історії та сучасному суспільстві [93, с. 23].

Г.Ю. Носова наводить таке визначення ідентичності: «стале уявлення про належність індивідуума до певної соціальної (культурної, реальної чи уявної) спільноти, яка визначає його систему цінностей, соціокультурні орієнтири та переваги, мотивацію вчинків, образи «чужих» та «своїх»» [153, с. 39].

Ідентичність, на думку І. Кондакова, К. Соколова, Н. Хренова, означає усвідомлення індивідом своєї належності до певної групи, дозволяє йому визначити своє місце в соціокультурному просторі й орієнтуватися в оточуючому світі [115, с. 39].

На думку А.Ю. Телухіна, ідентичність – це вираження своєї приналежності до світу, якому надається статус буття, і яке є умовою продовження і відновлення життя, а також підстава для спілкування і роздумів. У ньому відбивається сутність неповторно унікального існування окремої особистості, відповідне втілення внутрішньої властивої ідеї в процесі розвитку, залежить від сприйняття, уявлень і переваг як самого індивіда, так і світу в цілому, грає роль об'єднуючого, а також розділяючого принципу у відносинах між людьми [218, с. 97–98].

Автори книги «Идентичности и ценности в эпоху глобализации» вважають, що ідентичність – це рівнозначність, однаковість, співпадіння двох предметів чи понять [164, с. 5].

Ідентичність формується за сукупності внутрішніх (психічних) і зовнішніх (соціокультурних) умов та носить ціннісно-орієнтаційний характер. Ідентичність є інтегруючим початком особистості, забезпечуючи

його тотожність самому собі і тому образу, ідеалу, на який він орієнтується, а також є однією з форм включеності індивіда в соціальний простір. Так вважає В.А. Самкова. Також дослідниця стверджує, що ідентичність відома як прояв емоційної прихильності до образу, знаку, ідеалу, оскільки є основною умовою становлення особистості, формування ціннісних орієнтацій, засвоєння норм і зразків поведінки [191, с. 26, 40].

Отже, всі наведені вище визначення лише підтверджують той факт, що у літературі немає виробленої єдиної концепції щодо розуміння ідентичності. Саме тому їх неможливо згрупувати за єдиним критерієм, адже ідентичність розглядається як у психологічних науках, так і в соціальних, філософських. Водночас, така інтердисциплінарність цього явища дозволяє виділити широку гаму особливостей ідентичності. Зокрема, ідентичність можна розглядати як:

- форму відносин між суспільством та індивідом;
- емоційну прихильність;
- результат онто-, соціогенезу;
- тотожність до ідеалу, на який орієнтується індивід;
- результат саморозвитку і соціальної рефлексії;
- приналежність до світу;
- форму включеності в соціальний простір;
- форму засвоєння норм і зразків поведінки тощо.

Спробуємо охарактеризувати кожен особливості ідентичності. Отже, перше питання, яке нас цікавить: чи є ідентичність формою відносин між суспільством та індивідом? Вважаємо, що людина XXI століття поза межами суспільства розвиватися не може, так чи інакше воно здійснює вплив на її формування. Людина – це результат певного історичного проміжку часу, культури певної епохи, її світогляд так чи інакше обмежений певними часовими межами. Так, ідентичність людини в часи Античності була обмежена міфологічними поглядами на місце людини у світі, а в добу Відродження – релігійними поглядами тощо. Отже, знання, здібності,

потреби, навички, уміння, які мають вплив на ідентичність зумовлені як розвитком та можливостями індивіда, так і розвитком та можливостями суспільства. Адже, людина XXI століття має більше можливостей отримати їй необхідні знання, навички, аніж людина часів, скажімо, XV століття, оскільки теперішнє суспільство здатне забезпечити людину доступом до різноманітної інформації не лише через книжки, але й інші інформаційно-комунікативні технології.

Наступне запитання: чи є ідентичність емоційною прихильністю? Гадаємо, під емоційною прихильністю мається на увазі схвальне ставлення людини до того до чи іншого явища з яким вона себе співвідносить на первинному рівні – рівні емоцій. Скажімо, отримавши позитивну емоцію від установок певної соціальної групи людина прагне стати її членом та ідентифікувати себе з особами, які утворюють цю групу. Йдеться про індивідуальне ставлення до навколишньої дійсності, що розкриваються на рівні емоційно-психологічного відображення. Від емоційного сприйняття норм та правил певної соціальної групи чи суспільства загалом залежить чи будуть вони закріплені людиною як особистісні та чи трансформуються у звичайну поведінку.

Для відповіді на запитання чи ідентичність є результатом онто-, соціогенезу, нам необхідно розкрити ці поняття. Соціогенез – це становлення та закріплення суто соціальних зв'язків та відносин між індивідами в суспільстві [78]. Коли йдеться про онтогенез, то тут розуміється саморозвиток, що зумовлений природними особливостями людини. Важливою тенденцією розвитку ідентичності є обидва цих явища, які ще раз підкреслюють: без розвитку суспільства не було б розвитку індивіда, і навпаки.

Під час ідентифікації людина прагне бути тотожна до чогось, йдеться про ідеал. Людина, яка осмислює своє суспільне буття в минулому і сьогоденні, так чи інакше створює собі уявлення про свою власну сутність, свої потреби і інтереси, своє місце в ньому. Ідеал – це діалектична єдність

об'єктивного (виникає як об'єктивна необхідність у розвитку суспільства; зображає об'єктивні потреби суб'єкта; показує об'єктивно існуючі суспільні відносини; може зображати об'єктивні тенденції суспільного розвитку) і суб'єктивного (виникає в голові людини, є результатом творчих зусиль людини, містить в ідеальній формі не те, що є в об'єктивній дійсності, а те, що потрібно людині, те, що повинно бути) [265, с. 118–119]. Ідеал має як індивідуальну, так і суспільну форму. «Люди, у свідомості яких є чітке уявлення суспільного ідеалу, готові жертвувати особистими благами заради суспільних. Своєю чергою, якщо суспільний ідеал має правильні орієнтири, то індивідуальний ідеал являє собою ту чи іншу ступінь засвоєння суспільного ідеалу як особистісно значущий сенс і цінність» [105, с. 76–77].

Наступне запитання: чи можлива ідентичність без саморозвитку і соціальної рефлексії? Кожному індивіду притаманні дві важливі якості: саморозвиток та саморегулювання, без яких неможливий прогрес суспільства. Ідентифікація – це процес, тобто не статичне, а динамічне явище. Ідентичність є результатом ідентифікації, яка неможлива без прогресивних, динамічних дій з боку індивіда, які передбачають його високу активність, ініціативність, самодіяльність, вдосконалення тощо. Щодо соціальної рефлексії, то значення полягає у тому, що без неї неможливе усвідомлення індивідом соціальної дійсності, суспільних інтересів та цілей.

Чи могла б існувати ідентичність без відчуття приналежності до світу? Очевидно, що ні. Людина, яка перебуває у повній ізоляції (психологічній чи фізичній) і не відчуває себе частиною світу, немає потреби до ідентифікації, оскільки їй не важливо чи вона є соціально корисною для суспільства чи ні, чи є поруч люди з подібними прагненнями чи ні.

Чи важлива форма включеності у соціальний простір? Так. Людина, володіючи індивідуальною самостійністю, водночас органічно включена у соціальний простір, є залежна від нього, перебуває у безпосередньому зв'язку, оскільки є представником певної соціальної групи та потребує себе реалізувати у суспільних відносинах.

Останнє запитання, чи ідентичність є формою засвоєння норм і зразків поведінки? Засвоєння норм і зразків поведінки відбувається під час виховання та соціалізації людини. Від того, наскільки людина сприйме та усвідомить суспільні норми та еталони поведінки, залежить ступінь її приналежності до того суспільства. Як тільки індивід вбачатиме необхідність та корисність суспільних норм, стане на їх захист та власною поведінкою доведе факт їх сприйняття, можна стверджувати, що відбулася ідентифікація.

Для того, щоб спробувати дати вірне визначення ідентичності, необхідно також її розмежувати від суміжних понять, які часто вживаються як синоніми до ідентичності. Йдеться про «особистість», «індивідуальне», «індивідуальність», «самосвідомість».

Поняття «ідентичність» у різних дисциплінарних контекстах тісно пов'язане із розумінням поняття «індивідуальне», «індивідуальність», «особистість» [56, с. 12]. Чому ці поняття так взаємопов'язані стає зрозуміло одразу ж, розкриваючи їх зміст. Особистість – це людина, соціальний індивід, що об'єднує в собі риси загальнолюдського, суспільнозначущого та індивідуально неповторного. За допомогою поняття «особистість» ми характеризуємо людину як соціальну істоту, оскільки в ній виражається належність людини до певного суспільства, певної історичної епохи, культури, науки тощо [26, с. 18]. На думку Т.З. Гарасиміва, особистість – це індивідуалізована та цілісна система соціально значущих властивостей людини (інтересів, потреб, здібностей), які формуються у процесі становлення конкретно-історичних видів діяльності відповідно до умов життя суспільства [48, с. 244].

Особистість – це діалектична єдність суб'єктно-об'єктних відносин, де людина як ініціативна, творчо активна істота постає суб'єктом цих відносин. Особистість є мірою відображення суспільних відносин, мірою соціального в індивідові, вона є об'єктом її впливу на індивіда. Особистість, володіючи особливою, індивідуально і соціально сформованою якістю суб'єктивності, критично, творчо ставиться до свого природного і соціального змісту,

активно переробляє його відповідно до власних переконань, системи цінностей тощо. Особистість – творець, що сам себе конструює та власну життєдіяльність будує відповідно до себе самого. Для особистості немає раз і назавжди усталених стереотипів поведінки, навіть тоді, коли вони вироблені традицією, суспільними інституціями. Таке розуміння сутності особистості орієнтує нас не тільки і не стільки на фіксацію в ній статичного, засвоєного рівня суспільних відносин, соціуму, але й розуміння як постійного активного освоєння – перетворення суспільного світу. Тобто, така ознака людини як особистість передбачає становлення, розвиток і реалізацію суспільних сил людини через активний вплив на дійсність. Йдеться про соціальну активність як одну із найважливіших сутнісних характеристик особистості [199, с. 255–256].

Особистість – це така якість людського індивіда, котра дозволяє йому бути відносно автономним і індивідуально своєрідним суб'єктом права [18, с. 4]. Поняття «особистість» концентрує в собі виділення соціальної сутності людини та індивіда, де людина є носієм соціальних якостей і рис, окремо взятим елементом соціальної структури. Отже, особистість є особливою соціологічною категорією [47, с. 157]. Особистість як поняття характеризує водночас: носія і виразника соціального досвіду та суспільних відносин; суб'єкта соціальних відносин та свідомої діяльності; стійку систему соціально вагомих ознак, які притаманні індивіду як члену суспільства [196, с. 8].

Своєю чергою «індивідуальне» є суттєвою характеристикою особистості, її невід'ємною частиною структури, внутрішньою ознакою. За допомогою індивідуального виокремлюється особистість від суспільства, відображається спосіб її індивідуального буття як суб'єкта самостійної діяльності і свободи. Через індивідуальну форму прояву реалізуються соціальні ознаки, властивості, цінності особистості, що розкривають людину як самобутнього індивіда з його неповторною здібністю бути самим собою [121, с. 87]. Отже, фундаментальною ознакою особистості є індивідуальність,

яка розкриває її суспільну сутність. Індивідуальність є неодмінною і найважливішою ознакою особистості [26, с. 18].

У літературі побутує таке визначення індивідуальності: це інтегральне поняття, що виражає особливу форму буття індивідів, у межах якої вони мають внутрішню цілісність і відносну самостійність, що дає їм можливість активно (творчо) і своєрідним способом проявляти себе в навколишньому світі на основі розкриття своїх задатків і здібностей і відповідно до суспільних потреб. Важливо для ідентифікації, що саме при індивідуальності людина є автономним і неповторним суб'єктом свідомості і діяльності, здатною до самовизначення, саморегулювання, самовдосконалення в умовах суспільства [185, с. 38].

Отже, ідентичність властива лише особистостям, які володіють індивідуальністю. Поняття «особистості» слід трактувати через дві його основні ознаки:

- 1) суспільність, яка характеризує особистість як міру соціального в індивіді;
- 2) індивідуальність – є індивідуальною формою прояву, виразником автономності та неповторності індивіда.

Правова особистість – це суб'єкт права, який володіє соціальнозначущими рисами і соціальною активністю, як результатом засвоєння правового досвіду, та індивідуальністю, як результатом відносної автономії та внутрішньої свободи.

Ідентичність пов'язана з уявленнями людини про своє Я, що характеризується суб'єктивним почуттям своєї індивідуальної самототожності і цілісності; ототожнення людиною самої себе з тими чи іншими типологічними категоріями. Ідентичність формується на підставі наявних у самосвідомості знань про себе і в світі як уявлення про власну тотожність і приналежність до суспільства. Тому, в літературі поняття «ідентичність» нерідко не можливо віддиференціювати від поняття «самосвідомості», які, іноді, використовуються навіть як синоніми. Це є

результатом незавершеності дослідницької роботи з вивчення самого поняття ідентичності. Поняття «соціальна ідентичність», з одного боку, включає поняття «самосвідомість», що означає не тільки пошук суб'єктом свого місця в соціумі, а й у світі в цілому. З іншого боку, поняття «суспільна ідентичність» виходить за межі поняття «самосвідомість», так як має більш «службовий», прикладний характер: ідентичність створена не для умоглядного визначення свого місця у всесвіті, а для практичного інтегрування суб'єкта в соціум [106, с. 43–45].

Для того, щоб диференціювати поняття «самосвідомості» від «ідентичності», необхідно розібратися у значенні поняття «самосвідомість». У літературі під самосвідомістю пропонують розуміти «усвідомлення людиною себе як особистості, тобто своїх дій, почуттів, думок, морального образу, інтересів, свого положення в системі суспільного виробництва та виділення себе з навколишнього природного і соціального середовища, що перебуває з людиною в певній історично усталеній системі цінностей» [209, с. 11]. А.Г. Спіркін вважає, що самосвідомість – це усвідомлення людиною себе як особистості, усвідомлення своєї здатності приймати самостійні рішення [74, с. 165]. Також у літературі зустрічаємо ще одне визначення самосвідомості: «один з найважливіших структурних рівнів свідомості, для якого є властивим відокремлення і відображення суб'єктом самого себе як носія певної активної позиції відносно себе і світу» [235].

Своєю чергою, правова самосвідомість – це сукупність психічних явищ і процесів, які наділені правовим змістом (виникають як наслідок спрямованості свідомості на правові феномени) та належать до різних структурних компонентів самосвідомості індивіда [51, с. 15].

Самосвідомість, будучи головною якістю особистості, формує риси характеру, переконання й ціннісні орієнтації, мотиви й інтереси, світогляд і соціальні почуття, правосвідомість і правову культуру [176, с. 55]. Самосвідомість є складним процесом, змістом якого є усвідомлення людиною себе як індивідуальності, свого внутрішнього світу, своєї Я-

концепції, власної ідентичності. Самосвідомість індивіда з її духовним, емпіричним і рефлексивним прошарками є частиною структури людської свідомості [51, с. 15].

З самосвідомістю пов'язаний вибір власного життєвого простору і визначення в ньому своєї позиції і способів. Самосвідомість як відношення індивіда до самого себе «виникає лише за певних умов, коли реальні обставини підштовхують його до виходу за власні межі, до самооцінки з деякої «іншої» позиції, що приймається за істину, за критерій його суспільного існування і соціальних якостей». Отже, індивід стає на позиції іншого суб'єкта, відрізняючи себе з ним ідеально. Можна сказати, що самосвідомість не можлива без існування свідомості, оскільки самосвідомість – це свідомість, що робить своїм предметом, об'єктом свідомість, тобто свідомість, спрямована на самого себе. Свідомість людини, будучи суб'єктивною формою дійсності, в акті самосвідомості сама роздвоюється на суб'єкт (на свідомість, що пізнає) і об'єкт (свідомість, що пізнається) поведінки [215, с. 102, 104]. Отже, самосвідомість – це здатність людини до «самороздвоєння», самооцінки і самокритики. У широкому розумінні цього поняття, самосвідомість – це усвідомлення людиною свого світогляду, мети, мотивів, інтересів своєї духовно-практичної діяльності. Слід відзначити, що самосвідомість має суспільний характер [50, с. 66], оскільки виникає лише завдяки соціальності людини. Без соціального фактора, без комунікацій, без оцінки себе з позицій інших людей неможливе формування самосвідомості. Отже, самосвідомість – це пізнання себе через свідомість іншої людини, яке є можливим завдяки здатності порівнювати свої установки й орієнтації з життєвими позиціями інших людей [108].

До самосвідомості відносять такі форми:

– самовідчування – найпростіший спосіб виділення себе із природного світу;

– самокомунікація – виокремлення індивідом себе із соціального середовища, усвідомлення себе частиною якої-небудь соціальної групи, культури, певного суспільства;

– самоздійснення – виділення свого «Я» з безлічі інших «Я» і, як наслідок цього, самооцінка і самоконтроль [144, с. 198–199].

В. Моросанова та Е. Аронова запропонували три основні функції самосвідомості. Перша й основна функція підкреслює тісний взаємозв'язок ідентичності та самосвідомості, за якої особистість здатна до самооцінки, підтримання внутрішньої цілісності та самототожності. Друга функція – це здатність людини бути суб'єктом усвідомленої й спрямованої самозміни. Третя особливість означає, що за посередництвом самосвідомості відбувається регуляція власної поведінки та життєдіяльності, що забезпечує їх осмисленість [145, с. 14–15].

Формування самосвідомості людини відбувається під час її самопізнання у зовнішньому світі та внутрішньому світі, де право є присутнім у кожному з цих світів. Усвідомлення своїх правових вчинків та правової взаємодії, власних можливостей і здібностей, необхідні для виконання тієї чи іншої правової діяльності – це пізнання себе у зовнішньому світі. Внутрішній світ, як і зовнішній світ має свій простір і часові характеристики, його архітектоніка утворюється різноманітними психічними явищами і процесами, зокрема, правовими уявленнями, поглядами, почуттями, цінностями, установками тощо [51, с. 13].

Отже, правова самосвідомість – це виділення особистістю себе з правового буття та усвідомлення себе як суб'єкта права через самопізнання, самокомунікацію, самооцінку.

У процесі формування правової самосвідомості особливо важливу роль індивіда відіграє соціальна ідентифікація, під час якої в її перебігу здійснюється самовизначення, самооцінка індивіда у зв'язку з соціальними ролями, що реалізуються, з'ясування його місця в системі статусів,

формування поглядів людини на себе з певної позиції в соціально-правовому просторі [176, с. 62–63].

Через такі форми самосвідомості, як: самопізнання, самокомунікацію, самооцінку формується правова самосвідомість, яка є підставою для формування правової ідентичності. З правовою самосвідомістю особистість стає готова до самозміни та самоконтролю на користь об'єкта чи суб'єкта ідентифікації.

Як висновок, на наш погляд, перш, ніж людина себе ідентифікує з правом, вона проходить низку етапів:

- 1) пізнає себе як правова особистість;
- 2) формує власну правову самосвідомість через самокомунікацію, самооцінку;
- 3) здійснює ідентифікацію в соціально-правовому просторі через самозміну та самоконтроль.

Тому можна стверджувати, що самосвідомість особистості бере участь у формуванні ідентичності.

О.В Лук'янов підкреслює очевидність парадоксів ідентичності:

- ідентичність не дана від народження, але проявляється на ранніх стадіях розвитку;
- вона є складною конфігурацією об'єктних відносин навіть в елементарних проявах;
- становлення ідентичності – це завжди і факт, і тривалий процес, які говорять про те, що ідентичність є умовою стійкості людини, способом існування, спочатку і завжди властивим людині, свідченням динаміки самоорганізації індивідуального життя [132, с. 44].

С. Хантінгтон виділив ключові моменти цього феномена:

- 1) ідентичність може бути як індивідуальна, так і групова; при цьому індивіди набувають її і можуть змінювати тільки в групах, індивід може бути членом відразу багатьох груп і тому має можливість «перемикати ідентичності»;

2) люди, в цілому, відносно вільні у визначенні власної ідентичності;

3) індивіди (як і групи) можуть мати декілька видів ідентичності («кровну», територіальну, економічну, культурну, політичну, соціальну та національну), значимість яких для індивіда або групи змінюється з плином часу;

4) ідентичність – це результат взаємодії конкретної людини або групи з іншими людьми або групами. Сприйняття іншими робить істотний вплив на самоідентифікацію людини або групи;

5) люди підкреслюють той аспект своєї ідентичності, який пов'язує їх з тими, з ким вони взаємодіють [240, с. 51–54]. Доповнюючи цю лінію думки, В.М. Бадмаєв підкреслює, що «люди формують свою ідентичність через певний ступінь тиску, спонукань і свободи, таким чином вводиться ідея соціального конструювання осмисленої реальності як сфери відповідальності соціального теоретика». Окрім того, дослідник стверджує, що: по-перше, екстремальні соціальні ситуації можуть змінити або зруйнувати ідентичність; по-друге, ідентичність визначаємо ми самі, але вона – продукт взаємодії між собою та іншими: по-третє, ідентичності індивідів або груп залежать від ситуації [15, с. 97–98].

Як вважає В.О. Чернієнко, ідентичність має когнітивний та емоційний компоненти:

1) когнітивний – пізнавальна ідентичність визначає як люди свідомо розміщують себе в різні системи формальної класифікації;

2) емоційний – емоційна ідентичність належить до видів класифікацій, суб'єктивно суттєвих у системі значень конкретної людини [246, с. 87].

Г.Б. Мазилова запропонувала виділити такі компоненти ідентичності:

1) когнітивний компонент ідентичності включає знання про себе, уявлення про особливості свої і своєї групи, усвідомлення себе на основі конкретних відмінних ознак її членом;

2) афективний компонент передбачає, більшою чи меншою мірою, виражене почуття приналежності до групи, тобто емоційну самооцінку, самосприйняття своїх якостей і своєї групи;

3) ціннісно-мотиваційний компонент. Ціннісні орієнтації, будучи важливим структурним компонентом особистості, відіграють в її життєдіяльності організуючу та регулятивну роль, вони є категорією насамперед особистісного плану і детермінують поведінку особистості в соціальній сфері;

4) поведінковий компонент включає факти реалізації ідентичності суб'єктом у конкретних поведінкових проявах [133, с. 39–40].

У літературі виділяють чотири сфери життя, які є найбільш значимі для формування ідентичності: 1) вибір професійного шляху і професії; 2) прийняття та переоцінка релігійних і моральних переконань; 3) вироблення правових поглядів; 4) прийняття набору соціальних ролей [4, с. 350].

Поняття «ідентичність» інтегрує різні аспекти індивідуального розвитку і є результатом процесів соціалізації, ідентифікації, особистісної інтеграції і т.п. Ідентичність змінюється у міру засвоєння індивідом соціокультурних зразків, норм, цінностей, прийняття і засвоєння різних ролей у взаємодіях з іншими людьми [106, с. 45]. Індивідуалізація та соціалізація, інтеграція і диференціація, ідентифікація та відчуження розглядаються як цілісні процеси розвитку ідентичності. Для формування ідентичності, з одного боку, потрібно відмежувати себе від інших, а з іншого – ідентичність і суспільство зумовлюють один одного і в цьому сенсі є нероздільними [56, с. 25].

Сучасні теоретичні дослідження підкреслюють той факт, що ідентичність розвивається упродовж усього життя, проходить через подолання криз, може змінюватися в прогресивному або регресивному напрямках, тобто бути «успішною» (ефективною) або «негативною» (індивід

відхиляє будь-які взаємодії). Ідентичність, у такому ракурсі, виступає як первинна і необхідна умова для розвитку особистості [106, с. 91].

Проаналізувавши сутність ідентичності, В.А. Самкова зробила такі висновки:

- ідентичність виникає через потребу індивіда у відчутті себе частиною суспільства і сприйнятті такої приналежності як цінності;
- ідентичність – це основний елемент суб'єктивної реальності, яка знаходиться в діалектичному взаємозв'язку з соціальною реальністю;
- ідентичність, будучи сформована одного разу, підтримується, видозмінюється в соціальних відносинах;
- соціальні процеси, пов'язані з формуванням і підтриманням ідентичності, зумовлюються соціальною структурою;
- різні типи ідентичності, які орієнтуються в індивідуальних випадках, породжуються особливими історичними соціальними структурами;
- типи ідентичності можуть спостерігатися в повсякденному житті, а твердження дійсності може верифікуватися або спростовуватися самим суспільством або окремо взятою людиною, виходячи з наявності їх дуальності: справжнє – помилкове; виходячи з логіки здорового глузду [191, с. 43–44].

У літературі спостерігається несистематизованість видів ідентичності і тих критеріїв, які можуть бути покладені в основу їх класифікації.

Г. Фогельсон виділив такі види ідентичності:

- 1) реальна ідентичність («я сьогодні») – самозвіт індивіда про себе, його самоопис;
- 2) ідеальна ідентичність – позитивна ідентичність, до якої індивід прагне, яким йому хотілося себе бачити;
- 3) негативна ідентичність – «викликає страх», якої індивід прагне уникати, ким він не хотів би себе бачити;
- 4) пред'явлена ідентичність – набір образів, які індивід транслює іншим людям з тим, щоб вплинути на оцінку ними своєї ідентичності.

При цьому, людина намагається наблизити реальну ідентичність до ідеальної і максимізувати дистанцію між реальною і негативною ідентичністю [106, с. 76–77].

Є.І. Ганєєва виділяє три види ідентичності за параметром стійкості: стабільну, проблемну і кризову. За стабільної ідентичності індивід має чітке уявлення про самого себе і свою позицію у суспільстві, не залежно від того, як він її оцінює. Проблемна ідентичність і кризова ідентичність, навпаки, припускають відсутність у індивіда чіткого уявлення про себе самого і про своє становище в соціумі щодо різних соціальних груп. Проблемну ідентичність у літературі розглядають як стан, що передує стану кризовій ідентичності, який настає за умови не вирішення проблемної ідентичності і характеризується посиленням і поширенням порушення ідентифікаційних структур і переживання втрати ідентичності.

Отже, проблемна ідентичність – це стан самовизначення індивіда з точки зору приналежності до конкретної соціальної групи, викликаний відсутністю або невідповідністю чи неузгодженістю культурних зразків, що пропонують схеми орієнтації і поведінки в соціумі, внутрішнього переживання індивідом себе як суб'єкта [45, с. 153–154]. Криза ідентичності – період конфлікту між сформованою конфігурацією елементів ідентичності і відповідним способом вписування себе в навколишній світ [93, с. 212]. Багато науковців сьогодні констатують кризу ідентичності, яку ще на початку 70-х років передбачав К. Леві-Строс. Він стверджував, що криза ідентичності стане новою бідом століття і прогнозував зміну статусу цієї проблеми з соціально-філософського і психологічного в міждисциплінарний [128]. Це пояснюється тим, що в другій половині ХХ ст. в проблемі з'явилися нові чинники, пов'язані з суспільними трансформаціями, які знову привернули до себе увагу і викликали стурбованість. Криза, як на індивідуальному, так і на колективному рівні, виражається в низці негативних явищ: втрата стабільності, дезорієнтація, розпад уявлень про себе, недійсність загальних норм і цінностей [239, с. 153].

Однак, існує три найбільш відомі критерії класифікації ідентичності:

- 1) змістовна специфіка уявлень про себе (професійна, етнічна, вікова і т.д.);
- 2) міра усвідомленості ознак (свідома і несвідома ідентичність);
- 3) міра вираженості особистих і соціальних аспектів Я (особиста і соціальна ідентичність) [133].

Згідно з першим критерієм – змістовна специфіка уявлень про себе, йдеться про такі типи ідентичності:

– класова ідентичність, основою якої є спільність об'єктивних інтересів і розвиток інтегруючої дії цих інтересів, за їх відсутності ніякі свідомі чинники згуртувати цю спільність не можуть. Така ідентичність визначається загальною роллю в громадській організації певної групи людей;

– професійна ідентичність властива людям, що об'єднані однією і тією ж близькою за змістом професією через спільність професійних характеристик;

– національна ідентичність бере за основу ідею нації і відображається в спільності ідеологічного і психологічного образу представників цієї спільноти;

– етнічна ідентичність визначається природним середовищем, антропологічним типом і суспільними чинниками, тобто конкретними особливостями трудової діяльності, життєвого укладу, їжі, одягу, безпосереднього спілкування, внутрішньо-сімейних стосунків, а також самосвідомістю;

– культурна ідентичність побудована на ідеї культури як атрибуту людини та відтворює сукупність цінностей, інтегруючи їх в цілісне світорозуміння і світовідчуття;

– цивілізаційна ідентичність – культурна спільність найвищого рангу, найширший рівень культурної ідентичності людей, яка визначається наявністю спільних рис об'єктивного порядку, таких як: історія, мова, релігія, звичаї, інститути, а також суб'єктивного, з особливостями змін, що

характеризують загальні тенденції на сучасному етапі, з виділенням культурологічних параметрів суспільства;

– громадянська ідентичність ґрунтується на ідеї громадянського суспільства, члени якого відносять себе до громадян єдиного цілого, де є спільні завдання, на які слід давати загальнонаціональну згоду, закони і моральні традиції, які слід поважати;

– расова ідентичність пов'язана з розподілом на раси як історично сформовані локальні групи людей та заснована на біологічних параметрах тієї чи іншої групи. Їх об'єднують такі ознаки: єдність походження, загальні спадкові морфологічні і фізіологічні особливості;

– ідентичність вікової групи, яка властива сукупності людей, точніше однолітків, об'єднаних загальним світовідчуттям, ідеалами і цілями. Люди згідно вікового критерію діляться на дітей, молодь, людей зрілого віку, людей похилого віку;

– гендерна ідентичність побудована на поділі людей за статевою ознакою на чоловіків і жінок і наділенням їх певними соціальними якостями [239, с. 120–122].

А.Ю. Телухін також підкреслює, що ідентичність може бути різна, наприклад: етнічна, гендерна, соціокультурна, персональна, громадянська, космополітична і навіть міжнаціональна, але немає просто ідентичності. Це говорить про те, що ідентичність затверджується та з'являється тоді, коли є різноманіття, в іншому випадку питання про неї просто не виникає [218, с. 79].

У цьому контексті слід відрізнити поняття «юридичної ідентичності» та «правової ідентичності». Адже, юридична ідентичність – це вид професійної ідентичності, яка виражає орієнтацію юридичної професії серед інших професій. На відмінну від правової ідентичності, юридична є результатом професійного вибору та становить уявлення людини про своє місце в юридичній діяльності. Вона супроводжується певними особистісними уявленнями та сукупністю особистісних характеристик, які свідчать про

рівень юридичних знань, уміння їх застосовувати, що залежать від мотиваційних та ціннісних якостей людини.

За наступним критерієм – мірою усвідомленості ознак, у літературі виділяють два основних типи (рівня) ідентичності: неусвідомлювана і усвідомлювана. Такої класифікації дотримується Дж. Мід, який виділяє усвідомлювану і неусвідомлювану ідентичність. Несвідома ідентичність базується на неусвідомлено прийнятих нормах, звичках. Це прийняття людиною рішень, що надходять від соціальної групи, до якої вона належить. Людина, можна сказати, розглядає групову ідентичність як неусвідомлену. Автоматичне прийняття ролей, пропонуваніх соціумом, може бути варіантом формування ідентичності. Натомість, усвідомлювана ідентичність виникає, коли людина починає розмірковувати про себе, про свою поведінку. При цьому, це не означає, що усвідомлювана ідентичність автономна від соціуму, адже вона формується за допомогою категорій, вироблених у суспільстві. Водночас наявність усвідомлюваної ідентичності означає момент відносної свободи особистості, так як людина перестає ритуалізовано слідувати і починає думати про мету і тактику своєї поведінки [106, с. 117–118]. Отже, ці два типи ідентичності генетично і логічно пов'язані та демонструють перехід від неусвідомлено прийнятих людиною норм, ролей і звичок іншого до осмисленого відношення до себе і своєї поведінки. У цьому процесі мисленню відводиться роль інструмента пристосування людини до реальності [133, с. 18]. У цьому контексті можемо стверджувати, що правова ідентифікація передбачає обов'язкове усвідомлення права, а тому ситуація, за якої людина приймає рішення в межах права автоматично, тим самим наслідуючи чийось правову поведінку – це не правова ідентичність, а просте калькування поведінки, яке в наступній ситуації може вже і не повторитися, якщо не буде поруч тої особистості, з якої стягнуті манери поведінки. Таке наслідування не передбачає усвідомлення правових норм, їх засвоєння через оцінку, осмислення та створення власної правової позиції. Фактично людина діє в межах права лише тому, що опинилася серед людей, які діють

правомірно. Натомість правова ідентичність передбачає засвоєння правових норм та сприйняття їх як власних. За такої правової ідентичності особистість сама стає прикладом для когось і інші люди намагаються бути схожими на неї.

Останній основний критерій класифікації ідентичності – міра вираженості особистих і соціальних аспектів Я. Отже, у сучасній літературі виділяють два основних види ідентичностей, які точніше можна назвати двома гранями ідентичності: особистісна (персональна) і соціальна ідентичності. Соціальний аспект ідентичності є продуктом інтеріоризації соціальних позицій індивіда, а особистісний – є результатом свідомого вибору індивіда з безлічі альтернатив розвитку [56, с. 65]. Якщо особистісна ідентичність – це самовизначення в поняттях фізичних, інтелектуальних, моральних, правових рис індивіда, то соціальна ідентичність – самовизначення в поняттях віднесення себе до певної соціальної групи [9, с. 181]. Зазвичай, коли йдеться про самоідентичність, то це має відношення до тих якостей і характеристик, які ми бачимо в собі і які індивідуальні. Якщо хтось відповідає на питання «Хто ви?» твердженнями типу: «Я законослухняний», Я «правопорушник», то ці відповіді відносяться до їх самоідентичності. Однак, у кожному з цих тверджень можна виявити соціальний підтекст, співвіднесення себе з певними груповими канонами і критеріями [101, с. 108–110].

Індивідуальна ідентичність розуміється як спосіб суб'єктивної організації подій, як внутрішня динамічна структура, інтегруюча окремі сторони особистості, пов'язані з усвідомленням і переживанням себе як представника певного стану, групи, як єдиного цілого без втрати своєрідності [93, с. 233]. Особиста ідентичність або самоідентичність (Self-identity) – це єдність і спадкоємність життєдіяльності, цілей, мотивів і змістовних установок особистості, яка усвідомлює себе суб'єктом діяльності [132, с. 25]. Самоідентичність, у загальному розумінні, означає суб'єктивне переживання людиною своєї індивідуальності. Тому, досліджуючи людину через категорії

«загальне – особливе – одиничне», вона постає як єдність трьох рівнів: а) людство в цілому і загальнолюдське в кожному конкретному представнику роду; б) певна спільність людей (расова, національна, класова, професійна, конфесійна, вікова, статеві і т.д.) і прояви цієї спільності в конкретних людях; в) окрема людина в конкретній єдності свого реального існування. Як стверджується у літературі, мабуть, ця трирівнева структура є однією з найважливіших універсалій буття і самосвідомості людини [15, с. 33–34].

Головна функція самоідентичності полягає в реалізації почуття гідності, самоцінності, безперервності в часі, цілеспрямованості, що є надійною основою для життєвого вибору. Здорова самоідентичність охоплює набір думок, які асоціюються зі схваленням, почуттям провини і гідністю [100, с. 97]. Право визнає гідність людини, її права і свободи як «гуманітарну універсалію, ціннісний орієнтир загальнолюдської ідентифікації» [60, с. 381]. Розуміючи під гідністю повагу високих моральних якостей в самому собі [228, с. 74], механізм самовизначення особи ми вбачаємо в такому. Спершу індивід співвідносить себе з певними соціально-правовими нормами та цінностями, відносить морально-правові ознаки до характеристики себе як суб'єкта правової діяльності, а вже згодом усвідомлює своє правове і суспільне положення, свою моральну репутацію, чутливість до суспільної думки, до суспільної оцінки своєї діяльності і своєї гідності, прагнення завоювати і підтримати хорошу репутацію і уникнути суспільного осуду. Все це передбачає включення вольових моментів, що пояснює явище самовиховання, саморегулювання [178, с. 15]. Тому, «ідея гідності особи в цій сфері виступає стержневим елементом, орієнтуючи особу на правильний вибір лінії поведінки, на самостійність і вільне визначення власних вчинків, свого місця в суспільстві і державі» [60, с. 78].

Отже, в цілому правова самоідентифікація тісно пов'язана із самовизначенням особистості. У зв'язку з цим, ступінь сформованості почуття власної гідності – це своєрідний показник успішності правової самоідентифікації. Тому, виявлення резервів вдосконалення правової

самоідентифікації є передумовою успіху особистісного розвитку. Людина, якій властиві позитивні морально-правові якості, стає цінністю як в очах інших людей, так і у власних. Відповідно до цієї оцінки ґрунтується гідність людини. Гідність людини піднімається або зменшується залежно від того, наскільки соціальні та правові цінності стали для неї правилами, увійшли в її внутрішній світ. Внаслідок позитивної правової самоідентифікації, яка полягає в усвідомленому ставленні до себе як до суб'єкта правової діяльності, що здатний діяти в межах права, виникає почуття самоповаги, правова значимість, внутрішня впевненість людини у власній цінності, а отже, почуття гідності успішно розвивається і функціонує.

Тому, особиста правова ідентичність або самоідентичність – це самовизначення себе як суб'єкта правової діяльності, що полягає в реалізації почуття самоповаги, самоцінності, правової гідності.

Теоретики схиляються до думки, що ідентичність соціальна за походженням, тобто формується в результаті взаємодії з людьми і засвоєння кожним виробленого в процесі соціальної комунікації мови. Зміни у ідентичності залежні від соціальних змін [106, с. 91].

Американський вчений П. Бергер вважає, що ідентичність знаходиться в діалектичному взаємозв'язку з суспільством: «Ідентичність формується соціальними процесами. Одного разу викристалізувалася, вона підтримується, видозмінюється або навіть переформовується соціальними відносинами. Соціальні процеси, пов'язані з формуванням і підтриманням ідентичності, детермінуються соціальною структурою. І навпаки, ідентичності, створені завдяки взаємодії організму, індивідуальної свідомості і соціальної структури, реагують на цю соціальну структуру, підтримуючи, модифікуючи або навіть переформовуючи її» [25, с. 84].

М.О. Головіна також підкреслює суспільне походження ідентичності, вважаючи самоідентичність вторинною відносно соціальної, оскільки категорії соціальної ідентичності та соціальних ролей забезпечують: а) формування змістовної структури особистісної ідентичності (набору

характеристик, що використовуються для самоопису); б) оцінку елементів змістової структури (моральні і соціальні норми, що задаються референтною групою) [56, с. 51]. Питання щодо співвідношення між собою правової самоідентичності та ідентичності є дуже складним, оскільки, з одного боку, це два різних види ідентичності як такої, з іншого – самоідентичність супроводжує уявлення людини про правову приналежність і в цьому сенсі є необхідним елементом правової ідентичності [101, с. 108–110]. Формування особистісної ідентичності відбувається через засвоєння суспільних ролей та категорій соціальної ідентичності, тобто цінностей, мотивів, емоцій, персональних конструктів, розвиток яких чинить зворотний вплив на соціальну ідентичність у подальшому. Підсумком цього процесу стає ідентичність, яка проявляється через думку, дію і афект у контексті особистісних і соціальних відносин [239, с. 96]. Отже, слід погодитися, що правова самоідентичність є продуктом правової ідентичності, але, будучи сформованою, починає активно впливати на останню [56, с. 51].

На підставі соціальної ідентичності людина будує свою індивідуальність, а на більш пізніх етапах розвитку – визначає свою соціальну ідентичність на підставі власних характеристик. Отже, індивідуальна і соціальна ідентичності є різними рівнями самокатегоризації. Вони є соціально зумовленими і розвиваються як взаємопереходи. У більшості випадків індивідуальність обумовлена приналежністю до певної соціальної групи, і навпаки, приналежність обумовлена індивідуальністю. Найкомфортніше людина відчуває себе, коли самореалізується в особистісному і соціальному плані. Оптимально – поєднання властивостей групової та соціальної самокатегоризації, де вони розвиваються у взаємозв'язку [106, с. 120, 122].

Як зазначає Ю. Хабермас, особиста та соціальна ідентичності – це дві пересічні осі координат, де вертикальна – це особиста ідентичність, а горизонтальна – соціальна. Особиста ідентичність проявляється через прагнення людини до своєї індивідуальності, неповторності, а соціальна –

прагнення відповідати очікуванням партнера [182, с. 82]. Отже, соціальна та особистісна ідентичності є полюси однієї дихотомічної осі. Рух ідентифікаційних процесів здійснюється від одного полюса до іншого. У разі акцентування на проблемі самовираження, вибору, переходять на полюс особистісної ідентичності; коли вивчається місце людини серед інших, цінність і емоційна значущість групової участі, полюс змінюється на протилежний [133, с. 41–42].

Втім, значення має не тільки встановлення балансу між індивідуальною і соціальною ідентичністю, але і підтримування його. Такий баланс має досягатися водночас з двох боків. З одного боку, людина прагне до вираження своєї неповторності, а з іншого – має прагнути до взаємодії, що означає відповідати нормативним очікуванням партнера. У теорії права нормативні очікування представлені формальним (абстрактним) правовим статусом (правовим становищем), пропонованим існуючим правопорядком і таким, що підлягає суб'єктному ціннісно-смісловому освоєнню [12, с. 138].

Як висновок, самоідентичність є вторинною щодо соціальної ідентичності, оскільки формується на основі використання в процесі соціальної категоризації вироблених понять. Через засвоєння суспільних ролей та категорій правової ідентичності відбувається формування правової самоідентичності, тобто ціннісної орієнтації, мотивів, емоцій, правової свідомості, розвиток яких у подальшому справляє зворотний вплив на правову ідентичність. У більшості випадків правова самоідентичність обумовлена приналежністю до певної правової групи і навпаки, приналежність обумовлена самоідентичністю. Найбільш оптимально, коли правова самоідентичність і правова ідентичність співпадають і розвиваються у взаємозв'язку.

2.2. Правова ідентичність як структурний компонент соціальної ідентичності

У попередньому підрозділі встановлено, що індивідуальна ідентичність – це набір характеристик, які роблять людину подібною самій собі і відмінною від інших. Вона пов'язана з усвідомленням людиною своєї власної неповторності, значимості свого життєвого досвіду і соціального рівня. Натомість, соціальна ідентичність є тією якісною особистісною характеристикою, яка відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами і стандартами та трактується через групове членство, приналежність до групи, включеності в якусь соціальну категорію [103, с. 34].

Людина, залежно від ситуації, буде діяти як особистість, актуалізуючи особистісну ідентичність або як член соціальної групи, актуалізуючи соціальну ідентичність. Поведінка людини як члена соціальної групи пов'язана з прагненням підвищити свою самооцінку через входження в соціальну групу, яка оцінюється більш позитивно порівняно з аутгрупами [221, с. 393].

При цьому необхідно дотримуватися балансу між соціальною та індивідуальною ідентичністю, оскільки переважання, скажімо, індивідуального є причиною до гіперперсоналізації і десоціалізації, коли поведінка людини у суспільстві визначається в основному особистісними та індивідуальними характеристиками. Це призводить до переваження особистісної ідентичності над соціальною: люди більше орієнтуються на вироблену у відповідному соціальному середовищі, однак, власну систему цінностей і переконань і відходять від зовнішніх соціальних уявлень (у тому числі загальноприйнятих моральних цінностей) [133, с. 84]. І навпаки, втрата індивідуальної ідентичності часто свідчить про кризу суспільних систем та призводить до ціннісної деструкції, неузгодженості або втрати цінностей (аномію). Спроби конструювання штучної ідентичності становлять загрозу

безпеці суспільства і супроводжуються, часом, різного роду конфліктами [15, с. 4].

Отже, слід пам'ятати, що рух ідентифікаційних процесів здійснюється від одного полюса до іншого, тому соціальна та особистісна ідентичності є полюсами однієї дихотомічної осі. У разі акцентування уваги на проблемі самовираження, вибору, переходять на полюс особистісної ідентичності; і навпаки, полюс змінюється на протилежний, коли вивчається місце людини серед інших, цінність і емоційна значущість групової участі [133, с. 41–42].

Виділяють так основні тенденції у вивченні соціальної ідентичності:

1) Від персонально-орієнтованого до соціально-орієнтованого. Перша тенденція є втіленням динаміки вивчення ідентичності від особистісної до соціальної, де в деяких роботах вони розташовані на протилежних осях. В ряді робіт, соціальна ідентичність є своєрідним ядром особи, до якого підлаштовуються особистісні описи. В той же час з'являються роботи в яких поняття «особистісна ідентичність» розглядається як фікція, оскільки вся ідентичність, всі форми себе, самоконструкції повинні бути соціальними.

2) Від описового до експериментального вивчення. Вивчення ідентичності носило спочатку описовий характер, де основним джерелом логічних побудов служили результати спостереження та самоспостереження (наприклад, всі вислови щодо ідентичності Еріксона містились не у теоретичних працях, а у особистих листах). І лише потім вивчення ідентичності перейшло на експериментальний характер.

3) Від соціологічного експериментального вивчення до соціально-психологічного. Перші експерименти щодо дослідження ідентичності були лабораторними і вже через декілька років вони набувають іншого характеру: починається дослідження ідентичності через вивчення рольових груп і групових процесів, а також того, що відбувається у свідомості людей в умовах трансформації суспільства. Саме соціологи стали розглядати соціологічне вивчення соціально-ідентифікаційних процесів як основу

соціальних інтересів, яка є частиною механізму становлення громадянського суспільства. Згодом ідентичність розглядається соціально-психологічним напрямом, де здійснюється аналіз суспільної обумовленості процесу пізнання соціальних об'єктів.

4) Від психологічного і соціологічного до міждисциплінарного. Психологічна проблематика ідентичності потребувала розширення об'єкта і предмета дослідження ідентифікаційних характеристик, тому було залучено суміжні науки (право, культурологію, історію, політологію тощо) в процедуру аналізу, інтерпретації і прогнозування [207, с. 41].

Вважаємо, що проблематика соціальної ідентичності має міждисциплінарний характер, оскільки торкається інтересів соціології, історії, культурології, психології, політології, філософії. При цьому, довгий час вона перебувала на периферії наукового аналізу у психології. Останніми роками завдяки численним дослідженням у цій сфері зарубіжними вченими вона знайшла своє місце і в інших галузях науки, зокрема, варто говорити і про філософію права [93, с. 12]. Щодо вітчизняних досліджень соціальної ідентичності, то їх рівень досліджень був зумовлений державоцентристською легістською теорією права, яка знівелювала антропологічний підхід у праві. Тому, нині є нагальна потреба у подоланні державоцентризму у праві. Сучасна концепція правової, соціальної, демократичної державності, гуманізації права стала каталізатором для активізації наукової уваги до проблем індивідуальності особи у суспільній реальності. Сьогодні можна спостерігати наукову активність щодо з'ясування сутності феномену соціальної ідентичності особи не лише в державах Північної Америки (США, Канада) та Західної Європи (Франція, ФРН, Австрія), але і в державах пострадянського простору, серед яких Україна та Росія [163, с. 14–15]. Особливо актуальною в умовах українського сьогодення є соціальна ідентичність у філософії права, оскільки значної гостроти проблема ідентичності набуває в країнах, де відбуваються різкі соціальні зміни. У такому контексті соціальна ідентичність є істотною підставою для

визначення нових орієнтирів у соціальному просторі та адаптує людину до сприйняття соціальних трансформацій [93, с. 12].

Новий погляд філософії права на соціальну та правову ідентичність полягає у такому:

- розгляд правової ідентичності у широкому контексті, який передбачає не лише ототожнення особистості з певною групою чи суспільством, а й розгляд її як складного явища, яке повинне пройти декілька обов'язкових етапів;
- інтерпретація ідентичності через правові терміни, поняття та категорії;
- визначення правових, суспільних та індивідуальних детермінантів, що впливають на формування ідентичності;
- зосередження уваги на праворозумінні та праві як об'єктів, без яких неможлива правова ідентичність;
- моделювання правової ідентичності через новий погляд – посткласичний.

Отже, правова ідентичність є самодостатнім феноменом, однак, як підсистема, включена в соціальну систему, виявляється проявами соціальної ідентичності, вбираючи в себе її основні ознаки, характеристики та механізми формування. Тому, задля вивчення правової ідентичності необхідне глибоке вивчення суті зазначених явищ та докладний аналіз соціальної ідентичності [96, с. 22].

Вірно підкреслює О.В. Парута, що дослідження зв'язку правової ідентичності з соціальною ідентичністю є важливими у ході різновекторних трансформацій (соціально-правових, політичних, економічних), які відбуваються у світі та є причиною поступової зміни соціальної структури суспільства, оскільки правова ідентичність є результатом усвідомленого соціального життя суб'єкта права [163, с. 56].

У літературі соціальну ідентичність розглядають у двох аспектах. Перший представлений з того погляду, як різні групи людей розділяють свою

колективну ідентичність, готові діяти спільно, відстоюючи свої інтереси. Натомість другий аспект розглядають як осмислення людиною своєї групової або соціальної приналежності. Відповідно, у підходах до вивчення соціальної ідентичності виділяють, по-перше, розгляд суспільної ідентифікації з боку соціуму, який переважає в макropідходах, по-друге, вивчення життєвого світу і повсякденних практик індивідів (символічний інтеракціонізм, феноменологія), де особливу роль відіграють мікропідходи (індивідуально-особистісний підхід) [36, с. 19–20].

Соціальна ідентичність розуміється як усвідомлення людиною себе частиною соціальної структури, яка займає в ній певне, безспірне становище. Вона є результатом ототожнення людини з суспільством і означає відмову від власної індивідуальності на користь прийнятих у суспільстві стандартів через схвалення ідей, цінностей, соціальних норм інших людей. Це своєрідний засіб реалізації потреби не бути самотнім [101, с. 92].

Є.І. Ганєєва вважає, що «соціальну ідентичність слід розуміти як сукупність форм ідентифікації, організованих в пластичну, піддану змінам структуру (ядро і периферія), залежно від соціальної близькості груп, з якими протікає процес ідентифікації на підставі інтерналізації та відтворення культурних зразків цих груп через призму індивідуальних уявлень про себе (самості). Пластичність структури обумовлена конкретним контекстом взаємодії індивіда і групи і його динамікою» [45, с. 45].

Автори монографії «Соціологія особистісної ідентичності в просторі права» запропонували таке визначення соціальної ідентичності: це утворення, яке є динамічним, цілісним, когнітивно-мотиваційним та виступає як система ключових соціальних конструктів суб'єкта, що за життя конструюється в ході взаємодії, соціального порівняння і активної побудови соціальної реальності [207, с. 50].

За Г. Теджфелом соціальна ідентичність – це усвідомлення індивідом та ціннісне відношення до того, що він належить до певної групи [3, с. 206].

Т. Хопф подає таке визначення соціальної ідентичності: це комплекс значень і системи інтерпретацій, що означає жити і діяти згідно з тією чи іншою системою приписів. Ці приписи є наслідком інтерпретативних здібностей, властивих акторам у конкретних суспільствах [177, с. 216].

Соціальна ідентичність, на думку О.В. Парути, це процес власного ототожнення особи на основі властивих їй ознак із окремим індивідом чи соціальною спільнотою, від якої залежить набуття особою соціальних позицій, засвоєння соціальних норм, цінностей та моделей загальноприйнятої поведінки. Тобто, соціальна ідентичність є закономірним наслідком (результатом) суспільного самовизначення людини та ознакою особи, яка проявляє її суспільну сутність [163, с. 83].

Як вважає Н.Л. Іванова, соціальна ідентичність – це цілісне утворення, що має складну психологічну структуру, яка, будучи досить стабільною, реагує на індивідуальному рівні на зміни соціального середовища [101, с. 356–357].

Т.В. Канаєва під соціальною ідентичністю розуміє результат взаємодії суб'єкта (індивід – група – суспільство) з контрсуб'єктом (індивід – група – суспільство), опосередкованого об'єктом (нормами, стандартами, традиціями, цінностями, стереотипами) [106, с. 12].

Під соціальною ідентичністю пропонуємо розуміти результат усвідомлення особистістю своєї приналежності до соціуму через комунікацію на основі домінуючих соціальних цінностей та норм.

Соціальна ідентичність характеризується поєднанням таких компонентів: когнітивні (уявлення про групову приналежність), мотиваційні (мотивація самоідентифікації), ціннісні (особистісний сенс самоідентифікації), а також параметрів: формально-динамічні (стійкість, інтенсивність, широта і т.д.), афективні (оцінка якостей власної групи, ставлення до неї, значимість цього членства) [101, с. 356–357].

Наявність у суспільстві певних соціальних груп, осіб, які або приймають відповідні їм норми, цінності і ролі, або будують свою

ідентичність на противагу існуючим, обумовлює соціальну ідентичність. Індивіди і соціальні групи, будуючи соціальну ідентичність, орієнтуються на цінності, що притаманні суспільству. Також людина будує свою ідентичність не тільки відповідно до соціальних умов, а й відповідно до уявлень про себе [106, с. 42].

На нашу думку, соціальній ідентичності притаманні такі ознаки:

- включеність у соціальну категорію;
- ґрунтується на основі суспільної свідомості та самосвідомості;
- орієнтування на вироблену у суспільному середовищі систему цінностей, переконань та уявлень;
- адаптує особу до сприйняття суспільних трансформацій;
- є результатом усвідомленого суспільного життя індивіда;
- виникає внаслідок осмислення своєї суспільної та групової приналежності і ототожнення себе з суспільством;
- передбачає відмову від власних інтересів несхвалюваних суспільством на користь прийнятих у суспільстві стандартів;
- виникає через схвалення і сприйняття ідей, цінностей та соціальних норм;
- визначає поведінку особистості, її думки і відчуття (соціальне самовизначення);
- характеризується ціннісним відношенням особистості до певної групи;
- передбачає набуття соціальних позицій та виконання різноманітних соціальних ролей;
- є вирішенням питання взаємодії та взаємозв'язку людини та суспільства;
- ґрунтується на ідеї суспільної обумовленості особистості;
- передбачає солідарність у діях та прагнення до спільності;
- знімає протиріччя індивідуального та суспільного.

Соціальна ідентичність, будучи ціннісним утворенням, виконує низку життєвоважливих функцій: а) адаптаційна – означає пристосування до нових соціальних умов; б) орієнтовна – розуміється як пошук свого місця у соціальному просторі; в) структурна – це надання визначеності, впорядкованості Я; г) цільова – передбачає побудову моделі поведінки; д) екзистенціальна – втілюється через осмислення своєї сутності, прогнозування [101, с. 11].

У літературі виділяють дві основні функції соціальної ідентичності: пізнавальну і регулятивну. Оскільки основною складовою соціальної ідентичності є знання, то в процесі розвитку соціальної ідентичності людина пізнає дійсність і себе, отримуючи сукупність знань-описів (пізнавальна функція). Знання-описи стають основою знань-розпоряджень (регулятивна функція), що становлять програму, яка спрямовує дії суб'єкта. Соціальна ідентичність безпосередньо визначає дії індивіда, враховуючи механізм в детермінації діяльності суб'єкта об'єктивними умовами [106, с. 42–43].

Г.Б. Мазилова запропонувала виділити такі основні функції соціальної ідентичності:

– орієнтаційна (пошук свого місця в світі), допомагає людині орієнтуватися в системі міжособистісних відносин, вибудовувати (на основі виділення людиною власної унікальності та відмінності від інших, а також через усвідомлення безперервності та тотожності себе в часі і просторі) адекватну систему саморегуляції;

– структурна (збереження визначеності, впорядкованості) диференціює Я від не-Я, поєднує ціннісне і проблемне вимірювання, пов'язує позитивної оцінки і зовнішню проблемність;

– цільова (пристосування, побудова моделі поведінки) – має мотиваційне спрямування, виражене в потребах, цілях і цінностях, що визначають життєвий сенс і загальну стимулюючу спрямованість поведінки особистості;

– екзистенційна (прогнозування, власний духовний потенціал), характеризується соціальною та особистісною спрямованістю, яка визначає тип загальної орієнтації індивіда на самого себе або інших, що в цілому забезпечує можливість утворення високоорганізованої, стійкої і цілісної особистості [133, с. 36].

Почуття приналежності до соціальної спільності, яке притаманне соціальній ідентичності покликане виконувати важливі суспільні функції: забезпечує підпорядкування індивіда соціальній групі, але, водночас – груповий захист, задає критерії оцінки та самооцінки. Соціальна ідентичність є результатом спроби поєднати соціальні ролі, які виконує індивід, з тими моделями особистості, які схвалюються у суспільстві. Базисна функція соціальної ідентичності – включення в систему соціальних взаємозв'язків, прагнення індивіда злитися з спільнотами та групами, які забезпечать захист життєвих інтересів, основних потреб в самозбереженні, розвитку і самовираженні; перед лицем реальної і уявної небезпеки утиску базисних потреб іншими групами, спільнотами і складовими їх індивідами [106, с. 88].

На нашу думку, соціальна ідентичність може бути як позитивна, так і негативна, залежно від того? до якої спільноти належить особистість, адже такою спільнотою може бути як громадянське суспільство з демократичними цінностями, так і група з антиморальними цінностями.

Отже, ми розглянули соціальну ідентичність, яка? будучи загальним поняттям для будь-якої групової ідентичності, є тому числі правової, проектує на них свої основні, базові характеристики. Відмінності стосуються лише того безпосереднього, «життєвого» контексту, в якому кожна з них набуває свої специфічні сутнісні і функціональні відтінки [96, с. 26]. Дослідниця правової ідентичності О.В. Парута під правовою ідентичністю розуміє якість суб'єкта права, що характеризує його актуальний стан за допомогою юридичного самовизначення в категоріях прав, свобод, обов'язків і відповідальності, які розуміються як правові цінності, що забезпечують позитивну правову свідомість і правову активність. У роботі

цієї дослідниці зустрічається і таке визначення правової ідентичності: це персоналізована якість особи, яка відображає стан психологічного засвоєння власного правового статусу і свідчить про усвідомлення особою своєї ролі у правовій системі [163, с. 7, 21]. Правова ідентичність, на думку Є. Резнікова, є станом свідомого включення в соціальну групу, що характеризується юридично значущими якостями [186, с. 34].

У літературі виділяють специфічні ознаки, притаманні правовій ідентичності, зокрема:

1. Індивідуальна якість. Правова ідентичність людини має індивідуальний характер, який відповідає за взаєморозуміння між цією особою і суспільством, за розвиток індивідуального правового статусу та, будучи детермінантою правової поведінки суб'єкта права, забезпечує можливість продуктивної реалізації суб'єктивних юридичних прав та сприяє належному здійсненню суб'єктивних юридичних обов'язків.

2. Соціально-правова природа правової ідентичності. Правова ідентичність є результатом взаємодії особи та правової системи суспільства, яка за допомогою норм права та інших правових засобів є цілісною, структурно впорядкованою і забезпечує досягнення правопорядку.

3. Розвиток правової ідентичності забезпечує процес правової ідентифікації як елемент правової соціалізації особи.

4. Правова ідентичність особи є результатом взаємодії особи та індивідуального правового статусу, оскільки є станом юридичного самовизначення суб'єкта через прийняття громадянами запропонованих державою суб'єктивних юридичних прав та обов'язків.

5. Правова ідентичність виступає внутрішнім суб'єктивним імперативом для правової поведінки особи, втілює індивідуальний соціально-правовий досвід особи і визначає ступінь і вид її участі у різних видах правовідносин.

6. Правова ідентичність, будучи внутрішнім, особисто виробленим законом для людини, психологічним визначником прийнятих нею рішень,

виступає чинником підвищення правової активності особи та активної правової поведінки особи.

7. Правова ідентичність – це динамічна категорія, яка трансформується в процесі правової соціалізації [163, с. 57–60].

Ю.В. Зевако вважає, що найважливішою умовою формування і функціонування правової ідентичності виявляється принциповий збіг категоризації і самокатегоризації, тобто значень, приписування «іншим», і значень, приписування людиною самій Собі [96, с. 30–31]. Для правової ідентичності має значення високий рівень рефлексії та індивідуальна правова культура, включаючи знання про право і вміння давати йому оцінку. Тому, далеко не всім членам суспільства властива така характеристика, як правова ідентичність [186, с. 34]. «Правова ідентичність є результатом ціннісно-сміслової рефлексії права та частиною правової культури, яка орієнтована на ставлення до права як позитивного результату людської діяльності, важливого елемента прогресивної еволюції суспільства, тим самим виступає передумовою формування позитивної правової свідомості, забезпечує взаємозв'язок і єдність буденного, професійного і теоретико-ідеологічного рівнів правосвідомості» [103, с. 22].

Нагадаємо ключові дослідницькі ідеї, які ми вже встановили і вважаємо мають значення у разі надання визначення правової ідентичності. Отже:

по-перше, для правової ідентичності визначальне значення має покладений в основу юриспруденції та держави тип праворозуміння;

по-друге, беручи за основу інтегративний тип праворозуміння, під час дослідження правової ідентичності слід виходити з розуміння права як формальної рівності, що є мірою свободи і справедливості та досягнення синтезу між індивідуальною свободою і загальним благом. Ми пропонуємо брати за основу об'єкта правової ідентифікації правовий ідеал, який базується на інтегративній правовій ідеології та бере за основу гармонійний взаємозв'язок людини і суспільства;

по-третє, суб'єктом правової ідентичності є правова особистість, під якою слід розуміти суб'єкт права, який володіє соціальнозначущими рисами і соціальною активністю як результатом засвоєння правового досвіду та індивідуальністю як результатом відносної автономії та внутрішньої свободи;

по-четверте, через такі форми самосвідомості, як: самопізнання, самокомунікацію, самооцінку, формується правова самосвідомість, яка є підставою для формування правової ідентичності;

по-п'яте, оскільки ми взяли за основу інтегральну правову ідеологію, то констрсуб'єктом у правовій ідентичності виступає виключно правове суспільство.

Вважаємо, що для надання повного і обґрунтованого визначення правової ідентичності, необхідно розібратися з структурою даної категорії. Оскільки, правова ідентичність є підвидом суспільної, то будови в них однакові, однак з урахуванням специфіки цього виду. Отже, структура, на нашу думку, є такою:

1. Суб'єкт – особистість. У попередньому пункті ми визначили, що правова особистість – це суб'єкт права, який володіє соціальнозначущими рисами і соціальною активністю як результатом засвоєння правового досвіду та індивідуальністю як результатом відносної автономії та внутрішньої свободи. Така особистість повинна володіти двома ключовими факторами:

– самосвідомістю (пізнати себе як правова особистість; сформувати власну правову самосвідомість через самокомунікацію, самооцінку; здійснити ідентифікацію в соціально-правовому просторі через самозміну та самоконтроль);

– правосвідомістю (сприйняти та освоїти правові знання, оцінити чинне право і правові норми, усвідомити правові потреби та інтереси суб'єктів суспільних відносин, сформувати власне ставлення до права тощо).

Формуванню самосвідомості та правосвідомості сприяють такі людські характеристики, як:

- правове мислення;
- правова інтуїція;
- ціннісна орієнтація;
- правове виховання та соціалізація.

2. Контрсуб'єкт. Якщо вважати правову ідентичність видом соціальної, де констрсуб'єктом є суб'єкт суспільний (конкретне суспільство, соціальна група), то за логікою зрозуміло, що суб'єктом ототожнення виступатиме суспільство, держава, суспільна група чи певна особистість з конкретним типом праворозумінням. Якщо говорити про суспільство загалом, то йдеться про домінуючий тип праворозуміння. Отже, ключовим у правовій ідентичності є право та його розуміння, яке виступає, на нашу думку, об'єктом правової ідентичності.

Якщо вважати об'єктом ідентичності інтегративне право, то контрсуб'єктом виступатиме громадянське, правове, демократичне суспільство.

Громадянське суспільство, разом з його інститутами, є колективним механізмом захисту та утвердження основоположних прав, свобод та суспільних інтересів громадян від посягань, який діє через сформовані у свідомості членів такого суспільства загальнолюдські правові ідеали та за допомогою системи правових способів контролю з метою досягнення суспільного блага [146, с. 170]. Громадянське суспільство тісно пов'язане із державною організацією, оскільки існує там і тоді, де і коли економічно та політично вільні індивіди беруть участь у державній діяльності та забезпечують свої інтереси шляхом самореалізації [264, с. 87]. Значення громадянського суспільства у позитивній соціальній ідентичності полягає у тому, що воно забезпечує особистості широкі можливості самореалізації, оскільки за допомогою створення умов для задоволення її основних потреб та інтересів, формує відповідне соціальне середовище, у якому розвивається особистість. Окрім того, громадянське суспільство виступає гарантією захисту інтересів кожної особистості, її природних прав і свобод, а також

формулює і репрезентує перед державою громадські інтереси. Відповідно, особистість, яка має приналежність до громадянського суспільства з демократичними цінностями, здійснює необхідну реалізацію своїх духовних і матеріальних інтересів, інтеграцію у соціальне середовище за допомогою власних сил, шляхом самоорганізації та самоврядування [55, с. 69].

3. Об'єкт – право. У першому розділі ми встановили, що є два типи праворозуміння: класичне та посткласичне. У межах класичного праворозуміння можемо виділити два типи правової ідентичності:

- 1) правова ідентичність, що формується на основі природного праворозуміння;
- 2) правова ідентичність, що формується через позитивне праворозуміння.

В обидвох типах правової ідентичності право – це даність, однак якщо людина себе ідентифікує з природним правом, її правова поведінка буде втілюватися у формі звичайної або активної, а у разі ідентифікації з позитивним правом – правова поведінка реалізується як конформістська або маргінальна. Це пояснюється тим, що позитивне право тісно пов'язане з державою, з волею законодавця.

Натомість посткласичне праворозуміння виходить з розуміння права як формальної рівності, що є мірою свободи і справедливості та досягнення синтезу між індивідуальною свободою і загальним благом. Вважаємо, що посткласичне праворозуміння є ідеальним об'єктом правової ідентичності.

Отже, правова ідентичність – це результат усвідомлення правовою особистістю своєї приналежності до соціуму через комунікацію на основі домінуючих правових цінностей та норм.

До ознак правової ідентичності пропонуємо віднести:

- є категорією, яка сформувалася як правова лише у посткласичній філософії права;
- правова ідентичність включена у соціальну систему та є підсистемою соціальної ідентичності;

- формується через процеси правової ідентифікації;
- є правовим самовизначенням через розуміння права та власне ставлення до права;
- є результатом усвідомлення правової реальності особистістю;
- неможлива без самосвідомості особистості;
- суб'єктом правової ідентичності є правова особистість, контрсуб'єктом – правове суспільство, а об'єктом – інтегративне праворозуміння;
- визначає правову поведінку.

Отже, на підставі вищезазначеного сформуємо основні відмінності між правовим менталітетом та правовою ідентичністю:

- 1) правовий менталітет має історичну зумовленість та передається від покоління до покоління, натомість правова ідентичність – це завжди усвідомлений індивідуальний вибір кожної особистості окремо;
- 2) правовий менталітет базується на підсвідомому рівні пізнання, а правова ідентичність має і раціональні, й ірраціональні елементи пізнання права;
- 3) правовий менталітет має колективний характер, натомість правова ідентичність залежить від індивідуального розвитку особистості, її здібностей, інтелекту;
- 4) основою правовою менталітету є віра, а правової ідентичності – мислення;
- 5) правовий менталітет базується на культурологічних образах, стереотипах, історичних уявленнях про правову дійсність, які не піддаються критичному осмисленню та передаються від покоління до покоління. На відміну від правового менталітету, правова ідентичність – це розумовий процес, що потребує критичного аналізу правових норм та, на тій основі, здійснення власного самовизначення. Тобто, правовий менталітет не обираєш, а правову ідентичність здійснюєш самостійно.

Враховуючи все вище зазначене, вважаємо, що правова ідентичність базується на таких принципах:

– принцип ототожнення – правова ідентичність виникає як результат співставлення особистості себе з певною правовою групою чи суспільством, з певним їй праворозумінням і вже на основі цього виробляється мета – бути схожим, одnodумцем, членом цієї спільноти. Результатом ототожнення є присвоєння особистістю властивостей правового суспільства, які згодом стають її невід’ємною частиною;

– принцип динамічності – правова ідентичність є категорією, яка корегується у зв’язку з динамікою права: вдосконалення законодавства, розширення правового статусу, закріплення нових можливостей та інтересів громадян тощо;

– принцип саморегуляції – правова ідентичність сприяє до регуляції та самоконтролю особистості своєї поведінки в межах права шляхом виконання вольових, обдуманих рішень, санкціонування особистісних потреб, які суперечать суспільним інтересам, а також узгодження власних уявлень з правовими нормами;

– принцип індивідуалізму – людина за правової ідентичності розглядається не як суб’єкт, здатний лише до виконання наказів та підпорядкування своєї волі державі, а як особистість, яка є унікальною з притаманними лише їй внутрішніми переконаннями, з емоційними переживаннями та іншими індивідуальними характеристиками;

– принцип толерантності, що передбачає визнання за іншою людиною права думати, говорити і поводитись так, як вона вважає за потрібне, повага до іншої людини, визнання рівності між всіма членами групи чи суспільства, визнання індивідуальної автономії та права на індивідуальну свободу;

– принцип консенсусу та солідарності. Правова ідентичність повинна базуватися виключно на добровільній згоді. Солідарність передбачає забезпечення балансу інтересів суспільства через вільний демократичний

діалог та пошук консенсусу. Слід погодитись з Л.В. Сморгунівим, що «я отримую свою ідентичність у процесі взаємних відносин з іншими, коли ми поділяємо деяке загальне уявлення про благо. Але моя особиста ідентичність не встановлюється до мого вибору цілей; вона формується в процесі оцінки блага людьми. Не повинно бути розриву між тим, що я є, і тим, що я цінюю...» [201, с. 104–105].

– принцип гуманізму. Правова ідентичність повинна будуватися на основі відстоювання прав людини, поваги до неї та захисту її від порушення цих цінностей. Гуманізм пропагує гідність особистості, цінності добра і людяності як основу будь-якої ідентичності;

– принцип поваги, який є важливою складовою правової ідентичності та означає однакове ставлення до інтересів кожного із членів суспільної групи, виявлення позитивних якостей як групи чи суспільства в цілому, так і кожного члена окремо;

– принцип відповідальності, який виникає разом із відчуттям зобов'язання перед іншими та з готовністю відповідати тим вимогам, які ставить до особистості правове суспільство. Будучи членом правового суспільства, особистість повинна розуміти про необхідність поведінки в межах права та про наслідки у разі виходу за ці межі;

– принцип свободи, який у контексті правової ідентичності передбачає: здатність приймати рішення, мати можливість до самовизначення, вибору власних дій та вчинків та припускає самообмеження і особисту відповідальність;

– принцип рівності. Цей принцип означає, що жоден член правового суспільства немає переваг перед іншим у правах та обов'язках, які гарантує держава;

– принцип самоконтролю. Правова ідентичність вимагає від людини підпорядкування своєї поведінки за допомогою волі з метою досягнення поставлених цілей перед правовим суспільством. Також самоконтроль

передбачає вміння аналізувати та оцінювати власні вчинки на предмет їх відповідності правовим нормам, і на цій основі здійснювати їх корегування.

Спробуємо правову ідентичність розмежувати від інших суміжних понять, зокрема:

1. Політична ідентичність. У літературі під політичною ідентичністю пропонують розуміти особливий вид соціальної ідентичності, зосереджений на самовизначення індивіда через ототожнення індивідом себе з певною політичною групою або політичним лідером за допомогою ідентифікації з політичними інститутами, що передбачає участь груп та індивідів у політичному процесі, сприйняття поглядів і переконань цієї політичної групи, а також взаємини всередині групи і з іншими подібними групами [204, с. 92]. Політологи вважають, що поняття політичної ідентичності розкривається через три складові:

– у межах першої складової політична ідентичність розуміється як сукупність політичних принципів, що виступають нормативною основою відповіді на питання «Хто ми?»;

– друга складова визначає політичну ідентичність як сукупність уявлень, що задають унікальну сутність конкретної держави через її співвідношення з іншими державами;

– згідно з третьою складовою політична ідентичність – це сукупність уявлень про минуле політичної спільноти, історичні події, що мають значимість для громадян держави та усвідомлення ними своєї політичної спільності [179, с. 55].

Онтологічна суть політичної ідентичності полягає в тому, що вона виступає результатом формування політичного світогляду особистості, а також стимулює існування відмінностей в способах вираження, формах, змісті і підходах до тих чи інших політичних феноменів, акторів і політичних процесів [7, с. 29]. На політичну ідентичність впливають багато різноманітних чинників, зокрема: політична культура, політичний режим, вплив політичних партій та засобів масової інформації, рівень розвитку

суспільства і економічна політика держави, соціальна стратифікація, соціальні процеси, соціалізація, соціальна мобільність, політична інформованість громадян та легкий доступ до політичної інформації [223].

Оскільки право і політика в межах держави є взаємозалежними категоріями, то можна виділити як спільне, так і відмінне у правовій та політичній ідентичності. Насамперед, спільним є те, що в межах політичної ідентифікації з певною політичною групою відбувається і правова ідентифікація, оскільки, зазвичай, погляди і переконання політичної групи в цілому базуються на певному праворозумінні. Отже, якщо людина себе ідентифікує з певною правовою державою, то вона також поділяє і політику влади, яка очолює цю державу. Однак, суть відмінності між правовою ідентичністю і політичною також схожа, наприклад, коли державою керує влада, погляди якої особистість не поділяє.

Якщо говорити загалом, то як правова ідентичність, так і політична зумовлені культурою як індивідуальною, так і суспільною, вихованням, соціалізацією, світоглядом людини, рівнем розвитку суспільства та його поінформованості тощо. Втім, якщо зосередитися на відмінностях між цими видами ідентичності, то вони такі:

- політична ідентичність значно мінливіша за правову, і більше того, якщо особистість мінлива у своїх правових поглядах, то це свідчить про її інфантильність;

- мета політичної ідентичності – здійснення дій особистості в межах політичної діяльності (за певних умов політична діяльність може виходити за межі права або не стосуватися права взагалі), натомість метою правової ідентичності є правова поведінка;

- правова ідентичність обумовлена строго законодавчо визначеними нормами права, натомість політичні норми не мають чіткої зафіксованості;

- об'єктом правової ідентичності є право, яке виражається як воля правлячої влади, так і всього суспільства, натомість, об'єктом політичної ідентичності є політика, яка є вираженням влади.

2. Національна ідентичність. Іноді національну ідентичність ототожнюють з політичною, однак «у національній ідентичності є і власна політична, і власна культурна компоненти. Але недооцінювати самостійне значення політичної чи культурної ідентичності – значить примітивізувати процес пізнання логіки суспільного розвитку». [149, с. 19]. Національна ідентичність – це результат процесу ідентифікації особи з нацією, національною спільнотою, змістом якого є суб'єктивне відчуття належності до національної спільноти на основі стійкого емоціонального зв'язку. Такий зв'язок виникає через прийняття групових норм та цінностей та на основі відносно стійкої системи усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих диференціюючих та інтегруючих ознак життєдіяльності нації [221, с. 394]. Національна ідентичність розвивається в процесі історичних змін та являє собою відповідну ступінь розвитку національної самосвідомості. Тому, національна ідентичність розглядається з філософсько-антропологічного погляду – як індивідуальний процес усвідомлення приналежності до певної нації та культури, і з соціально-історичної – усвідомлення національних особливостей як імперативу у визначенні історичного вектора розвитку нації [164, с. 31].

До ознак національної ідентичності пропонують віднести: історична територія або рідний край; спільна масова, громадська культура; спільні міфи та історична пам'ять; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю пересуватися у межах національної території [200, с. 23]. Існує п'ять найважливіших аспектів національної ідентичності: 1) нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників і прагнуть продовжувати спільне співіснування (людські переконання); 2) спільне історичне минуле та уявлення про спільне майбутнє, спільні обов'язки; 3) є прагнення до спільних дій (дійова ідентичність); 4) постійне проживання в одній країні; 5) спільні риси, які об'єднують поняттям «національного характеру» і котрі формують загальнонародну культуру [2, с. 34–36].

Структура національної ідентичності складається з трьох блоків: когнітивного, афективного та конативного. До когнітивного блоку входять такі компоненти, як знання про існування національної групи, про національну територію, емблеми, символи, інститути, звичаї, традиції, історичні події, історичні фігури, віра в спільність походження і загальну спорідненість членів національної групи, категоризація себе як члена національної групи, віра в існування типових характеристик представників національної групи, віра в існування взаємозв'язку індивіда з національною групою. Афективний блок включає суб'єктивну актуальність національної ідентичності, зокрема: ступінь прихильності до національної ідентичності (готовність відмовитися від неї та значення, що надається членству в цій групі); почуття належності до національної групи, ступінь прихильності і відчуття щодо національної території, соціальні почуття (національна гордість, національна самоповага, національний сором, національна провина). Конативний блок означає, що особистість має не тільки отримати базові знання про історичний і культурний контекст формування вірувань і цінностей, не тільки має відчувати, що ці цінності є емоційно значущі для неї, але й має також реалізовувати свою поведінку відповідно до нових цінностей і вірувань [221, с. 397–398].

Національна ідентичність, на відміну від правової, здебільшого має прив'язку до території, генетичної спорідненості, кольору шкіри, раси тощо. Окрім того, національна ідентичність у більшості випадків базується на ірраціональних засадах, аніж раціональних, оскільки етнічна приналежність формується на основі емоційного, чуттєвого співпереживання, що є результатом виховання, традицій та звичаїв. Натомість, правова ідентичність потребує свідомого аналізу правових норм, їх розуміння та засвоєння як власних. Отже, основою національної ідентичності є релігія, традиції та звичаї, які повинні сприйматися людиною як те, що не підлягає аналізу та критиці, а лише вимагає суворого дотримання.

3. Цивілізаційна ідентичність. На жаль, доволі часто окремі дослідники ототожнюють цивілізаційну ідентичність з національною і навіть із етнічною ідентичністю, однак не враховують, що сучасні цивілізації складаються з націй [41, с. 239].

Під цивілізаційною ідентичністю прийнято розуміти процес, що виробляється шляхом саморефлексії нації і результатом цього процесу є співставлення і порівняння себе з іншими націями, визнання себе нацією з характерними для неї ознаками або це сукупність уявлень людини про свою приналежність до тієї чи іншої культурно-цивілізаційної спільності, що спирається на певні цінності, а також на відповідні соціальні інститути і відносини [179, с. 81–82]. Як вважає І.П. Куций, під цивілізаційною ідентичністю слід розуміти спосіб самоототожнення себе та своєї національної історії з образом однієї із цивілізацій і протиставлення його іншим цивілізаційними образами як «чужим» або «ворожим» [124, с. 118].

Науковець І. Іонов вважає, що цивілізаційна ідентичність є самостійною формою історичної самосвідомості, складовими якої виступають ірраціональні, міфологічні та утопічні знання; вагома роль в її формуванні належить уяві й фантазії [102, с. 170, 172, 174]. Завдяки цивілізаційній ідентичності люди визначають себе з погляду цінностей, походження, мови, релігії, історії, звичаїв та інститутів [46, с. 13].

І.В. Кондаков стверджує, що будь-яка цивілізаційна ідентичність в загальному вигляді складається з трьох основних компонентів:

- менталітету – фіксує спрямованість даної локальної цивілізації до її ціннісно-сміслової своєрідності в інтерлокальному контексті (тобто в одному ряду з іншими, суміжними або протилежними ментальностями локального характеру);

- локалітету – це здатність цивілізації власними етнічними, соціальними, релігійними, художньо-естетичними та іншими засобами репрезентувати світову культуру в своєму конкретному локусі, заломлювати

загальне (всесвітнє, глобальне, загальнолюдське) в інтралокальному контексті цієї цивілізації;

– глобалітету – вказує на вклад локальної цивілізації у всесвітню культуру, на породжені нею загальні цінності, на потенціал її загальнолюдськості взяті в глобальному контексті [114, с. 283–284].

На думку В.І. Пантіна, цивілізаційна ідентичність включає в себе уявлення людини про свою приналежність до тієї чи іншої культурно-цивілізаційної спільноти, ті цінності та поведінкові моделі, які формуються на підставі ототожнення себе з певним культурним вибором, а також з відповідними соціальними інститутами та відносинами [159].

Основними чинниками, які формують цивілізаційну ідентичність є мова, релігія, культура (соціокультурні), природно-кліматичні, геополітичні, усвідомлення суспільством або групою своєї спільності, унікальності, тотожності певного типу (пізнавально-емоційні) [179, с. 82].

Цивілізаційна ідентичність має багато спільного з національною, однак є універсальнішою, оскільки має трансцендентальний характер, який означає, що цивілізаційна ідентичність не прив'язана до території, генетичної спорідненості, кольору шкіри, раси тощо. Втім, між ними є і спільне, оскільки обидві є за своєю суттю ірраціональні, бо вагома роль в її формуванні належить: уяві, міфу, утопічним знанням й фантазії. Тому, на відміну від правової ідентичності, цивілізаційна базується на засадах цінностей, релігії, історії, звичаїв та інститутів.

4. Громадянська ідентичність. Громадянська ідентичність, порівняно з національною ідентичністю, не має етнонаціональної основи, адже зв'язок у національній спільноті ґрунтується на етнонаціональній культурі, традиціях, генетично спільних особливостях. Громадянська ідентичність ґрунтується першочергово на державницьких цінностях і на спільності життєвої долі в межах глобальних організаційних утворень. За радянських часів національну ідентичність знищували, таврували, а громадянська ідентичність домінувала [238, с. 119]. Громадянська ідентичність виражає приналежність людини до

конкретної країни та формує в людині відчуття, усвідомлення своєї неподільності з нею, що, одночасно, відокремлює її від представників інших державних спільнот [167, с. 178]. Громадянська ідентичність базується на співвіднесенні громадянина з державою, тобто це свого роду діалог з державою, у який він час від часу вступає [238, с. 115].

Дослідниця громадянської ідентичності О.Ю. Михайлова під громадянською ідентичністю пропонує розуміти світоглядну настанову на діяльну участь у побудові та розвитку спільноти, що репрезентується через деліберативні практики і досягнення консенсусу щодо сутності владних відносин і спільного майбутнього [142, с. 8]. Своєю чергою І.Р. Петровська вважає, що громадянська ідентичність – це утворення, яке є складним, багаторівневим, системним та є результатом самокатегоризації, осмислення (надання сенсу-цінності) своєї приналежності до спільноти громадян і держави (як громадянина) та суб'єктивного ставлення (емотивного та конативного) особи до свого членства [168, с. 246].

Сутність громадянської ідентичності розкривають її функції, зокрема:

1) функція регулювання поведінки. Громадянська нормативно-правова поведінка прописана в основних документах, де перераховані обов'язки, права, свободи, закони і норми, які повинен виконувати громадянин певної держави. У процесі засвоєння цих правил і норм відбувається спрямування поведінки особистості у відповідне русло;

2) функція передачі специфіки громадянської культури молодим поколінням. У процесі соціалізації відбувається не тільки засвоєння, але й передача певного досвіду, традицій;

3) функція захисту та задоволення потреб, що втілюється через включення людини до системи соціальних взаємозв'язків всередині групи.

4) функція самоактуалізації – розвиток, самовираження в соціальній групі співвітчизників [125, с. 157].

Отже, громадянську ідентичність у літературі розглядають «як соціально-психологічний конструкт, що виникає у процесі суб'єктивного

відображення і активної побудови громадянином соціальної реальності, в якій важливими є держава з її організаційним середовищем (образ держави, особливості взаємодії особистості з державою у вигляді різноманітних її інстанцій; інтеріоризація стандартів, закладених в аксіологічному просторі держави тощо) та спільнота громадян (референтність, громадянська свідомість, стереотипи тощо), які повинні задавати загальні життєві цінності, орієнтувати в навколишньому світі, поставляючи відносно впорядковану інформацію, формувати почуття захищеності, сприяти психологічному благополуччю, самореалізації тощо» [166, с. 56].

Як висновок, громадянська та правова ідентичність можуть співпадати у разі, коли за правової ідентичності контрsubj'єктом ідентифікації є держава, яка пропагує ту правову ідеологію, прихильником якої є subj'єкт правової ідентифікації. І навпаки, громадянська та правова ідентичність є різними, коли держава за основу бере таку правову ідеологію, яка суперечить поглядам subj'єкта правової ідентифікації (наприклад, держава пропагує легістський тип праворозуміння, а subj'єкт правової ідентифікації схиляється до природного чи інтегративного).

5. Правовий статус. В основі правового статусу лежить фактичний соціальний статус, той реальний стан людини в даній системі суспільних відносин [134, с. 20]. Як вважає М.І. Матузов, у сучасній юридичній науці правовий статус визначається як юридично закріплене положення особистості у суспільстві [220, с. 264]. О. Скакун, до структури правового статусу особи включає права, свободи, обов'язки та відповідальність, відповідно до якої індивід як subj'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку у суспільстві [197, с. 179, 377]. Правовому статусу притаманні такі ознаки: є самостійною категорією; є відображенням особливостей особи та держави як учасників суспільних відносин та ступеня і характеру їх взаємодії; забезпечує системність прав, свобод та обов'язків; має універсальний характер, оскільки поширюється на всіх subj'єктів; права та свободи, що складають основу статусу, не можуть

реалізуватися без інших його компонентів – обов'язків та відповідальності; елементи структури правового статусу є взаємозалежними та взаємодіючими; має відносну стабільність [162, с. 96]. Отже, у правовому стані закріплений досягнутий рівень свободи особи, людини у суспільстві, що забезпечує ефективне задоволення потреб і інтересів кожної людини, створення і використання умов для всебічного розвитку особи. Правовий статус є юридичною основою та засобом підвищення соціальної активності, втягнення кожного громадянина в активну діяльність щодо управління державними і суспільними справами, у розвиток економічного виробництва [120, с. 100].

Слід погодитись з Є.В. Резніковим, що природу ідентичності не можна зводити до перебування людини у складі групи і наявності в неї відповідних прав та обов'язків тому, що у такому розумінні ми не враховуємо психологічний зміст ідентичності і тим самим зводимо її до правового статусу [186, с. 32].

Отже, правова ідентичність залежить від правового статусу, адже він – це зовнішнє вираження місця, положення особистості у суспільстві. Людина, аналізуючи свій правовий статус, робить висновки чи їй ідентифікувати себе з тим правом, на основі якого задекларований цей статус, чи ні. Тому це абсолютно різні категорії, які різні першочергово за своїм характером виникнення, адже для того, щоб виникла правова ідентичність, необхідна ціла низка процесів, які є індивідуальні та зумовлені соціально, натомість статус – це те, що надається вже готовим державою для людини. Отже, правовий статус – це статичне поняття, а правова ідентичність – динамічне.

Оскільки ідентичність завжди вибудовується як позитивна система уявлень особистості про саму себе, то юридичне самовизначення – це позитивна оцінка суб'єкта відображення його якостей у власній свідомості. Це дозволяє відмежувати правову ідентичність від правового статусу, яке втілює оцінку зовнішнього (об'єктивного) характеру. Втім, правова ідентичність залежить не тільки від розуміння суб'єктом масштабу його волі,

а й від того, як вибудовується співвідношення між правами, обов'язками і відповідальністю в змісті правового статусу. Негармонійний правовий статус веде до дисонансу у разі правового самовизначення, і, як наслідок, до деформації правосвідомості [163, с. 22–23].

б. **Правова свідомість.** Правосвідомість є однією з форм свідомості, а свідомість полягає у ставленні (відношенні) людини до навколишнього світу з різних ракурсів [147, с. 301]. Правова свідомість пов'язана з правом, оскільки завжди виникає тільки з приводу права і у зв'язку з правом, її змістом завжди є право і правові явища у суспільстві [59, с. 9–10]. О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко вважають, що правосвідомість: «це особливий вид суспільної свідомості, сукупність різних форм відображення правової дійсності у правових теоріях та концепціях, поглядах, почуттях, уявленнях людей про право, його справедливість, цінність, місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей» [92, с. 670].

Правосвідомість, відіграючи важливу роль у правовій реальності, з одного боку, породжує правову реальність, а з іншого – є результатом сприйняття та освоєння правового життя суспільства й правових відносин, що панують у ньому. Тому, правосвідомість людини – це сукупність поглядів, ідей, почуттів, настроїв, уявлень про право, його роль в житті суспільства, держави, ідеї про права людини, знання людини про право, оцінка чинного права й правових норм, думки та ідеї про зміни в праві, відповідальність перед іншими людьми, державою та суспільством [34, с. 74–75].

Розглядають внутрішні та зовнішні елементи правосвідомості. До зовнішніх відносяться: правопізнання, повагу до права та закону на основі правових переконань, соціально-правову активність. До внутрішніх компонентів пропонують включати: інтелектуальні процеси та стани (правове пізнання правових явищ і його результати – правові знання, правові вміння і навички; загальні та спеціальна правові здібності; правове мислення),

емоційні процеси та стани (емоції та почуття); вольові процеси та стани, які виникають у зв'язку з усвідомленням правових потреб та інтересів суб'єктів суспільних відносин [120, с. 78–80, 83]. Своєю чергою, у літературі можна зустріти такі ознаки правосвідомості: це форма (різновид) суспільної свідомості; вона є активним елементом системи правового регулювання, підставою для розвитку права та праворозуміння; суб'єктами (носіями) правосвідомості є різноманітні суб'єкти права; об'єктом правосвідомості є відношення людини до правових явищ, вираження індивідуальних та суспільних оцінок справедливості чи несправедливості законів, діяльності судових та правоохоронних органів тощо; правосвідомість є специфічним засобом саморегуляції поведінки людей, впливаючи на їх правомірний вибір та ухвалення рішення щодо додержання або порушення правових норм [245, с. 170].

Так, саме людина та суспільство створюють механізми самоорганізації й самореалізації в межах існуючого правового поля. Ступінь розвиненості правосвідомості є визначальним для якості їх рішень та характеру вчинків. По суті громадянське суспільство є втіленням ступеня самоорганізації людської спільноти на ґрунті діючого законодавства та традицій. Отже, з одного боку, громадянин повинен усвідомити цінність права як невід'ємного атрибуту демократичної правової держави, а з іншого боку, суспільна правова свідомість має сприймати і визнавати інструментальну функцію права як засобу вирішення існуючих протиріч [252, с. 12].

Отже, між правосвідомістю та правовою ідентичністю багато спільного, зокрема:

- виникають завдяки праву і у зв'язку з правом;
- є відображенням правової дійсності;
- включають в собі різноманітні інтелектуальні та емоційні процеси;
- залежать від різних факторів та компонентів, зокрема від зовнішніх та внутрішніх;
- є засобами саморегуляції;

- впливають на вибір людини та ухвалення рішень;
- формують почуття відповідальності.

У зв'язку з цим можна стверджувати, що правосвідомість передусім формуванню правової ідентичності, адже багато процесів, що відбуваються з людиною під час формування її правосвідомості, мають у подальшому вплив на її правове самовизначення, зокрема йдеться про: сприйняття та освоєння правового життя, засвоєння правових знань, правопізнання, оцінку чинного права й правових норм, усвідомлення правових потреб та інтересів суб'єктів суспільних відносин, формування власного ставлення до права тощо.

7. Правовий менталітет. На думку Д. Меньяйла, без категорії «правовий менталітет» неможливе вивчення ідейних основ правосвідомості індивіда, соціальної групи, суспільства, тому ця категорія посідає чільне місце в когорті категорій правових наук. Будучи категорією, яка є методологічною цінністю, пов'язаною з виходом вивчення правової культури із вузької державно-законодавчої сфери в ширшу сферу позитивних правових явищ, слід розуміти її самостійність, зокрема від поняття «правосвідомість». Відмінність правового менталітету від правосвідомості полягає у такому: 1) для правового менталітету характерний консерватизм, стабільність; 2) правовий менталітет відображає підсвідомий правовий рівень та є глибинним рівнем пізнання; 3) правовий менталітет виконує функцію упорядкування правосвідомості; 4) правосвідомість містить не тільки інтелектуальну стабільність, яка деякою мірою залежить від якості пізнання правового менталітету, але й раціональну та емоційну змінність [138, с. 31].

На думку В. Синюкова та Р.С. Байніязова правовий менталітет – це «категорія, яка відображає складну морфологію суспільного та індивідуального пізнання, позначаючи все – як позитивні знакові, так і неопозитивні, образні феномени правової культури, це категорія, яка виражає складні явища» [16]. На думку В.В. Завальнюка правовий менталітет – це визначені природними, історичними й соціальними умовами буття відносно стійкі уявлення про правову дійсність та стереотипи правової поведінки,

властиві соціальним спільнотам різного рівня й походження (тобто можна говорити про правовий менталітет етносів, професійних і вікових груп населення, територіальних громад тощо) [89, с. 21].

До ознак правового менталітету відносять: бінарність правового менталітету; культурологічні образи, що склалися історично; консервативний, стійкий, статичний характер; типовість представлень, оцінок, реакцій; колективний характер; політико-правова природа [138, с. 33–34]. До структури правового менталітету належать правові уявлення, правові стереотипи, ціннісно-правові орієнтації, правові установки, які розташовані на двох рівнях – свідомому (усвідомленому) та несвідомому (неусвідомленому). При цьому елементи, які знаходяться на свідомому рівні, – більш рухливі, більш схильні до змін під впливом пізнання та досвіду, водночас як елементи, що знаходяться на несвідомому рівні, – стійкіші під впливом підсвідомого первинного життєвого досвіду і суспільних установок [170].

Вважається, що правовий менталітет виконує функцію підтримки ідентичності, оскільки дає змогу групі зберегти систему відносин, яка сформувалася в минулому, до різних об'єктів і через властиву об'єктам стабільність «колективного розуміння» зберегти свою ідентичність. Правовий менталітет забезпечує самоусвідомлення людиною себе та своєї ролі у правовій сфері.

Висновки до розділу 2

У другому розділі розкрито суть та значення ідентичності, досліджено її види: індивідуальну та соціальну. Зокрема, у контексті розкриття соціальної ідентичності виявлено правову ідентичність, яка є новим поняттям для філософії права. Встановлено, що ідентичність можна розглядати як: форму відносин між суспільством та індивідом; емоційну прихильність; результат онто-, соціогенезу; тотожність до ідеалу, на який

орієнтується індивід; результат саморозвитку і соціальної рефлексії; приналежність до світу; форму включеності в соціальний простір; форму засвоєння норм і зразків поведінки тощо.

Проведено розмежування ідентичності від суміжних понять, які часто вживаються як синоніми до неї. Йдеться про «особистість», «індивідуальне», «індивідуальність», «самосвідомість». Зокрема доведено, що ідентичність властива лише особистостям. Поняття «особистості» слід трактувати через дві його основні ознаки: соціальність, яка характеризує особистість як міру соціального в індивіді; індивідуальність – є індивідуальною формою прояву, виразником автономності та неповторності індивіда. Натомість, правова самосвідомість – це виділення особистістю себе з правового буття та усвідомлення себе як суб'єкта права через самопізнання, самокомунікацію, самооцінку.

Виявлено, що слід відрізнити поняття «юридичної ідентичності» та «правової ідентичності». Адже, юридична ідентичність – це вид професійної ідентичності, яка виражає орієнтацію юридичної професії серед інших професій. На відмінну від правової ідентичності, юридична є результатом професійного вибору та становить уявлення людини про своє місце в юридичній діяльності. Вона супроводжується певним особистісним уявленнями та сукупністю особистісних характеристик, які свідчать про рівень юридичних знань, уміння їх застосовувати, що залежать від мотиваційних та ціннісних якостей людини.

Доведено, що правова ідентифікація передбачає обов'язкове усвідомлення права, а тому ситуація, за якої людина приймає рішення в межах права, автоматично, тим самим наслідуючи чийсь правову поведінку, – це не правова ідентичність, а просте калькування поведінки, яке в наступній ситуації може вже і не повторитися, якщо не буде поруч тої особистості, з якої стягнуті манери поведінки. Таке наслідування не передбачає усвідомлення правових норм, їх засвоєння через оцінку, осмислення та створення власної правової позиції. Фактично людина діє в

межах права лише тому, що опинилася серед людей, які діють правомірно. Натомість правова ідентичність передбачає засвоєння правових норм та сприйняття їх як власних. За такої правової ідентичності особистість сама стає прикладом для когось і інші люди намагаються бути схожими на неї.

Встановлено, що у сучасній літературі виділяють два основних види ідентичності, які точніше можна назвати її двома гранями: особистісна (персональна, самоідентичність) і соціальна ідентичності. Отже, загалом, правова самоідентифікація тісно пов'язана із самовизначенням особистості. У зв'язку з цим ступінь сформованості почуття власної гідності – це своєрідний показник успішності правової самоідентифікації. Тому, виявлення резервів вдосконалення правової самоідентифікації є передумовою успіху особистісного розвитку. Людина, якій властиві позитивні морально-правові якості, стає цінністю і в очах інших людей, і у своїх власних. Відповідно до цієї оцінки ґрунтується гідність людини. Гідність людини піднімається або зменшується залежно від того, наскільки соціальні та правові цінності стали для неї правилами, увійшли в її внутрішній світ. Внаслідок позитивної правової самоідентифікації, яка полягає в усвідомленому ставленні до себе як до суб'єкта правової діяльності, що здатний діяти в межах права, виникає почуття самоповаги, правова значимість, внутрішня впевненість людини у власній цінності, а отже, почуття гідності успішно розвивається і функціонує. Тому, особиста правова ідентичність або самоідентичність – це самовизначення себе як суб'єкта правової діяльності, що полягає в реалізації почуття самоповаги, самоцінності, правової гідності.

Самоідентичність є вторинною щодо соціальної ідентичності, оскільки формується на основі використання в процесі соціальної категоризації вироблених понять. Через засвоєння суспільних ролей та категорій правової ідентичності відбувається формування правової самоідентичності, тобто ціннісної орієнтації, мотивів, емоцій, правової свідомості, розвиток яких в подальшому чинить зворотний вплив на правову ідентичність. У більшості

випадків правова самоідентичність обумовлена приналежністю до певної правової групи і навпаки, приналежність обумовлена самоідентичністю. Найбільш оптимально, коли правова самоідентичність і правова ідентичність співпадають і розвиваються у взаємозв'язку.

Доведено, що новий погляд філософії права на соціальну та правову ідентичність полягає у такому: розгляд правової ідентичності у широкому контексті, який передбачає не лише ототожнення особистості з певною групою чи суспільством, а й розгляд її як складного явища, яке повинне пройти декілька обов'язкових етапів; інтерпретація ідентичності через правові терміни, поняття та категорії; визначення правових, суспільних та індивідуальних детермінантів, що впливають на формування ідентичності; зосередження уваги на праворозумінні та праві як об'єктів, без яких неможлива правова ідентичність; моделювання правової ідентичності через новий погляд – посткласичний.

Встановлено, що під соціальною ідентичністю потрібно розуміти результат усвідомлення особистості своєї приналежності до соціуму через комунікацію на основі домінуючих соціальних цінностей та норм. Соціальній ідентичності притаманні такі ознаки: включеність у соціальну категорію; ґрунтується на основі суспільної свідомості та самосвідомості; орієнтування на вироблену у суспільному середовищі систему цінностей, переконань та уявлень; адаптує особу до сприйняття суспільних трансформацій; є результатом усвідомленого суспільного життя індивіда; виникає внаслідок осмислення своєї суспільної та групової приналежності і ототожнення себе з суспільством; передбачає відмову від власних інтересів несхвалюваних суспільством на користь прийнятих у суспільстві стандартів; виникає через схвалення і сприйняття ідей, цінностей та соціальних норм; визначає поведінку особистості, її думки і відчуття (соціальне самовизначення); характеризується ціннісним відношенням особистості до певної групи; передбачає набуття соціальних позицій та виконання різноманітних соціальних ролей; є вирішенням питання взаємодії та взаємозв'язку людини

та суспільства; ґрунтується на ідеї суспільної обумовленості особистості; передбачає солідарність у діях та прагнення до спільності; знімає протиріччя індивідуального та суспільного.

Виявлено, що соціальна ідентичність може бути як позитивна, так і негативна, залежно від того, до якої спільноти належить особистість, адже такою спільнотою може бути як громадянське суспільство з демократичними цінностями, так і група з антиморальними цінностями. Елементами соціальної ідентичності є: 1) суб'єкт – особистість; 2) контрсуб'єкт – спільнота, суспільство, соціальна група або ж окремий індивід; 3) об'єкт – соціальні цінності та норми.

За аналогією встановлена також структура правової ідентичності:

1. Суб'єкт – особистість, яка повинна володіти двома ключовими факторами:

– самосвідомістю (пізнати себе як правова особистість; сформувати власну правову самосвідомість через самокомунікацію, самооцінку; здійснити ідентифікацію в соціально-правовому просторі через самозміну та самоконтроль);

– правосвідомістю (сприйняти та освоїти правові знання, оцінити чинне право і правові норми, усвідомити правові потреби та інтереси суб'єктів суспільних відносин, сформувати власне ставлення до права тощо).

Формуванню самосвідомості та правосвідомості сприяють такі людські характеристики як: правове мислення; правова інтуїція; ціннісна орієнтація; правове виховання та соціалізація.

2. Контрсуб'єкт. Суб'єктом ототожнення виступатиме суспільство, держава, суспільна група чи певна особистість з конкретним типом праворозумінням. Якщо вважати об'єктом ідентичності інтегративне праворозуміння, то контрсуб'єктом виступатиме громадянське, правове, демократичне суспільство.

3. Об'єкт – право. Ключовим у правовій ідентичності є праворозуміння, яке виступає, на нашу думку, об'єктом правової ідентичності.

Доведено, що правова ідентичність – це результат усвідомлення правовою особистістю своєї приналежності до соціуму через комунікацію на основі домінуючих правових цінностей та норм.

Проведено розмежування правової ідентичності з іншими поняттями, які у літературі часто вважають синонімічними, зокрема: політична ідентичність, національна ідентичність, цивілізаційна ідентичність, громадянська ідентичність, правовий статус, правова свідомість, правовий менталітет. Під час їх розмежування встановлено, що:

1. Оскільки право і політика в межах держави є взаємозалежними категоріями, то можна виділити як спільне, так і відмінне у правовій та політичній ідентичності. Першочергово спільним є те, що в межах політичної ідентифікації з певною політичною групою відбувається і правова ідентифікація, оскільки, зазвичай, погляди і переконання політичної групи в цілому базуються на певному праворозумінні. Отже, якщо людина себе ідентифікує з певною правовою державою, то вона також поділяє і політику влади, яка очолює цю державу. Однак, суть відмінності між правовою ідентичністю і політичною також схожа, наприклад, коли державою керує та влада, погляди якої особистість не поділяє.

Якщо говорити загалом, то як правова ідентичність, так і політична зумовлені культурою як індивідуальною, так і суспільною, вихованням, соціалізацією, світоглядом людини, рівнем розвитку суспільства та його проінформованістю тощо. Втім, якщо говорити про відмінності між цими видами ідентичності, то вони такі:

– політична ідентичність значно мінливіша за правову, і більше того, якщо особистість мінлива у своїх правових поглядах, то це свідчить про її інфантильність;

– мета політичної ідентичності - здійснення дій особистості в межах політичної діяльності (за певних умов політична діяльність може виходити за межі права або не стосуватися права взагалі), натомість метою правової ідентичності є правова поведінка;

- правова ідентичність обумовлена строго законодавчо визначеними нормами права, натомість, політичні норми не мають чіткої зафіксованості;
- об'єктом правової ідентичності є право, яке виражається як воля правлячої влади, так і всього суспільства, натомість, об'єктом політичної ідентичності є політика, яка є вираженням влади.

2. Національна ідентичність, на відміну від правової, здебільшого має прив'язку до території, генетичної спорідненості, кольору шкіри, раси тощо. Окрім того, національна ідентичність у більшості випадків базується на ірраціональних засадах, аніж раціональних, оскільки етнічна приналежність формується на основі емоційного, чуттєвого співпереживання, що є результатом виховання, традицій та звичаїв. Натомість, правова ідентичність потребує свідомого аналізу правових норм, їх розуміння та засвоєння як власних. Отже, основою національної ідентичності є релігія, традиції та звичаї, які повинні сприйматися людиною як те, що не підлягає аналізу та критиці, а лише вимагає суворого дотримання.

3. Цивілізаційна ідентичність. Цивілізаційна ідентичність має багато спільного з національною, однак є універсальнішою, оскільки має трансцендентальний характер, який означає, що цивілізаційна ідентичність не прив'язана до території, генетичної спорідненості, кольору шкіри, раси тощо. Втім, між ними є і спільне, оскільки обидві є за своєю суттю ірраціональні, бо вагома роль в її формуванні належить: уяві, міфу, утопічним знанням й фантазії. Тому, на відміну від правової ідентичності, цивілізаційна базується на засадах цінностей, релігії, історії, звичаїв та інститутів.

4. Громадянська ідентичність. Громадянська та правова ідентичність можуть співпадати у разі, коли за правової ідентичності контрsub'єктом ідентифікації є держава, яка пропагує ту правову ідеологію, прихильником якої є sub'єкт правової ідентифікації. І навпаки, громадянська та правова ідентичність є різними, коли держава за основу бере таку правову ідеологію, яка суперечить поглядам sub'єкта правової ідентифікації (наприклад,

держава пропагує легістський тип праворозуміння, а суб'єкт правової ідентифікації схиляється до природного чи інтегративного).

5. Правова ідентичність залежить від правового статусу, адже він – це зовнішнє вираження місця, положення особистості у суспільстві. Людина, аналізуючи свій правовий статус, робить висновки чи їй ідентифікувати себе з тим правом, на основі якого задекларований цей статус, чи ні. Тому, це абсолютно різні категорії, які різні насамперед за своїм характером виникнення, адже для того, щоб виникла правова ідентичність, необхідна низка процесів, які є індивідуальні та зумовлені соціально, натомість статус – це те, що надається вже готовим державою для людини. Отже, правовий статус – це статичне поняття, а правова ідентичність – динамічне.

5. Між правосвідомістю та правовою ідентичністю багато спільного, зокрема: виникають завдяки праву і у зв'язку з правом; є відображенням правової дійсності; включають в собі різноманітні інтелектуальні та емоційні процеси; залежать від різних факторів та компонентів, зокрема від зовнішніх та внутрішніх; є засобами саморегуляції; впливають на вибір людини та ухвалення рішень; формують почуття відповідальності.

У зв'язку з цим можна стверджувати, що правосвідомість передують формуванню правової ідентичності, адже багато процесів, що відбуваються з людиною під час формування її правосвідомості, мають у подальшому вплив на її правове самовизначення, зокрема йдеться про: сприйняття та освоєння правового життя, засвоєння правових знань, правопізнання, оцінку чинного права й правових норм, усвідомлення правових потреб та інтересів суб'єктів суспільних відносин, формування власного ставлення до права тощо.

6. Основними відмінностями між правовим менталітетом та правовою ідентичністю є: правовий менталітет має історичну зумовленість та передається від покоління до покоління, натомість правова ідентичність – це завжди усвідомлений індивідуальний вибір кожної особистості окремо; правовий менталітет базується на підсвідомому рівні пізнання, а правова ідентичність має і раціональні, й ірраціональні елементи пізнання права;

правовий менталітет має колективний характер, натомість правова ідентичність залежить від індивідуального розвитку особистості, її здібностей, інтелекту; основою правового менталітету є віра, а правової ідентичності – мислення; правовий менталітет базується на культурологічних образах, стереотипах, історичних уявленнях про правову дійсність, які не піддаються критичному осмисленню та передаються від покоління до покоління. На відміну від правового менталітету, правова ідентичність – це розумовий процес, що потребує критичного аналізу правових норм та, на тій основі, здійснення власного самовизначення. Тобто, правовий менталітет не обираєш, а правову ідентичність здійснюєш самостійно.

РОЗДІЛ 3

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

3.1. Правова ідентифікація як спосіб формування правової ідентичності

Проблема ідентичності проходила шлях від особистісних до соціально орієнтованих підходів, тому ідентифікаційні процеси у науці вивчалися в напрямі від персонально-орієнтованого до соціально-орієнтованого. Найбільшу вираженість ідея соціального характеру ідентичності знаходить в історичних межах більш пізнього періоду, адже ідентичність є продуктом тривалого процесу входження людини в соціальне середовище, тобто соціалізації [133, с. 26–27]. Соціальна ідентичність, будучи категорією індивідуальною, все ж пов'язана з соціальною роллю, позицією або статусом, адже пов'язана з такими питаннями, як: до якої соціальної групи належить людина, який сенс, емоційне забарвлення і які соціально структурні наслідки має для неї приналежність до соціальної спільноти. Перші уявлення про свою приналежність до тієї чи іншої групи формуються з дитинства, коли діти сприймають світ очима оточуючих їх дорослих та починають розуміти до якої групи вони належать, засвоюючи приписаний суспільством статус. Цей процес на ранніх стадіях заснований більше на механізмах наслідування, а вже в підлітковому віці приходить усвідомлення власної приналежності до певних спільнот, яке підлітки прагнуть визначити через сленг, особливості поведінки, зовнішній вигляд [101, с. 106–107, 155].

Процес ідентифікації розпочинається вже в дитячому віці. При цьому не тільки дитина ідентифікується з дорослими, наслідує матір, але і мати прагне ідентифікуватися з нею, намагаючись передбачити бажання дитини. На цьому етапі ця обопільна ідентифікація складає основу відносин дитини і дорослого: сприяючи встановленню співпраці між дитиною і батьками, вона

впливає на формування в малюка соціальної потреби в позитивних емоціях, почуття довіри до людей. Механізм ідентифікації, який включається вже на ранніх стадіях розвитку особистості не втрачає свого значення упродовж усього періоду розвитку особистості, набуваючи специфічних рис у кожному віковому періоді. Взаємодія механізмів ідентифікації-відокремлення зумовлюють картину вікового розвитку дитини від етапу до етапу [39, с. 188].

Отже, оскільки народження індивіда відбувається у соціальній групі (в родині) і все його життя пов'язане із соціальною взаємодією, то становлення його ідентичності, як і набуття своєї індивідуальності, завжди відбувається у певному соціальному просторі. Процеси усвідомлення себе як члена соціальної групи і як унікального індивідуума розгортаються одночасно і у взаємозв'язку один з одним. Спочатку людина несе в собі соціальне одиничне (індивідуальне), соціальне особливе (групове) і соціальне загальне (суспільне). Приналежність до соціальної спільності як почуття покликане виконувати важливі соціальні функції: забезпечує підпорядкування індивіда соціальній групі, але, водночас, груповий захист задає критерії оцінки та самооцінки. Ідентичність є результатом спроби поєднати соціальні ролі, які виконує індивід, з тими моделями особистості, які схвалюються у суспільстві. Базисна функція ідентифікації полягає у включенні в систему соціальних взаємозв'язків, прагненні індивіда злитися із спільнотами та групами, які забезпечать захист життєвих інтересів, основних потреб в самозбереженні, розвитку і самовираженні [106, с. 40, 88].

Вірно стверджують А. Асмолов та Л. Виготський, що ідентифікація особи протікає на перетині двох осей в одній системі координат, які представляють собою:

– вісь історичного часу життя індивіда – об'єктивний соціальний режим адаптації індивіда в різні вікові періоди його життя: дитинство, підлітковість, юність, зрілість;

– вісь соціального простору – ієрархія соціальних інститутів, які здійснюють механізм соціокультурної адаптації.

Ці рушійні сили та умови розвитку індивіда в процесі ідентифікації можуть бути визначені як зовнішні та внутрішні [14, с. 191–195].

В епоху соціальних змін формування ідентичності є особливим модусом розвитку людини, що забезпечує автентичність екзистенції, принцип і механізм, що забезпечує поступальний розвиток людського буття в контексті соціальних змін. Формування ідентичності – це проблема того, яким чином сучасна людина в багатовимірному світі забезпечує стійкість свого буття як в змістовному, так і в динамічному аспекті, зберігає цілісність, повноту власного Я, свою самість, змінюється, не змінюючи себе, не втрачаючи світу. Тобто, як людина стає і залишається сучасною людиною. Отож, формування ідентичності – це активна діяльність особистості, спрямована на встановлення і визначення особистістю у собі певних рис і якостей, відповідних її соціальній орієнтації, її ціннісним уявленням, її духовним запитам [132, с. 34, 84–85]. Своєю чергою, формування правової ідентичності в ідентифікації – це процес постійного підтвердження цінності права, збереження його в числі життєвих сенсів суб'єкта, основи його світогляду, а підтримка досягнутої правової ідентичності – це постійна праця правового спілкування, стимулом якого є самоповага, повага Іншого, гідність і оптимізм у визначенні життєвих цілей, цінностей і стратегій [103, с. 30].

Системно-динамічний підхід до аналізу соціальної ідентичності розкриває такі ознаки формування ідентичності:

- формування соціальної ідентичності відбувається під впливом соціальної системи;
- формування структури соціальної ідентичності відбувається під впливом особистісних особливостей індивіда;
- соціокультурна динаміка зумовлює трансформацію елементів соціальної системи та динаміку особистісних властивостей індивіда, включених в процес формування ідентичності [45, с. 150].

Як вважає О.В. Лук'янов, формування ідентичності в описі свого феноменального поля має такі тенденції:

- 1) формування ідентичності – процес ототожнення-розототожнення суб'єкта з самим собою, з досвідом, з реальністю;
- 2) формування ідентичності – процес пізнання й ієрархізації себе;
- 3) формування ідентичності – процес соціалізації, ідентифікації зі значущим іншим і відособленості, дистанційованості від значущого іншого;
- 4) формування ідентичності – процес досягнення сталості, стійкості особистості в часі і якісної зміни, виникнення нового рівня організації, нового порядку, об'єктивної ідентичності [132, с. 69].

Ідентифікація є базовим процесом формування соціальної ідентичності. Вона розуміється, у більшості теорій, як ототожнення себе з оточуючими та як основний процес розвитку соціальної ідентичності. У вузькому сенсі ідентифікація є первинним механізмом засвоєння соціального досвіду, адже індивід, ототожнюючи себе з іншими, отримує базу для формування ідентичності. При цьому розвиток уявлень про себе стає можливим у разі залучення інших процесів побудови соціальної ідентичності. Йдеться про такі процеси, як інтерналізація та рефлексія. Тобто, у більшості випадків, індивід ототожнюється з якоюсь групою або особою за особисто усвідомленим вибором. Процес формування і розвитку соціальної ідентичності сприяє збереженню цілісності та індивідуальності досвіду людини [106, с. 107]. Ідентифікація, як механізм соціального успадкування, є складною семіотико-синергетичною системою, де взаємодіють різні компоненти: культурні, етнокультурні, соціальні, психічні та духовні [191, с. 13–14]. Ідентифікація є невід'ємною властивістю системи соціальної життєдіяльності, оскільки її процеси включаються в процеси життєдіяльності, знаходячи в результаті такі основи, як структурну (співвідношення детермінізму і невизначеності), цільову (побудова моделі поведінки) та екзистенційну (власний духовний внутрішній потенціал) [106, с. 73].

Якщо поняття ідентичність виступає ознакою соціального суб'єкта, то ідентифікація – це процес емоційно-психологічного самоототожнення індивіда із соціальною групою [208, с. 139]. На думку І.Т. Канаєвої, ідентифікація – це процес досягнення ідентичності, ототожнення, пристосування, де ідентичність – результат ідентифікації, що поєднує упорядкування, визначення, схематизацію, моделювання процесів для розуміння ситуацій з розрізненням, тобто з вибором місця для себе [106, с. 73]. Такої ж думки і М.В. Заковоротка, яка пише, що ідентичність охоплює різні аспекти, а ідентифікація – опис таких аспектів, тому на кожному рівні опису процес ідентифікації передує осмисленню ідентичності. Ідентичність – це результат, відстоювання і захист себе, ідентифікація – пристосування, процес постійного вибору, прийняття норм, традицій, установок [93, с. 190]. Отже, коли йдеться про «ідентичність», то мають на увазі стан як кінцевий результат самоототожнення, а коли говорять про «ідентифікацію», то розуміють процес, який завдяки специфічним психологічно-соціальним механізмам веде до цього стану [212, с. 98]. Тобто, ідентифікацію розглядають як «дію встановлення ідентичності» [52, с. 17].

На думку В.А. Ядова сутність сучасного розуміння ідентифікації виражають такі положення:

- 1) ідентифікацією називається уподібнення, ототожнення себе з «Іншим», тобто формування подібності на підставі якої-небудь ознаки або сукупності ознак і переживання цього;
- 2) ідентифікація є динамічною характеристикою особистості та одиницею свідомості, вона властива людині упродовж усього життя;
- 3) ідентифікація може бути як тотальною, абсолютною, за умов повного уподібнення, так і частковою, за окремими ознаками;
- 4) між ідентифікацією і співчуттям, співпереживанням існує зв'язок, який полягає у тому, що людина співчуває і співпереживає іншій, якщо здатна відчувати або уявити себе на місці когось, якщо для неї зрозуміла, близька і прийнятна позиція тієї людини, з якою вона спілкується;

5) ідентифікація є однією з умов альтруїстичної поведінки, оскільки в основі альтруїзму часто лежить симпатія, а симпатія швидше виникає до тієї особи, з якою людина вбачає схожість у будь-якому відношенні;

б) ідентифікація виступає як єдність трьох взаємопов'язаних компонентів: когнітивного, емоційного, поведінкового [191, с. 29–30].

Р. Шаміонов визначає, що ідентифікація – це ототожнення індивіда з деякими людьми або групами, що дозволяє засвоювати різноманітні норми, відносини і форми поведінки, які властиві оточуючим [251, с. 85].

Побуває і інше визначення ідентифікації, зокрема: це психологічний процес, за допомогою якого людина присвоює собі властивості, якості, атрибути іншої людини і перетворює цілком або частково себе за його зразком [126, с. 431].

В.А. Самкова під ідентифікацією розуміє:

- процес емоційного самоототожнення індивіда з іншою людиною, групою, образом;
- механізм співпереживання і представлена як процес взаєморозуміння;
- з одного боку, ідентифікація – наслідувальна поведінка, з іншого – емоційне злиття з об'єктом [191, с. 29].

Ідентифікація, на думку Л. Зашкільняк, – це розуміння та інтерпретація іншої людини чи групи за допомогою ототожнення себе із нею на підставі встановлення емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і сприйняття як власних норм цінностей, взірців [95, с. 13].

Г.Ю. Носова пише, що ідентифікація – це процес емоційного чи іншого ототожнення, яке полягає в інтеріоризації соціальних статусів і освоєнні значущих соціальних ролей індивіда, соціальної групи з іншою людиною, групою чи взірцем [153, с. 41].

На думку І. Міннікес: «соціальна ідентифікація – це з'ясування статусу людини в суспільстві, яке ґрунтується на виділенні значущих для суспільства ознак» [141, с. 285].

Соціальна ідентифікація, як вважає В.А. Ядов, це процес визначення себе людиною через членство в соціальній групі [263].

Ідентифікація – це механізм, який виявляється в ототожненні індивідом себе з певною групою або спільністю, що сприяє активному освоєнню зразків і стереотипів поведінки, властивих членам цієї групи, прийняття як власних групових норм, цілей, соціальних ролей, установок, ідеалів, – так вважає О.В. Лук'янова. Тобто, ідентифікація – це механізм ототожнення людиною самої себе з іншими членами своєї спільноти, своєї культури. [132, с. 26, 37].

На думку Т.С. Воропаєвої та В.С. Костенко, ідентифікація – це процес, включений у цілісну життєдіяльність суб'єкта, нерозривно пов'язаний з когнітивною, емоційною і поведінковою сферою особистості; обумовлений її цілями і установками, потребами, мотивами; опосередкований нормативно-звичаєвими, ідейно-образними, знаково-символічними та ціннісно-смысловими системами культури [41, с. 238].

О. Захарова розуміє під ідентифікацією один із механізмів соціалізації особи, опосередковано з яким засвоюються окремі взірці поведінки, цінності і т.д. тих соціальних груп чи індивідів, з якими особа себе ідентифікує [94, с. 8].

П. Гнатенко та В. Павленко вважають, що поняття ідентифікації включає:

- 1) поряд з рефлексією та стереотипізацією механізм міжособистісного сприйняття;
- 2) самоідентифікацію як центральний елемент самосвідомості;
- 3) колективну ідентифікацію як показник рівня розвитку групи, що діагностує її згуртованість та ціннісно-орієнтаційну єдність [53, с. 3–4].

У психологічній літературі поняття ідентифікації розглядається як таке, що включає три пересічних сфери психічної реальності:

- 1) ідентифікація – процес об'єднання суб'єктом самого себе з іншим індивідом чи групою через усталений емоційний зв'язок, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм, зразків, цінностей;

2) ідентифікація – це бачення суб'єктом іншої людини як втілення себе самого і проєкція, наділення її своїми рисами, почуттями, бажаннями;

3) ідентифікація – механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого через занурення, перенесення індивідом себе в простір і час іншого і призводить до засвоєння його особистісних смислів [122, с. 109].

На основі цих загальних положень можемо констатувати, що правова ідентичність є результатом правової ідентифікації. Правовій ідентифікації притаманні такі ознаки:

- є динамічною характеристикою правової ідентичності;
- розуміється як процес формування правової ідентичності;
- проходить лише у особистості, яка є членом соціальної групи;
- втілюється через засвоєння зразків та стереотипів правової поведінки властивих певній групі;
- відбувається через прийняття правових норм, цінностей, цілей тощо;
- є єдністю таких компонентів: пізнавального, конотативного, аксіологічного, діяльнісного, екзистенційного;
- є механізмом, який складається з логічно доповнюваних правових процесів у правосвідомості людини.

Є. Весна наводить такі ознаки ідентифікації:

- 1) ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом;
- 2) значущий суб'єкт – це суб'єкт, з яким особистість себе ототожнює;
- 3) у процесі такого ототожнення відбувається засвоєння норм і цінностей значущого іншого суб'єкта;
- 4) значущим іншим може бути: людина, група, вигаданий герой, збірний ідеал і навіть певний стиль життя [39, с. 189].

О.В. Парута зазначає, що правова ідентифікація – це процес оцінки і прийняття особою її індивідуального правового статусу на інтелектуальному, психоемоційному рівні та порівняння власних прав і обов'язків із правами і обов'язками інших суб'єктів права, що призводить до формування стійкого уявлення про себе як учасника правового життя суспільства [163, с. 94].

Ми вважаємо, що правова ідентифікація полягає не лише в оцінці особистістю свого правового статусу, але й визначення для себе, що є право, його розуміння, і вже тоді співставлення власного бачення з домінуючим праворозумінням. Це не механічний процес, який зводиться лише до порівняння своїх прав і обов'язків з правами і обов'язками інших. Тому, на нашу думку, правова ідентифікація – це процес, який виявляється в ототожненні індивідом себе з певною групою або соціумом через інтегративне праворозуміння, що нерозривно пов'язаний з пізнавальною, конотативною, аксіологічною, діяльнісною, екзистенційною сферами особистості та виражається у правомірній поведінці.

Отже, правовій ідентифікації притаманні такі компоненти:

- пізнавальний – правові знання (такі, як: знання про правове суспільство, інтегративне праворозуміння, знання про закони тощо), що дають змогу особистості ідентифікувати себе як суб'єкта права, а також знання, які дозволять їй бути активним членом правового суспільства, що передбачає: знання та вміння реалізовувати свої права, виконувати обов'язки, брати відповідальність за свої дії тощо;

- аксіологічний – втілюється через правову позицію особистості, яка формується на основі ціннісної правової орієнтації – особистого регулятора, який формується на основі особистих цінностей та відповідає за вибір людини;

- конотативний (оцінка, результатом якої є емоційний досвід) – здатність до критики власної поведінки, вміння її оцінити з ідеалами і цінностями права. Таку здатність забезпечують правові навички та вміння, що полягають у вмінні критично мислити з використанням правових джерел, можливості аналізувати правову інформацію та критично її оцінювати, розуміти правові потреби та бачити прогалини, аналізувати власний правовий статус;

- діяльнісний (практичний) – правова поведінка людини як суб'єкта права, що є результатом правової активності та діяльності особистості;

– екзистенційний – здатність людини володіти правовою свободою та брати на себе відповідальність за власний вибір.

Ключовим завданням у цьому підрозділі є розкриття механізму правової ідентифікації та встановлення тих правових процесів, які впливають на формування правової ідентичності. Розкриття механізму в усвідомленому наслідуванні ідентифікації є важливим, оскільки саме він є пусковим механізмом для процесу навчання, у результаті якого людина оволодіває нормами суспільства та від якого залежить необхідний рівень і характер мотивації для оволодіння особистістю нормами. В його основі лежить усвідомлений чи неусвідомлений, вимушений або добровільний вибір особистістю певної позиції [39, с. 191].

Як вважає О.В. Парута, процес правової ідентифікації складається з таких етапів:

- процедура психологічного ознайомлення з правовою нормою та її оцінки, співставлення змісту правової норми з реаліями життя;
- прогнозування та моделювання своєї майбутньої поведінки у соціальному житті, регульованому правом;
- формування правової ідентичності;
- зміна правової ідентичності відповідно до зміни соціокультурних, політичних, економічних умов [163, с. 98]. Під зміною, трансформацією ідентичності у літературі розуміють процес перетворення, конструювання ідентичності на різних етапах соціалізації, результатом якого є якісна зміна ідентичності. У ході цього процесу відбувається перевірка ідентифікаційної структури, яка вже склалася, зникають і перетворюються одні ідентичності, з'являються нові, змінюються взаємозв'язки компонентів, їх роль і вага в ідентифікаційній структурі [133, с. 51].

Інші дослідники виділяють п'ять основних механізмів формування ідентичності особистості:

- 1) протиставлення (всяке протиставлення об'єднує, всяке об'єднання протиставляє: міра протиставлення є мірою об'єднання);

2) категоризація (під впливом соціальної категоризації людина видозмінюється таким чином, що вона все сприймає не на основі своїх унікальних індивідуальних характеристик, а через групові ознаки цієї соціальної категорії);

3) самокатегоризація (означає соціальну категоризацію індивіда самого себе відповідно до тих стереотипів поведінки, цінностей і норм групи, до якої він себе відносить). З погляду теорії самокатегоризації, процес формування соціальної ідентичності містить три когнітивних процеси:

- індивід самовизначається як член соціальної категорії (стать, національність, соціальний статус);
- людина не тільки включає в свій образ – Я загальні характеристики груп членства, але і засвоює норми і стереотипи поведінки властиві їм;
- засвоєні норми і стереотипи стають внутрішніми регуляторами соціальної поведінки людини [106, с. 112];

4) деперсоналізація (категоризація та самокатегоризація є каталізаторами основного процесу, який лежить в основі всіх групових феноменів – «деперсоналізації», тобто сприйняття і опис себе групою індивідів не як індивідуальностей, які мають відмінності та характеризують себе через «я» і «мені», а як взаємодіючих представників якоїсь загальної соціальної категорії, створюючи у членів групи відчуття подібності за ознаками, які є значущими для даної соціальної категорії і призводить до сприйняття себе скоріше як «ми» і «нас»);

5) соціальне порівняння (лише через порівняння з іншими соціальними групами набувають важливості позитивні аспекти власної соціальної ідентичності та відчуття цінності приналежності до певної соціальної групи) [140, с. 8–47].

Як вважає Т.В. Канаєва, формування ідентичності здійснюється за допомогою двох основних процесів: 1) асиміляції і акомодатії (відбувається відбір нових компонентів в структуру ідентичності, а потім пристосування структури до цих компонентів (переструктурування), 2) оцінки (визначення

значення і цінності змістів ідентичності, як нових, так і старих). Ці процеси взаємопов'язані: процес оцінювання може впливати на відбір змісту для асиміляції і на форму акомодатії. З іншого боку, асимілюються також цінності, які задають критерії оцінки. Взаємодія цих процесів у часі призводить до формування ціннісного виміру ідентичності [106, с. 114].

На думку О.В. Лук'янова, механізм ідентифікації здійснюється в контексті безпосереднього спілкування (інтеракціонізм) і опосередковано: через знакові системи культури (мова, міф, мистецтво, релігія) [132, с. 73].

Як стверджують дослідники, ідентифікація може протікати в трьох формах:

- 1) інтроекція – вживання в образ на примітивному рівні, наприклад, такий стан забезпечує дитині відчуття безпеки;
- 2) ідентифікація, яка формується шляхом інтеракції з урахуванням роду, суспільства;
- 3) формування ідентичності – ансамбль ідентифікацій, їх включення в єдине унікальне ціле [93, с. 212].

С.О. Баклушинський та Є.П. Белінська вважають, що становлення соціальної ідентичності включає в себе три послідовних процеси: 1) самовизначення індивіда як члена певної соціальної категорії; 2) засвоєння норм і стереотипів поведінки своєї групи; 3) внутрішня, емоційна ідентифікація своєї приналежності до неї [17, с. 72].

Аналізуючи соціальну ідентичність Т.В. Канаєва виділяє процес її формування і розвитку (процес соціальної ідентифікації) і продукт: сформований образ Я як результат самовизначення. У системі соціальної ідентичності на різних етапах її розвитку присутні: ідентифікація (у «вузькому» розумінні), соціалізація і інтерналізація [106, с. 41].

Формування ідентичності на індивідуальному і колективному рівнях, як вважає Ю.В. Зевако, передбачає планомірну «включеність індивіда в соціальність» за допомогою:

1) соціалізації – інтеграція індивіда в людське суспільство, придбання ним досвіду, якого вимагають соціальні ролі, а також процес засвоєння індивідом системи соціальних зв'язків і відносин, коли людина набуває переконання, що суспільно схвалені форми поведінки, необхідні їй для нормального життя в суспільстві;

2) інкультурації – індивід освоює властиві культурі світобачення і поведінку, у результаті чого формується його когнітивна, емоційна і поведінкова схожість з членами цієї культури і відмінність від членів інших культур;

3) культурної трансмісії – є механізмом, за допомогою якого група «передає себе у спадок» своїм новим членам, особливо дітям, використовуючи для цього три шляхи: вертикальний – від батьків до дітей; горизонтальний – через спілкування з однолітками; «непрямий» – через навчання в спеціалізованих інститутах соціалізації (школи, вузи), а також через практичну взаємодію з оточуючими [96, с. 44–46].

На думку Г.Б. Мазилова, основними механізмами розвитку і формування ідентичності можна назвати такі: а) наслідування, коли особистість незалежно від рівня свідомості копіює форми, стереотипи, еталони, ціннісний супровід поведінки інших людей з тієї соціальної спільності, з якої вона себе ідентифікує; б) необхідне прийняття під впливом групових правил і вимог культурних традицій властивих його групі форм поведінки; в) усвідомлене прийняття ідентифікаційних характеристик, що супроводжується прийняттям норм, правил, цінностей і стереотипів поведінки [133, с. 64–65].

Як бачимо, кожен з дослідників ідентичності закладає своє розуміння процесу її формування. На нашу думку, правова ідентифікація здійснюється на основі таких етапів:

- 1) правове пізнання та його результати: правові знання та досвід;
- 2) правове мислення, що включає критичний аналіз, оцінку права та його результат – розуміння права;

3) правова інтерналізація та формування ціннісної правової орієнтації;
 4) самоконтроль поведінки за допомогою правової волі;
 5) правова соціалізація через правову комунікацію та правове виховання;

б) правове самовизначення та інкультурація, яка проявляється у соціально-активній діяльності та правомірній поведінці.

Отже, досліджувати правову ідентичність, її якість неможливо без дослідження процесів самого механізму її формування – правової ідентифікації. Слід враховувати, що ідентифікація – це процес одночасно і об'єктивний (обумовлений об'єктивними факторами), і суб'єктивний (обумовлений усвідомленням суб'єктом своєї ідентичності). Головним чином, суб'єктивна сторона ідентифікації полягає у тому, як люди ототожнюють себе (ідентифікують) і як це самоототожнення сприймають [82, с. 82]. **Тому можна говорити про такі ключові закономірності правової ідентифікації:**

1) правова ідентифікація і її завершеність залежить від індивідуальних особливостей особистості, таких як:

- правосвідомість та самосвідомість;
- правові знання;
- правове мислення;
- правові навички та вміння;
- ціннісна правова орієнтація;;

2) правова ідентифікація передбачає внутрішню згоду з основними засади інтегративного праворозуміння;

3) на правову ідентифікацію впливають зовнішні фактори, зокрема: правовий порядок та стабільність у державі, відповідність задекларованих прав з можливістю їх використання, правовою культурою суспільства тощо;

4) процес розвитку правової ідентифікації передбачає самоідентифікацію;

5) правова ідентифікація протікає через свідоме та несвідоме у людині, раціональне та ірраціональне. Формування правової ідентичності відбувається як на усвідомлених правових фактах, рішеннях, висновках, так і на якихось апріорно неусвідомлюваних явищах (правовій інтуїції, емоційному досвіді тощо).

За умови додержання всіх закономірностей і етапів формування правової ідентичності можна сподіватися на те, що така особистість буде порядним громадянином, відповідальною людиною, не буде порушувати правові норми та буде з ними обізнана, толеруватиме з іншими членами суспільства, буде активним учасником правових змін, матиме переконання у справедливості права, розумітиме свій правовий статус та правовий статус інших, її діяльність буде лише в межах права, а поведінка – не простим наслідуванням, а власним внутрішнім переконанням.

3.2. Поетапне формування правової ідентичності

У попередньому підрозділі ми встановили, що правова ідентифікація здійснюється на основі таких етапів:

- 1) правове пізнання та його результати: правові знання та досвід;
- 2) правове мислення, що включає критичний аналіз, оцінку права та його результат – розуміння права;
- 3) правова інтерналізація та формування ціннісної правової орієнтації;
- 4) самоконтроль поведінки за допомогою правової волі;
- 5) правова соціалізація через правову комунікацію та правове виховання;
- 6) правове самовизначення та інкультурація, яка проявляється у соціально-активній діяльності та правомірній поведінці.

Вважаємо за доцільне коротко зупинитися на кожному з вище наведених етапів для того, щоб підтвердити ще раз, що правова ідентифікація

є складним процесом, який залежить від багатьох факторів та модифікується упродовж усього життя людини під впливом різних факторів.

1. Правове пізнання та його результати: правові знання та досвід.

Правове пізнання – це розумова діяльність суб'єкта правового життя суспільства, спрямована на освоєння соціально-правової реальності, орієнтована на отримання достовірних знань про правову дійсність. Правове пізнання і теорія пізнання права залежать від правової культури, суспільно-правової ідеології, від панівних у суспільстві цінностей і філософської картини світу [44, с. 7]. Ю.П. Боруленков пропонує під правовим пізнанням розуміти опосередкований правом і культурно-історичними факторами науковий і ненауковий, інтелектуальний і діяльнісний творчий процес отримання та інтерпретації соціально значущої інформації індивідуальним або колективним суб'єктом, орієнтований на володіння достовірними відомостями (знаннями, інформаційним продуктом) про право у всіх його іпостасях і правовому середовищі, в їх взаємодії і просторово-часовому русі, у цілях рішення правового завдання і подальшого їх використання відповідно до своїх правових функцій і особистісних інтересів [32, с. 4–5].

Структура правового пізнання складається з двох рівнів: раціонального та ірраціонального. Раціональне пізнання втілюється в мисленні людини, де відбувається процес сутнісного й опосередкованого пізнання права, що забезпечує розкриття його закономірних зв'язків та їхню фіксацію мовою понять і категорій. Форми мислення у вигляді понять, думок, умовиводів і ментальних моделей є результатом раціонального пізнання [40, с. 21–22]. Ірраціональне (чуттєве) пізнання – здійснюється віддзеркалення правової дійсності в образній формі через безпосередній контакт суб'єкта пізнання (який володіє органами чуття, нервовою системою й мозком) з об'єктами правової дійсності. Таке правове пізнання виражається в чуттєвому досвіді. Ірраціоналізм основним видом пізнання права вважає пізнання, яке здійснюється на основі позарозумових властивостей людини, зокрема: інтуїції, віри, волі, емоцій тощо. З погляду ірраціональності, філософія права

бачить своє завдання не у теоретичному пізнанні, що виражене через логіко-понятійний апарат, а в розкритті моральних та духовних якостей особистості та висунення на перший план суб'єктно-об'єктні відносини, де людина виступає як суб'єкт пізнання права. Отже, «ірраціональне» у гносеології права розуміється: як пізнання, що незбагнене розумом та знаходяться за межами усвідомленого пізнання; як знання, які не можуть бути виражені через логіко-дискурсивне мислення у поняттях, умовиводах, судженнях [148, с. 95, 112, 119].

У межах ірраціонального пізнання права також виділяють інтуїтивне, яке будується на інтуїції як на вродженій пізнавальній здатності та залежить від обсягів практичного досвіду. Правове знання саме собою не породжує інтуїцію, воно сприяє розкриттю її змісту. З огляду на це, правова інтуїція – якісно особливий вид пізнавальної правової діяльності, згорнута логіка мислення, на основі якої ланки процесу дослідження проносяться у свідомості більш-менш, а гранично осягається лише результат думки – істина, яка вимагає в подальшому дискурсивного доказування [19, с. 33].

Отже, правове пізнання є динамічною характеристикою духовно-теоретичного освоєння індивідом права, а правові знання та правовий досвід – це результат цього освоєння, готові до використання, застосування й поширення [40, с. 21]. Правові знання – це сукупність правових компетенцій у вигляді норм, переконань і установок, створюваних у процесі життєдіяльності, а також загальний рівень компетенцій і об'єктивне ставлення суспільства до права [5, с. 49].

Проводячи аналогію з дослідженнями британського філософа К. Поппера, можна стверджувати, що модель зростання правового знання має вигляд набору певних процедур, зокрема: 1) усвідомлення проблеми, що є початком правового пізнання; 2) висунення гіпотези, що допоможе розв'язати правову проблему; 3) спростування гіпотези, що забезпечить усунення виявлених помилок і хибних припущень; 4) проведення критичної дискусії, результатом якої має бути поглиблений розгляд правової проблеми

й висування нових припущень; 5) зростання правового знання за рахунок критики гіпотез [174, с. 325–376].

Формуючись, правові знання вирішують низку конкретних завдань, зокрема: виховання поваги до прав, свобод, обов'язків особистості в суспільстві; озброєння індивідів системою правових знань, розвиток умінь і навичок свідомої, юридично правильної поведінки в суспільстві; виховання почуття відповідальності за свою поведінку; формування внутрішньої потреби в захисті законності правопорядку [172, с. 91].

Самі собою правові знання не визначають вибору варіанту поведінки в сфері права, оскільки вони повинні стати лише причиною свободи вибору. Будь-яке пізнання, зокрема і правове, лише підводить людину до прийняття рішення. Останнє ж людина приймає з урахуванням знань, на основі переконань і установчих відносин, які детермінують правову активність особистості з суб'єктивної сторони і направляють її поведінку [214, с. 53].

Для належної правової ідентифікації необхідний мінімум правових знань, який повинен включати:

- 1) загальноосвітній мінімум знання права (державі задля забезпечення правопорядку необхідно дбати про правове інформування, навчання, виховання громадян, тобто у країні має бути здійснено культурно-виховну діяльність задля порозуміння громадян з органами державної влади);
- 2) професійний мінімум знання права (враховуючи, що немає потреби в абсолютній поінформованості особи як суб'єкта права, то сучасне цивілізоване суспільство повинно мати інституціалізовані засоби в особі юристів-фахівців).

Цей мінімум знань є інформаційною основою правового мислення [257, с. 225–226].

Також результатом правового пізнання є глибокий досвід, який дає правдиве сприймання права, ставлення до принципів справедливості, рівності, свободи, правових відносин між людьми, має відповідний

індивідуальний рівень і загалом розкриває персональність [202, с. 82, 85, 112].

Отже, правове пізнання забезпечує людину такими результатами, які відкривають для неї нові можливості використання права. Саме пізнавальна діяльність та її результати є правовим прогресом. Підвищуючи освітній і культурний рівень людей, правовий прогрес сприяє зростанню їх самосвідомості й поглибленню розуміння характеру своєї включеності в систему правових відносин [206, с. 38].

Отже, першим етапом правової ідентифікації є правове пізнання, яке ставить перед собою завдання отримання та інтерпретацію правової інформації. Слід зазначити, що правове пізнання має важливе значення для багатьох правових процесів, зокрема: для формування правосвідомості та самосвідомості, правового менталітету, розуміння права, освоєння та інтерпретації права тощо. Окрім того, людина звертається до правового пізнання з метою рішення правової ситуації, освоєння правової реальності, здійснення вибору за певних правових задач та задля володіння достовірними знаннями.

У контексті правової ідентифікації правове пізнання є необхідним для самовизначення людини у правовому просторі. Основою цього самовизначення є правові знання, які мають мати певний обсяг (мінімум знання права) та глибокий правовий досвід. Втім, саме собою правове пізнання, як і його результати: правові знання та досвід, не визначають вибору варіанту у сфері права, тобто правова ідентифікація не можлива лише на їх основі. Правове пізнання тільки підводить людину до прийняття рішення, яке людина приймає вже на основі інших процесів правової ідентифікації, зокрема на основі правового мислення. Однак, правове мислення та правове пізнання – це взаємопов'язані процеси, адже правові знання та досвід є інформаційною основою правового мислення.

2. Правове мислення, що включає критичний аналіз, оцінку права та його результат – розуміння права.

Правове мислення в теоретико-методологічному та соціокультурному вимірі – це інтелектуальна форма, найвищий ступінь людського пізнання, яка спрямована на використання можливостей і цінностей права, при цьому проєктуються і використовуються правові засоби для досягнення поставлених цілей. Правове мислення, будучи безпосередньо двигуном діяльності людини, змінює поведінку людини [80, с. 160].

І.Я. Андрюшко вважає, що правове мислення – це поетапна інтелектуальна, розумова, творча діяльність, пов'язана з правовою комунікацією та направлена на пізнання, оцінку правових явищ, використання норм права, правових принципів для реалізації суб'єктивних прав та обов'язків людини, що зосереджена на оцінюванні правомірної чи неправомірної поведінки через судження, що створюються під впливом раціональних й ірраціональних чинників [10, с. 106].

Як вважає А. І. Овчиннікова, правове мислення – це феномен правової сфери духовного світу людини, який характеризується як процес розуміння соціально-оточуючої індивіда правової дійсності, результатом якого є, з одного боку, бажане та позитивне право, а з іншого – комплекс правових знань, звичок, стереотипів поведінки, які формуються в правосвідомості та правовому світогляді особи [157, с. 309].

Саме правове мислення є ядром інтелектуальної складової правового пізнання і являє собою пов'язані з наявністю проблемних ситуацій особливого роду духовно-практичні і пізнавально-оціночні інтелектуальні операції, спрямовані на постановку певних завдань і рішення проблем у правовій сфері. Вихідна точка і спонукальна причина розгортання процесу мислення – це неясність або проблемна ситуація, що виникли в процесі пізнання або в практичній діяльності. Мислення починається з питання, відповідь на яке є метою мислення [33, с. 8].

Слід погодитись з В.М. Коробка, що «правове мислення ... закладає статичну світоглядно-правову систему координат, у масштабах якої форматується позитивно-стійке відношення особистості до права як до ідеї

повинного, випрацьовується повинне, бажане відношення людини до навколишнього світу» [117, с. 51].

Формування правового мислення та правової ідентичності – це взаємозалежні і взаємообумовлені сторони, що залежать від інформаційної та інтелектуально-вольової компоненти. Інформованість повинна розумітися як усвідомлювана потреба самовдосконалення за допомогою права, яке в індивідуальному мисленні асоціюється, насамперед, із правами та свободами [175, с. 62].

Формування правового мислення проходить через низку етапів. Зокрема, перший етап – це виявлення, усвідомлення й формулювання проблемної ситуації, пов'язаної з певним об'єктом; отримання фактичної, а також правової характеристики об'єкта мислення; формулювання завдання, на вирішення якого спрямовано процес розумової діяльності. Суть другого етапу зводиться до аналізу можливостей використання правових засобів і способів вирішення проблемної ситуації з урахуванням виникаючих наслідків та існуючих обмежень. Вибір оптимального варіанта вирішення, отримання його ресурсної характеристики (ціни), визначення можливих результатів і негативних наслідків – це процес, який передбачає третій етап [83, с. 26–27].

Натомість Н.Г. Храмцова виділяє чотири стадії протікання правового мислення:

- 1) усвідомлення потреби в застосуванні правових засобів і методів до певних видів відносин;
- 2) отримання фактичної і правової характеристики реального об'єкта правового мислення;
- 3) осмислення застосування правових засобів і методів розв'язання задачі з урахуванням наслідків та існуючих обмежень;
- 4) вибір оптимального варіанту рішення, визначення можливих результатів і негативних наслідків [243, с. 26–27].

Пізнання права та правове мислення розширюють горизонт розуміння людиною права. Розуміння права – це процес встановлення сенсу права, передусім пов'язаний з уявленням про мету права [131, с. 7]. Пізнання та розуміння права – це різні процеси, адже пізнання – це знаходження відповідей і впорядкування вже існуючого набору факторів у межі наявного теоретичного знання, водночас розуміння – це знаходження нових парадигм і нових горизонтів знання, до цієї пори ще не осмислених, що дозволить у майбутньому дати нову роботу пізнанню [21, с. 144].

У попередніх розділах ми встановлювали значення для правової ідентифікації праворозуміння. Потрібно зазначити, що розуміння права та праворозуміння – це різні за змістом поняття. Так, праворозуміння – це відображення в юриспруденції основоположних (аксіоматичних) характеристик правової реальності, а розуміння права – це процес формування образу права на основі передрозуміння і використання знань, умінь, навичок тощо. Тому, якщо праворозуміння – це один із постулатів права як відображення «згустків» правової реальності, то розуміння права – це саме його пізнання, а тому розуміння у правовій сфері – це пізнання того, що пов'язано з правом, його формуванням та реалізацією [155, с. 50].

Розуміння права, маючи ширший предмет, аніж праворозуміння, дозволяє актуалізувати такі аспекти реалізації права, як осмислення правової ситуації, самореалізації особистості в праві і через право [193, с. 9].

Слід погодитися з висновками Х.Б. Соломчак, що «різниця між розумінням права та праворозумінням полягає у тому, що праворозуміння – це відображення правової реальності та основних закономірностей, яким повинно було б відповідати суспільство за поглядами певної групи людей, а розуміння права – це розумовий процес, що включає отримання правових знань, осмислення дійсного права, пізнання та бачення своєї ролі в цій правовій реальності» [203, с. 91].

Отже, правова ідентифікація у загальному розумінні – це вибір людини того типу праворозуміння, яке є для неї найоптимальнішим, відповідає її

розумінню права та є бажаним для неї. У праві за прийняття будь-якого правового рішення відповідає правове мислення, яке відповідає за: освоєння, обробку та оцінку, аналіз, інтерпретацію правової інформації, а також засвоєння та накопичення правових знань та досвіду. Тому, правове мислення є тим розумовим, інтелектуальним процесом, який вказує людині на користь того варіанту, який пройшов фільтрацію через її цінності, бажання, розум, очікування тощо. Як висновок, правове мислення є необхідним для правової ідентифікації, оскільки тільки на його основі людина здатна здійснити варіант вибору.

Однак, для правового мислення є необхідний ціннісний момент. Ціннісна позиція суб'єкта, заснована на прийнятій особистістю системі цінностей, до числа яких відносяться ієрархія потреб і уявлення про допустимі засоби їх задоволення, впливає на логіку правового мислення, повідомляючи йому специфічні умови раціональних висновків, що задає спрямованість як мислення, так, відповідно, і поведінки [33, с. 16–18]. Тому ще одним обов'язковим етапом правової ідентифікації є інтерналізація права та формування ціннісної правової орієнтації.

3. Правова інтерналізація та формування ціннісної правової орієнтації.

Інтерналізація – це засвоєння індивідом встановлених у суспільстві цінностей і норм, яке відбувається в процесі ідентифікації, результатом якої є поява внутрішнього імперативного саморегулятора, совісті, що здатна утримувати індивіда від небажаних для суспільства, потенційно дезінтегруючих суспільство дій без допомоги зовнішнього соціального контролю [77, с. 80]. У літературі можна зустріти і інші визначення інтерналізації, зокрема: це процес, під час якого індивід пізнає і приймає як обов'язкові правові цінності і норми поведінки, характерні для його соціальної групи або більш широкої спільності [205, с. 103].

Отже, інтеріоризація (фр. *intériorization* – перехід зовнішнього у внутрішнє, лат. *interior* – внутрішній) – це формування внутрішніх структур

людської психіки за допомогою засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, привласнення життєвого досвіду, становлення психічних функцій і розвитку загалом. При цьому інтеріоризація виявляється не в простому переміщенні зовнішньої діяльності у внутрішній стан свідомості, а у формуванні саме цієї свідомості [151, с. 68].

Інтерналізація права полягає у тому, що суб'єкт засвоює норми права та цінності, які сприяють особистості не тільки оцінювати власні правові вчинки і поведінку оточуючих її людей, але і вибирати ті чи інші варіанти дій у різних юридично значимих ситуаціях. Інтерналізація правових норм та цінностей, їх перехід у внутрішній світ особистості мають особливе значення для саморегуляції поведінки. У результаті правові норми та цінності стають особистісними нормами, елементами нормативно-ціннісної системи особистості [87, с. 43–44].

Отже, інтерналізація – це переклад зовнішніх вимог соціального середовища у внутрішній мотив дії, при цьому соціалізуючий вплив правового середовища реалізується через такі механізми:

- інформаційно-освітній: організована діяльність з розповсюдження і впровадження у свідомість правової інформації;
- стимуляційний: матеріальне і духовне заохочення, що спонукає людину до певної діяльності;
- регулятивно-контролюючий: система правових норм, приписів, орієнтирів, ідеалів, як імперативних, розпорядчих, так і не імперативних, стимулюючих, надихаючих;
- організаційно-регулюючий: заснований на соціалізаційному впливі прав, обов'язків і повноважень людини в колективі, що впливають із його суспільного становища і виконуваних функцій [230, с. 32].

Особистість на рівні інтерналізації є суб'єктивно-об'єктивною єдністю, коли здійснюються співставлення сприйнятого із соціального середовища культурно-правового досвіду з власними особистісними ціннісно-правовими орієнтирами, його своєрідна фільтрація. У результаті цього деяка частина

набутого правового знання у структурі правосвідомості, перетворюючись, трансформується у внутрішні регулятиви правосвідомості і поведінки [75, с. 56].

Ціннісні орієнтації у такому сенсі є інтеріоризованими людиною смисловими утвореннями, які відрізняються від настанов та мотивів «усвідомленістю (порівняно з неусвідомлюваними мотивами, елементарними настановами), більшою стійкістю, незалежністю від ситуації» [180, с. 105].

Правові цінності, складаючи собою елемент системи соціального (соціально-правового) управління суспільством, є видом духовних цінностей, які задовольняють потреби соціальних груп суспільства в регулюванні соціальних відносин і вчинків людей. Їх основною і специфічною функцією є регулятивна функція, яка полягає у створенні, підтримці і зміцненні правового порядку і дисципліни, нормального функціонування суспільства [233, с. 163]. Процес засвоєння правових цінностей і їх перетворення в змістовні елементи ціннісних уявлень виступає основою формування ціннісних орієнтацій особистості. Особливості протікання цього процесу умовно подають у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів. Перший етап характеризується переоцінкою цінностей та ідеалів, якими керувалася особистість до цього та є її власним досвідом. На другому етапі засвоєння правових цінностей проходить не лише через утворення цілісних функціональних одиниць емпіричних уявлень, а й комунікативних. Третій етап є діяльністю, вираженою в особистих внутрішніх відношеннях до об'єктивних умов свого правового буття [119, с. 364–365].

У літературі проводять розмежування поняття цінностей та ціннісних орієнтацій, де під цінностями розуміють узагальнені уявлення, які виступають як загальні ідеали, стереотипи суспільної та індивідуальної свідомості, покликані функціонувати як ідеальні критерії оцінки й орієнтації людини та суспільства, а під ціннісними орієнтаціями – відображення у свідомості людини цінностей, які є стратегічними життєвими цілями та загальними світоглядними орієнтирами, що формуються на співвідношенні

особистісного досвіду із суспільними зразками культури. Тому, поняття ціннісні орієнтації є ширшими за поняття цінностей [231]. Отже, ціннісна правова орієнтація вказує наскільки втілилися правові норми в індивідуальну свідомість людини, тому, на відміну від цінностей, які можуть бути як особистісними, так і суспільними, ціннісні орієнтації завжди індивідуальні. Мірою того, що є основою в ціннісній орієнтації людини – цінність чи антицінність, що є її сенсом життя, можна судити про саму людину. Кожним індивідом ті чи інші цінності сприймаються неоднаково, адже в одних ціннісна орієнтація співпадає з вимогами суспільства, в інших на вершині ціннісної орієнтації можуть бути антицінності. Тому, ціннісна правова орієнтація – це компонент структури індивідуальної свідомості людини, який складається з певної ієрархії правових цінностей, на основі яких людина у межах права здійснює вибір [203, с. 154]:

Правові ціннісні орієнтації структурно складаються з сукупності правових уявлень, переконань, почуттів, мислення про право, що передбачає наявність правових знань та інформації. Знання, сприйняття і усвідомлення права особистістю є умовою її правової орієнтації. Тому, інформованість є каналом формування юридично зрілої особистості; готовність діяти, керуючись правовими знаннями і переконаннями, тобто вміти правомірно – відповідно до закону: використовувати свої права, виконувати обов'язки, дотримуватися заборони, а також вміти відстоювати свої права в разі їх порушення. Від того, чи вважає індивід право соціальною цінністю або бачить в ньому те, що обмежує його свободу, залежить рівень правової активності особистості [80, с. 162].

Отже, інтерналізація права та формування ціннісної правової орієнтації є дуже важливим етапом для формування свідомості особистості, її світогляду, ставлення до права, детермінації поведінки та, звісно ж, для вироблення людиною життєвої правової позиції – правової ідентифікації. Ціннісна правова орієнтація формується тоді, коли правові цінності перетворюються у регулятиви поведінки. Будучи регулятивами поведінки

цінності у ціннісній правовій орієнтації допомагають людині в: оцінці власних вчинків і поведінки інших, здійсненні співставлення із сприйнятою у соціальному середовищі інформацією з власною життєвою правовою позицією, направленні та регулюванні правових дій, саморегуляції власної поведінки, обранні варіантів поведінки у значимих ситуаціях.

У ціннісній правовій орієнтації правові цінності стають індивідуальними та виконують роль фільтра. Саме правові цінності, які становлять основу ціннісної орієнтації людини фільтрують та переробляють інформацію та є бар'єром для антисоціальних дій. У разі бажанні порушити правову норму, ціннісна правова орієнтація є своєрідним датчиком, який діє під час небезпеки та підсилює свою дію за допомогою самоконтролю та вольових зусиль.

4. Самоконтроль поведінки за допомогою правової волі.

Умовою нормального соціального самопочуття є відповідність життя і діяльності особистості прийнятим в суспільстві нормам і правилам, що створює у неї відчуття власної соціальної повноцінності, і навпаки, відчуття невідповідності поведінки вимогам суспільства занурює людину в стан дискомфорту, що може стати причиною важких переживань особистості. Отже, людина має потребу в постійному контролі за ступенем своєї соціальної повноцінності. Зовнішній контроль за ступенем соціальної повноцінності здійснюється завдяки інституту громадської думки, правовим органам і т.д. Особистість не завжди може діяти під впливом лише зовнішнього контролю, оскільки тоді вважається, що вона була не вільною у виборі та прийнятті рішень. Внутрішній контроль здійснюється самим індивідом з позицій норм і вимог суспільства, засвоєних ним у процесі соціалізації, і виступає як самоконтроль. Самоконтроль є дієвим механізмом розвитку особистості, так як передбачає подальше коригування поведінки відповідно до зазначених норм [37, с. 112–113]. На думку Т.А. Бутинця, самоконтроль – це свідомо здійснюваний суб'єктом процес, дякуючи якому він досягає узгодженості між власною діяльністю (результатом) і

відповідним зразком, який втілений у загальноприйнятих нормах [35, с. 21]. А.В. Петровський вважає, що самоконтроль – це «усвідомлення і оцінка суб'єктом власних дій, психічних процесів і станів. Поява і розвиток самоконтролю визначається вимогою суспільства до поведінки людини. Формування довільної саморегуляції передбачає можливість людини усвідомлювати і контролювати ситуацію, процес. Самоконтроль передбачає наявність еталона і можливість отримання відомостей про контрольовані дії і стани. Вольова регуляція заснована на самоконтролі людини, як компонента саморегуляції, водночас самоконтроль може бути об'єктом вольової регуляції» [181, с. 35].

Самоконтроль передбачає здатність людини цілеспрямовано стежити за собою, контролювати свої вчинки, усвідомлювати свою поведінку і діяльність, постійно співставляючи їх із заданою програмою та поставленою метою [210, с. 28].

Отже, внутрішній контроль (самоконтроль) утворюється тоді, коли дотримання тих чи інших норм стає внутрішньою потребою самої особистості [165, с. 301]. Особистість формується, освоюючи вимоги, правила, норми найближчого соціального середовища. Результатом стає здатність індивіда приймати погляди інших людей, підлаштовувати свою поведінку під різні соціальні ролі, і тоді зовнішній контроль та самоконтроль переслідують одні цілі [113, с. 27].

Самоконтроль ґрунтується на вольовому зусиллі. Воля забезпечує саморегуляцію особистістю своєї поведінки та діяльності. Звідси випливає, що реалізація передбачає визначення мети, боротьбу мотивів під час вибору напрямів діяльності, прийняття рішення та його виконання. Людина здатна до вольових дій лише тоді, коли вміє доводити свої рішення до реалізації. Цьому сприяють такі її індивідуальні риси як: самостійність, цілеспрямованість, незалежність, ініціативність, рішучість, витримка, наполегливість та здатність до самоконтролю [234, с. 211]. При цьому

зусилля волі повинні спрямовуватися на виконання людиною тієї правової ролі, яка є необхідною для забезпечення правопорядку [30, с. 151].

Отже, «воля – це індикатор дій людини, які вона вчиняє в межах знання та розуміння. Людина сама для себе визначає, що є правом і чи слід додержуватися його норм, та здійснює вольовий акт у межах реалізації правових норм чи ж, навпаки, якщо її знання недостатні або ж відсутнє здорове мислення, то її воля буде спрямована проти загальносуспільних правил поведінки» [203, с. 96].

У кожній людині завжди відбувається боротьба між власною вигодою і чужими інтересами, індивідуальним та загальним благом, добром та злом. У цій боротьбі є дві ключові здатності особистості, які допомагають людині зробити правильний вибір, це: самоконтроль та воля. Отож, правова активність, правова поведінка та дотримання правопорядку залежать від довільної саморегуляції (самоконтролю) та забезпечуються вольовими зусиллями (волею). Результатом самоконтролю та правової волі є узгодженість між власною діяльністю та правовим зразком.

5. Правова соціалізація через правову комунікацію та правове виховання.

Усі попередні етапи правової ідентифікації, які ми розглянули вище, є водночас етапами і правової соціалізації, тому наступний етап допоможе нам розкрити не лише структуру правової ідентифікації, але й здійснити розмежування між правовою ідентифікацією та правовою соціалізацією.

Соціалізація особистості – це неперервний процес перетворення народженого індивіда в повноправну людську особистість, засвоєння ним певної системи знань, умінь, норм, цінностей, придбання особливих індивідуально-психологічних, а також соціально значущих рис, що дозволяють йому орієнтуватися в особистих життєвих ситуаціях [87, с. 16].

Найважливішою функцією правової соціалізації під час формування правової ідентичності є суспільне відтворення, за якого відбувається двосторонній процес взаємодії індивіда і суспільства, в якого на меті –

формування індивіда як суспільно визнаної правової особи. У процесі правової соціалізації результатом взаємодії особи і суспільства є формування системи взаємозв'язаних прав і обов'язків держави й особи, з чого випливає принцип їхньої юридичної рівності [84, с. 196]. Слід відзначити, що мета правової соціалізації індивіда полягає не лише у засвоєнні тих чи інших правових норм і цінностей, а й у реалізації цих норм і цінностей у своїй правовій активності, здійснюючи юридично значущі дії. Тобто, правова соціалізація передбачає, з одного боку, сприйняття особистістю реалій правового життя сучасного йому суспільства, а з іншого боку, формування на основі цього сприйняття певного ціннісного ставлення до права, детермінуючого характеру правової поведінки індивіда [192, с. 4].

О.М. Столяренко вказує, що правова соціалізація – це складна система, яка є неможливою без таких елементів:

– правової освіченості, що передбачає наявність певних знань, поглядів та переконань, за допомогою яких особистість розуміє роль права, правопорядку, може їх оцінювати як умову нормального життя та розвитку правового суспільства;

– правової вихованості, яка включає: повагу до закону та законності, активність у правовій сфері, наявність правомірних цілей, намірів, планів у діяльності, вчинках, стійких правових мотивів, прагнення вирішувати проблеми лише через правомірні способи та засоби тощо;

– правової навченості, що є неможливою без: мінімальних знань нормативно-правових актів, можливостей, порядку та правил юридичних форм захисту своїх прав, наявності навичок та вмінь правомірної поведінки в юридично значимих ситуаціях тощо;

– правової розвиненості, під якою автор розуміє виникнення роздумів, оцінок вибору, орієнтирів, що є в межах правомірної поведінки, зацікавленості, мотивів та потреби підвищувати рівень правової сформованості тощо [213, с. 45–47].

Призначення правової соціалізації – адаптація особистості до вимог суспільства, в якому вона живе. Правова соціалізація забезпечує засвоєння знань про норми та формування відповідних вмінь і навичок, звичок до здійснення правової поведінки. Такий процес відбувається завдяки правовій комунікації та правовому вихованню, які сприяють досягненню формування потенціалу людини до адаптації у правовому середовищі, що є гарантом зниження імовірності злочинної поведінки на особистісному рівні і досягнення спокою та збереження самого суспільства [152].

С.А. Белічева виділяє такі компоненти моделі правової соціалізації у суспільстві: наявність правових орієнтирів, правових установок, життєвих планів і професійних намірів; ступінь правової свідомості та дисциплінованості щодо правового виховання та правової соціалізації в цілому; рівень розвиненості правових знань, юридичних навичок, умінь, різноманітність і глибина законних інтересів; адекватне ставлення до впливів правового виховання; здатність поважати норми права і закон; здатність відповідно до норм моралі і права критично оцінювати вчинки оточуючих незалежно від їх правового статусу; самокритичність, наявність навичок правового аналізу тієї або іншої життєвої ситуації; емпатія: уважність, чуйне ставлення до оточуючих, здатність до співпереживання; вольові якості – вміння самостійно приймати рішення і долати при цьому труднощі, що виникають; засвоєна правова культура поведінки [24, с. 45].

Правову соціалізацію слід розглядати як процес, який розпадається на дві складові: з одного боку, під час правової соціалізації відбувається засвоєння особистістю правових норм і цінностей, а з іншого боку – цей процес показує, яким чином особистість в межах своєї правової активності перетворює ці норми. Отже, правова соціалізація передбачає безпосереднє сприйняття особистістю реалій правового життя, на основі якого відбувається формування певного ціннісного ставлення до права, що впливає, своєю чергою, на характер правової поведінки [192, с. 13].

На думку Томазова, насамперед необхідно враховувати чотири аспекти процесу правової соціалізації. Перший аспект – це безпосереднє сприйняття індивідом правового життя, інформацію про яку він черпає в оцінках батьків, їхнє ставлення до права і закону, реакції почуття. Другий – це так звана персоналізація права, під час якої ті чи інші суб'єкти, що належать, наприклад, до владних структур стають для нього зразками контакту з правовим середовищем і правовою системою. Третій – ідеалізація цих правових образів. Нарешті, четвертий аспект – інституціоналізація набутих властивостей, яка свідчить про становлення в індивіда визначеності в юридичному баченні навколишнього світу і його перехід до самостійної орієнтації в навколишньому правовому просторі [225, с. 59].

Своєю чергою П.Г. Зеленков виділяє умовно три складові правової соціалізації в її динамічній структурі. Перший рівень передбачає засвоєння людиною норм моралі у формі імперативу індивідуальної свідомості (так звана моральна свідомість). На цьому етапі право як таке розглядається крізь призму моральних вимог, як моральний імператив. Другий щабель характеризується сприйняттям моральною свідомістю норм права у формі закону. Саме на цьому ступені в людини насамперед формуються якості громадянина. Третій етап має місце тоді, коли вже право саме собою сприймається суб'єктом як моральна цінність. Це – вищий щабель розвитку морально-правової свідомості, оскільки його досягнення свідчить про найбільшу ступінь соціалізації особистості тому, що тут моральна і правова свідомості виступають у найглибшій взаємодії. Досягнення цього рівня соціалізації говорить також про повну включеність індивіда у суспільні процеси, адже саме на цьому ступені соціалізації право усвідомлюється індивідом як цінність. Отже, акцент на ціннісний аспект права на третьому етапі морально-правової соціалізації повинен забезпечувати стабільність і глибину цього процесу [97, с. 39–40].

Отже, правова соціалізація передбачає включення індивіда в систему правовідносин у результаті засвоєння та сприйняття основ правової культури

суспільства [216, с. 64]. Правова соціалізація обумовлена правовим розвитком особистості, який будується на активному засвоєнні особистістю соціальних і правових цінностей, на основі яких формується усвідомлена система соціально-правових і психологічних установок, що детермінують поведінку в певному соціальному і правовому просторі. Окрім того, правова соціалізація залежить і від суспільного розвитку; тобто від взаєморозвитку і взаємовпливу правової культури суспільства й особистісних особливостей. Тому, змістовий аспект правової соціалізації особистості включає: інформаційне середовище, правозастосування, правові знання, правове виховання [110, с. 355].

Правова соціалізація забезпечує особі набуття певних соціальних ролей, необхідних для взаємодії з суспільством, зокрема особа:

- вчиться не просто діяти певним чином за певних умов, а інтерпретувати дійсність у такий спосіб, котрий найбільше узгоджується з інтерпретацією суспільства чи окремих суспільних груп;

- набуває вмінь правильно розуміти певні ситуації у світлі набутого соціального досвіду, а також може із достатньою вірогідністю передбачати наслідки своєї та чужої поведінки в таких обставинах;

- вміє формувати власні потреби, їх рівень за конкретних життєвих умов та виходячи з тієї ролі, яку вона виконує в суспільстві. Йдеться про те, що людина повинна усвідомлювати, що задоволення її потреб можливе лише правовими чи, принаймні, правомірними засобами [58, с. 227–228].

Розглянувши правову соціалізацію як етап правової ідентифікації ми тим самим відповіли на питання, яке вже давно цікавить філософію права, а саме: «як співвідносяться між собою правова соціалізація та правова ідентифікація?». На нашу думку, без правової соціалізації неможлива ідентифікація, адже остання є її підґрунтям, вона так би мовити, є передумовою ідентифікації. За умов високої правової соціалізації утворюється вища її форма – правова ідентифікація. Правова соціалізація відповідає за забезпечення умов для правової ідентифікації, а саме:

- виховання правових почуттів;
- формування ідеалів правової поведінки;
- підвищення правової обізнаності;
- розвитку навичок до самокритичності та самоконтролю, емпатії, вольових якостей;
- здатності до розуміння правових ситуацій та виконання юридично значущих дій;
- формування погляду на світ права та належної поведінки;
- формування здібностей особистості до самовиховання та самостійного правового розвитку;
- здатності до орієнтації у життєвих ситуаціях;
- набуття соціальних рис та відтворення соціального досвіду;
- закладає відповідальність у людині та подолання асоціальних якостей.

Тому, правова соціалізація – це вужче поняття, яке охоплює адаптацію та інтеграцію у праві, своєю чергою, правова ідентифікація потребує виваженого рішення, яке будується на раціональному та ірраціональному пізнання, правовому мисленні, які в подальшому передбачають самоконтроль, вольові зусилля у бік правомірної поведінки. Тому, завершальним етапом правової ідентифікації є правове самовизначення та інкультурація, яка проявляється у правовій поведінці та соціально-активній діяльності.

6. Правове самовизначення та інкультурація, яка проявляється у правомірній поведінці та соціально-активній діяльності.

Загалом інкультурація – це процес засвоєння людиною світобачення і поведінки, властивої культурі, внаслідок чого формується її когнітивна, емоційна і поведінкова схожість з членами цієї культури і відмінність від членів інших культур [173, с. 174]. У літературі зустрічається таке бачення інкультурації: це процес взаємообміну між людиною і культурою, де, з одного боку, культура визначає основні риси особистості людини, а з іншого,

– людина сама створює культуру своєї особистості. Цей процес охоплює формування основоположних людських навичок, таких, як, наприклад, типи спілкування з іншими людьми, форми контролю за власними поведінкою і емоціями, способи задоволення основних потреб, оцінне ставлення до різних явищ навколишнього світу і т.д. [65, с. 57].

У літературі з філософії можна зустріти такі визначення інкультурації:

– процес освоєння людиною – членом конкретного суспільства – основних рис і змісту культури свого суспільства, менталітету, культурних зразків і стереотипів в поведінці і мисленні, поступове входження людини в культуру, вироблення нею норм, манер, навичок, правил поведінки, форм мислення і емоційного життя, які характерні для певного типу культури і для певного історичного періоду;

– процес набуття культурних навичок людиною, входження в культуру;

– процес входження індивіда в культуру, засвоєння ним існуючих звичок, норм поведінки, властивих цій культурі;

Своєю чергою, у соціології під інтерналізацією розуміють процес, у ході якого індивід освоює традиційні способи мислення і дій, характерні для культури, до якої він належить [13].

Тобто, інкультурація передбачає навчання людини традиціям і нормам поведінки в рідній культурі, і внаслідок цього виникає не тільки поведінкова, а й емоційна схожість людини з іншими членами цієї культури. Сам процес інкультурації складніший процесу соціалізації через необхідність емоційної і ціннісно-сміслової внутрішньої перебудови особистості, оскільки інкультурація охоплює формування основоположних людських навичок, наприклад, типів спілкування з іншими людьми, форм контролю власної поведінки і емоцій, способів задоволення основних потреб, оцінне ставлення до різних явищ навколишнього світу, адекватну оцінку подій і т.д. [65, с. 56–57].

Процес інкультурації протікає з моменту народження, коли дитина освоює перші навички і мову без спеціального навчання під час повсякденної

взаємодії з дорослими людьми на основі накопичення власного досвіду. Кінцевий результат процесу інкультурації – людина, компетентна в мові, нормах, цінностях своєї культури. Особливість процесу інкультурації полягає у тому, що вона має два рівні. Перший рівень інкультурації – це механізм, що забезпечує стабільність культури. Другий рівень інкультурації полягає в тому, що у людини з'являється можливість не приймати або заперечувати будь-які культурні явища, отже, вносити до культури відповідні зміни. Цей рівень детермінує зміни в культурі, надаючи для цього альтернативні можливості і вирішуючи нове в поведінці й мисленні [173, с. 174].

Процес інкультурації будується за трьома напрямками: життєзабезпечення, особистісний розвиток і соціальні комунікації, які сприяють появі в особистості якогось «внутрішнього центру», що перетворює різноспрямовані людські потреби і бажання в образ людини, яка розуміє, відчуває себе особистістю, здатною володіти нормами і правилами соціальної та культурної адекватності суспільства, готової нести відповідальність за свої вчинки, бути соціально активною [65, с. 57]. Позитивна правова активність особи як різновид соціальної активності – це діяльність, заснована не на простому підпорядкуванні праву без його глибокого й всебічного розуміння, а свідома, ініціативна, правомірна діяльність суб'єктів права, спрямована на ефективне використання наданих прав, чітке виконання обов'язків, реалізацію державних, суспільних або особистих охоронюваних законом інтересів [81, с. 287].

Позитивна правова активність людини залежить від багатьох чинників, зокрема: наукової обґрунтованості, достовірності й глибини набутих людиною правових знань про суспільно-правові явища з подальшим практичним застосуванням цих знань, а також від ступеня сформованості ціннісного ставлення у вигляді почуттів поваги, довіри щодо права. Тому, позитивна правова активність людини полягає у глибокому засвоєнні правових знань, моделюванні стійких правомірних переконань, соціально активній поведінці людини [188, с. 325].

На думку В.І. Гойман правова активність характеризується: почуттям відповідальності, почуттям солідарності з правом, почуттям справедливості, почуттям законності, почуттям правового (цивільного, суспільно-правового, професійного) обов'язку, почуттям поваги до права, закону [54, с. 27– 28].

Способом вияву позитивної правової активності є правомірна поведінка, яка забезпечує прогресивний розвиток людства, створює всю сукупність матеріальних і духовних благ, без яких важко собі уявити сучасну цивілізацію [187, с. 93]. Правомірна поведінка є видовим поняттям правової поведінки [57, с. 36], де правова поведінка, у вузькому сенсі, – це сукупність вчинків у вигляді дій чи бездіяльності, які мають соціальне значення, регламентуються нормами права і зумовлюють правові наслідки, а у широкому трактуванні правова поведінка – це дії людей, які регулюються суспільними і правовими нормами, і за порушення яких настає відповідальність у вигляді негативних наслідків. Тому, правову поведінку, враховуючи зміст вчинку, можна поділити на два види: правомірна і неправомірна [266, с. 246].

Правомірна поведінка – це така поведінка, яке відповідає вимогам правових норм та підпорядкована правовим імперативам, які не є чисто механічними (рефлекторними), а обумовлені всім життєвим досвідом індивіда, його культурними (включає такі якості культури, як толерантність, відповідальність, порядність), моральними і правовими поглядами [220, с. 206]. В.В. Оксамитний вважає, що правомірна поведінка – це завжди свідомий вольовий акт, який соціально мотивований, обумовлений моральними якостями і ціннісними орієнтаціями конкретної особистості, її унікальним життєвим досвідом [158]. Правомірна поведінка особистості, на думку Р.Т. Жеругова, є видом вольової активності людини, аспектом діяльності, регламентований нормами права, у якому виражається переважно позитивне суб'єктивне ставлення до правових принципів, цінностей і норм та який володіє з огляду на це соціальною цінністю [86, с. 20].

На правомірну поведінку істотно впливає рівень правової свідомості людей і кожного індивіда окремо. Правомірна поведінка завжди добровільна і усвідомлена, у ній завжди поєднуються і збігаються суспільні, приватні та публічні інтереси [127, с. 6]. Формами правомірної поведінки є: ухилення від несприятливих наслідків, які можуть настати внаслідок порушення правових норм та свідоме проходження права для досягнення необхідного результату [57, с. 37].

Правомірна поведінка характеризується визначальними ціннісними (аксіологічними) якостями, до яких прийнято включати: суспільну корисність, особисте волевиявлення, переконаність і відповідальність особистості за свої вчинки, її активність у виконанні обумовлених правом дій. «Правомірна поведінка є сполучною ланкою між правовою нормою і тим соціальним ефектом, на досягнення якого розрахована ця норма. Вона – результат здійснення в житті вимог режиму законності, а сукупність всіх правомірних дій – це, по суті, втілення правового порядку в суспільстві» [194, с. 64].

Отже, інкультурація права передбачає, що особистість, повинна оцінювати себе, свою діяльність і свою поведінку з позицій відповідності вимогам цього права. Інкультурація права є ширшим поняттям, аніж соціалізація права, адже передбачає правове наслідування та емоційну схожість, внутрішню перебудову особистості, компетентність у праві, також солідарність та повагу до права.

Як висновок, метою правової ідентичності є усвідомлення особистістю своєї ролі у правовій системі, яка полягає у: правовій активності, правомірній поведінці та дотриманні правопорядку. Тобто, завершальною стадією правової ідентифікації повинна бути повна інкультурація правового суспільства, коли особистість оцінює себе, свої дії з позиції того права, з яким вона себе ідентифікує. Показником правової інкультурації та правової ідентифікації загалом є прагнення особи до правомірної поведінки, як

свідомого, вольового акту, обумовленого ціннісною правовою орієнтацією, правовими, моральним якостями та досвідом особистості.

Отже, в ідеальному варіанті правова ідентифікація передбачає, по-перше, освоєння особистістю правової інформації. На цьому етапі особистість ще не розуміє право, а лише з ним ознайомлюється з різних на те причин, зокрема через страх відповідальності у разі порушення норм права, адже «незнання закону не звільняє від відповідальності». Під впливом цих та інших факторів особистість накопичує правові знання та набуває правового досвіду, які їй будуть необхідні в подальшому для безконфліктного існування в суспільстві. Проте, головна мета права – це добитися від особистості активної правової участі в житті суспільства і це неможливо без другого етапу. Другий етап – включення в цей процес правового мислення, яке передбачає критичний аналіз, оцінку права та його результат – розуміння права. Розуміння права передбачає, що особистість усвідомила мету, роль і значення права для врегулювання суспільних відносин, а отже, будучи розумною істотою, включиться в цей процес задля забезпечення правопорядку у суспільстві. Третій етап – інтерналізація права індивідуальною правовою свідомістю, яка знаходить відображення у всіх складових мотиваційної сфери особистості: в її потребах, інтересах, цінностях. Згодом принципи права стають основою ціннісної правової орієнтації, яка наповнюється світоглядним і моральним змістом, визначаючи спрямованість правової поведінки. Ціннісна правова орієнтація забезпечує контроль людиною своєї поведінки – четвертий етап. Це означає, що людина починає усвідомлювати свою причетність до соціальної групи, правила і стандарти якої вона визнає, у цьому випадку йдеться про соціалізованість особистості, яка є п'ятим етапом правової ідентифікації. Ціннісне ставлення до права і його норм, у широкому сенсі формує правову позицію особистості як суб'єкта соціалізації, у межах якої складаються і його поведінкові установки.

Тобто, проходячи всі ці стадії у правовій ідентифікації необхідно не забувати, що паралельно ці процеси відбуваються і під час правової соціалізації і лише останній етап – правова інкультурація (яка проявляється у правомірній поведінці та соціально-активній діяльності) є показником того, що правова соціалізація відбулася успішно, а отже, можлива правова ідентифікація як завершальний етап у правовій соціалізації. Отже, шостий етап – правове самовизначення, яке є вищим рівнем внутрішнього регулювання своїх вчинків. На такому етапі людина готова сприяти праву своєю соціально-активною правовою діяльністю та виражати це лише у правомірній поведінці, цілісно сприймаючи і свої права, і свої обов'язки, усвідомлено беручи на себе відповідальність.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі розкрито поняття правової ідентифікації, ознаки, компоненти, її механізм та проаналізовано етапи формування правової ідентичності.

Встановлено, що правова ідентифікація полягає не лише в оцінці особистістю свого правового статусу, але й визначення для себе що є право, його розуміння і вже тоді співставлення власного бачення з домінуючим праворозумінням. Це не механічний процес, який зводиться лише до порівняння своїх прав і обов'язків з правами і обов'язками інших.

Правовій ідентифікації притаманні такі компоненти:

– пізнавальний – правові знання (такі, як: знання про правове суспільство, інтегративне праворозуміння, знання про закони тощо), що дають змогу особистості ідентифікувати себе як суб'єкта права, а також знання, які дозволяють їй бути активним членом правового суспільства, що передбачає: знання та вміння реалізовувати свої права, виконувати обов'язки, брати відповідальність за свої дії тощо;

– аксіологічний – втілюється через правову позицію особистості, яка формується на основі ціннісної правової орієнтації – особистого регулятора, який формується на основі особистих цінностей та відповідає за вибір людини;

– конотативний (оцінка, результатом якої є емоційний досвід) – здатність до критики власної поведінки, вміння її оцінити з ідеалами і цінностями права. Таку здатність забезпечують правові навички та вміння, що полягають у: вмінні критично мислити з використанням правових джерел, можливістю аналізувати правову інформацію та критично її оцінювати, розуміти правові потреби та бачити прогалини, вміння аналізувати власний правовий статус;

– діяльнісний (практичний) – правова поведінка людини як суб'єкта права, що є результатом правової активності та діяльності особистості;

– екзистенційний – здатність людини володіти правовою свободою та брати на себе відповідальність за власний вибір.

Окрім того, доведено, що досліджувати правову ідентичність, її якість неможливо без дослідження процесів самого механізму її формування – правової ідентифікації. Можна говорити про такі ключові закономірності правової ідентифікації:

1) правова ідентифікація і її завершеність залежить від індивідуальних особливостей особистості, таких, як: правосвідомість та самосвідомість, правові знання, правове мислення, правові навички та вміння, ціннісна правова орієнтація;

2) правова ідентифікація передбачає внутрішню згоду з основними засадами інтегративного праворозуміння;

3) на правову ідентифікацію впливають зовнішні фактори, зокрема: правовий порядок та стабільність у державі, відповідність задекларованих прав з можливістю їх використання, правовою культурою суспільства тощо;

4) процес розвитку правової ідентифікації передбачає самоідентифікацію;

5) правова ідентифікація протікає через свідоме та несвідоме у людині, раціональне та ірраціональне. Формування правової ідентичності відбувається як на усвідомлених правових фактах, рішеннях, висновках, так і на якихось апріорно неусвідомлюваних явищах (правовій інтуїції, емоційному досвіді тощо).

За умови додержання всіх закономірностей і етапів формування правової ідентичності можна сподіватися на те, що така особистість буде відповідальним громадянином, не буде порушувати правові норми та буде з ними обізнана, толеруватиме з іншими членами суспільства, буде активним учасником правових змін, матиме переконання у справедливості права, розумітиме свій правовий статус та правовий статус інших, її діяльність буде лише в межах права, а поведінка – не простим наслідуванням, а власним внутрішнім переконанням.

У другому підрозділі цього розділу було охарактеризовано етапи формування правової ідентичності. Зокрема, було встановлено таке. В ідеальному варіанті правова ідентифікація передбачає, по-перше, освоєння особистістю правової інформації. На цьому етапі особистість ще не розуміє право, а лише з ним ознайомлюється з різних на те причин, зокрема через страх відповідальності у разі порушення норм права, адже «незнання закону не звільняє від відповідальності». Під впливом цих та інших факторів особистість накопичує правові знання та набуває правового досвіду, які їй будуть необхідні в подальшому для безконфліктного існування в суспільстві. Проте, головна мета права – це добитися від особистості активної правової участі в житті суспільства і це неможливо без другого етапу. Другий етап – включення в цей процес правового мислення, яке передбачає критичний аналіз, оцінку права та його результат – розуміння права. Розуміння права передбачає, що особистість усвідомила мету, роль і значення права для врегулювання суспільних відносин, а отже, будучи розумною істотою,

включиться в цей процес задля забезпечення правопорядку у суспільстві. Третій етап – інтерналізація права індивідуальною правовою свідомістю, яка знаходить відображення у всіх складових мотиваційної сфери особистості: в її потребах, інтересах, цінностях. Згодом принципи права стають основою ціннісної правової орієнтації, яка наповнюється світоглядним і моральним змістом, визначаючи спрямованість правової поведінки. Ціннісна правова орієнтація забезпечує контроль людиною своєї поведінки – четвертий етап. Це означає, що людина починає усвідомлювати свою причетність до соціальної групи, правила і стандарти якої вона визнає, у цьому випадку йдеться про соціалізованість особистості, яка є п'ятим етапом правової ідентифікації. Ціннісне ставлення до права і його норм, у широкому сенсі, формує правову позицію особистості як суб'єкта соціалізації, у межах якої складаються і його поведінкові установки.

Тобто, проходячи всі ці стадії у правовій ідентифікації, необхідно не забувати, що паралельно ці процеси відбуваються і під час правової соціалізації і лише останній етап – правова інкультурація (яка проявляється у правовій поведінці та соціально-активній діяльності) є показником того, що правова соціалізація відбулася успішно, а отже, можлива правова ідентифікація як завершальний етап у правовій соціалізації. Отже, шостий етап – правове самовизначення, яке є вищим рівнем внутрішнього регулювання своїх вчинків. На такому етапі людина готова сприяти праву своєю соціально-активною правовою діяльністю та виражати це лише у правомірній поведінці, цілісно сприймаючи і свої права, і свої обов'язки, усвідомлено беручи на себе відповідальність.

ВИСНОВКИ

Актуальність сформульованої теми повністю підтверджена у ході проведеного наукового дослідження. На основі теоретичного узагальнення результатів дослідження правової ідентичності сформульовано низку висновків, пропозицій і рекомендацій, спрямованих на виявлення та дослідження нових філософсько-правових ідей, а саме:

1. Проаналізовано стан дослідження правової ідентичності через призму класичного та посткласичного праворозуміння. Доведено, що у класичному праворозумінні правова ідентичність набула таких ознак: принцип тотальності поширюється через право і на правову ідентичність; при правовій ідентифікації відбувається нехтування світоглядного, емоційного впливу правового суб'єкта; правова ідентифікація формується через монологічний повчальний правовий стиль мислення; правова ідентифікація відбувається через протиставлення розуму і відчуття, душі і тіла, мислення і буття; примат прагнення зведення індивідуального до соціального у праві майже унеможливорює існування правової ідентичності; правова ідентифікація відбувається через об'єктивність та незмінність права; правова ідентичність є частиною природнього впорядкування права; принцип тотожності буття та мислення поширюється і на правову ідентичність; правова ідентифікація відбувається без попереднього осмислення та розуміння права, адже право, його цінності та принципи не залежать від людської особистості.

Розгляд правової ідентичності через посткласичне праворозуміння дозволив стверджувати таке: правова ідентичність невіддільна від правопізнання; правова ідентичність можлива лише через активну роль суб'єкта права; правова ідентичність передбачає не тільки раціональне мислення, але й ірраціональне (мова йде про вплив на правову ідентифікацію інших джерел: інтуїції, почуттів, віри, волі, підсвідомого тощо); правова ідентичність відбувається через виключення трансцендентального плану буття; правова ідентифікація об'єднує в собі об'єктивність з активністю

суб'єкта в об'єктивній інтерсуб'єктивності; правова ідентичність починає розглядатися через антропологічну проблематику; правова ідентичність формується через діалогічне правове мислення; права ідентичність мислиться як явище нестійке, ситуативне і дифузне; правова ідентичність – це соціальний конструкт людиноцентричного спрямування.

2. Виділено такі ознаки посткласичної методології у праві, які при дослідженні правової ідентичності є визначальними: відмова від об'єктивації права на користь суб'єктивного усвідомлення права; перегляд механістичної та детерміністської інтерпретації буття права; подолання бінарності (хаос і порядок, детермінізм і інтердетермінізм, стабільність і нестабільність) у праві на користь їх синтезу (є діалогічною методологією); визнання контекстуальності у праві; включає не лише правове пізнання об'єкта, але й форми, засоби та процедури пізнавальної діяльності суб'єкта; пропонує людиноцентричний вимір права, в якому переважає суб'єктивне усвідомлення права; вбачає своє основне завдання у вирішенні проблеми цінності осмислення та розуміння права; визнає первинний досвід як систему пізнання, а також сконцентрована на ірраціональних способах пізнання права; ґрунтується на гуманізмі та особистій відповідальності людини; критикує універсальний метод пізнання та відстоює плюралізм в осмисленні права.

3. Проведено розмежування між такими поняттями, які мають значення для формування правової ідентичності, як: правова особистість, індивідуальність, правова самосвідомість. Поняття «особистість» потрактовано через дві його основні ознаки: соціальність, яка характеризує особистість як міру соціального в індивіді; індивідуальність – є індивідуальною формою прояву, виразником автономності та неповторності індивіда. Правова особистість розглядається як суб'єкт права, який володіє соціальнозначущими рисами і соціальною активністю, як результатом засвоєння соціального досвіду та індивідуальністю, як результатом відносної автономії та внутрішньої свободи.

Правова самосвідомість – це виділення особистістю себе з правового буття та усвідомлення себе як суб'єкта права через самопізнання, самокомунікацію, самооцінку. Через такі форми самосвідомості, як самопізнання, самокомунікацію, самооцінку визріває правова самосвідомість, яка є підставою для формування правової ідентичності. З правовою самосвідомістю особистість стає готовою до самозміни та самоконтролю на користь об'єкта чи суб'єкта ідентифікації. Можна стверджувати, що ідентичність формується на основі формування самосвідомості особистості.

4. Доведено, що соціальній ідентичності притаманні такі ознаки: включеність у соціальну категорію; сформованість на основі суспільної свідомості та самосвідомості; орієнтація на вироблену у суспільному середовищі систему цінностей, переконань та уявлень; адаптованість особи до сприйняття суспільних трансформацій; результат усвідомленого суспільного життя індивіда; виникнення внаслідок осмислення своєї суспільної та групової приналежності і ототожнення себе із суспільством; передбачуваність відмови від власних інтересів, несхвалюваних соціумом на користь прийнятих у суспільстві стандартів; виникнення через схвалення і сприйняття ідей, цінностей та соціальних норм; визначення поведінки особистості, її думок і відчуттів (соціальне самовизначення); ціннісна приналежність особистості до певної групи; набуття соціальних позицій та виконання різноманітних соціальних ролей; вирішення питання взаємодії та взаємозв'язку людини та суспільства; ґрунтування на ідеї суспільної обумовленості особистості; солідарність у діях та прагнення до спільності; суперечність індивідуального та суспільного.

Правова ідентичність розглядається як результат усвідомлення правовою особистістю своєї приналежності до соціуму через комунікацію на основі домінуючих правових цінностей та норм. До ознак правової ідентичності запропоновано віднести такі: вона є категорією, яка сформувалася як правова лише у посткласичній філософії права; правова ідентичність включена у соціальну систему та є підсистемою соціальної

ідентичності; вона формується через процеси правової ідентифікації; є правовим самовизначенням через розуміння права та власне ставлення до права; є результатом усвідомлення правової реальності особистістю; неможлива без самосвідомості особистості; суб'єктом правової ідентичності є правова особистість, контрсуб'єктом – правове суспільство, а об'єктом – інтегративне праворозуміння; визначає правову поведінку.

5. Виявлено, що правовій ідентифікації притаманні такі компоненти:

- пізнавальний – правові знання (знання про правове суспільство, інтегративне праворозуміння, знання про закони тощо), що дають змогу особистості ідентифікувати себе як суб'єкта права, а також знання, які дозволяють їй бути активним членом правового суспільства (реалізовувати свої права, виконувати обов'язки, брати відповідальність за свої дії тощо);

- аксіологічний – втілюється через правову позицію особистості, яка формується на основі ціннісної правової орієнтації – особистого регулятора, який ґрунтується на основі загальнолюдських й особистих цінностей та відповідає за вибір людиною життєвих орієнтирів;

- конотативний (оцінка, результатом якої є емоційний досвід) – здатність до критики власної поведінки, вміння її оцінити на основі ідеалів і цінностей права. Таку здатність забезпечують правові навички та вміння, що полягають у критичному мисленні з використанням правових джерел, можливості аналізувати правову інформацію та критично її оцінювати, розумінні правових потреб та здатності бачити прогалини, вмінні аналізувати власний правовий статус;

- діяльнісний (практичний) – правова поведінка людини як суб'єкта права, що є результатом правової активності і діяльності особистості;

- екзистенційний – здатність людини послуговуватися правовою свободою та брати на себе відповідальність за власний вибір поведінкових моделей.

6. Виділено етапи правової ідентифікації:

1) правове пізнання та його результати: правові знання та досвід. В контексті правової ідентифікації правове пізнання є необхідним для самовизначення людини у правовому просторі. Основою цього самовизначення є правові знання, які мають мати певний обсяг (мінімум знання права) та глибокий правовий досвід;

2) правове мислення, що включає критичний аналіз, оцінку права та його результат – розуміння права. Правове мислення є тим розумовим, інтелектуальним процесом, який вказує людині на користь того варіанту, що пройшов фільтрацію через її цінності, бажання, розум, очікування тощо;

3) правова інтерналізація та формування ціннісної правової орієнтації. Правові цінності, які становлять основу ціннісної орієнтації людини, фільтрують та переробляють інформацію та є бар'єром для антисоціальних дій;

4) самоконтроль поведінки за допомогою правової волі. Правова активність, правова поведінка та дотримання правопорядку залежать від довільної саморегуляції (самоконтролю) та забезпечуються вольовими зусиллями (волею). Результатом самоконтролю та правової волі є узгодженість між власною діяльністю та правовим зразком;

5) правова соціалізація через правову комунікацію та правове виховання. Правова соціалізація – це вужче поняття, яке охоплює адаптацію та інтеграцію у праві. У свою чергу, правова ідентифікація потребує виваженого рішення, яке будується на раціональному та ірраціональному пізнанні, правовому мисленні, що в подальшому передбачають самоконтроль, вольові зусилля у бік правомірної поведінки;

6) правове самовизначення та інкультурація, яка проявляється у правомірній поведінці та соціально-активній діяльності. Показником правової інкультурації та правової ідентифікації загалом є прагнення особи до правомірної поведінки, як свідомого, вольового акту, обумовленого ціннісною її правовою орієнтацією, правовими, моральними якостями та досвідом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Betti E. *Hermeneutik als Weg heutiger Wissenschaft*. Salzburg, 1971. S. 16–21.
2. Greenfeld L. *Nationalism: Five Roads of Modernity*. Cambridge MA : Harvard University Press, 1992. 596 p.
3. Tajfel H., Worshel S., Austin W. The social identity theory of intergroup behavior. *Psychology of Intergroup relations*. Chicago : Nelson – Hall, 1986. 506 p.
4. Waterman A.S. Identity development from adolescence to adulthood: an extension of theory and a review of research. *Developmental psychology*. 1982. V. 18. № 3. P. 341–358.
5. Абрамов В.И. Взаимосвязь учебной и внеучебной деятельности в правовом воспитании старших подростков : автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Москва. 1991. 147 с.
6. Абушенко В.Л. Идентичность. Новая Философская энциклопедия : в 4 т. Москва, 2001. Т. 1. 490 с.
7. Айвазян Г.А. Политическая идентичность как аналитический инструмент политологии. *Социум и власть*. 2010. № 3. С. 29–32.
8. Алаіс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2002. 203 с.
9. Андреева Г.М. Психология социального познания : Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. Издание второе, перераб. и доп. М. : Аспект Пресс, 2000. 288 с.
10. Андриюшко І.Я. Правове мислення у контексті герменевтики права. *Держава і право*. 2012. Вип. 55. С. 104–109.
11. Антипов А.Н. Handbook по дисциплине «История и методология юридической науки». Москва, 2016. 107 с.

12. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. *Вопросы психологии*. 1996. № 1. С. 131–143.
13. Апиок С.Н., Демидко М.Н. Инкультурация: педагогический, философский, социологический и исторический аспекты. *Мастерство online* 2016. 2 (7). URL: <http://ripo.unibel.by/index.php?id=1318> (дата звернення: 27.05.2019).
14. Асмолов А. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. М. : Смысль, 2001. 416 с.
15. Бадмаев В.Н. Феномен национальной идентичности: Социально-философский анализ : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Волгогр. гос. ун-т. Волгоград, 2005. 292 с.
16. Байниязов Р.С. Правосознание и российский правовой менталитет. *Правоведение*. 2000. № 2. С. 31–40. URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=158359> (дата звернення: 27.05.2019).
17. Баклушинский С.А., Белинская Е.П. Развитие представлений о понятии социальная идентичность. *Этнос. Идентичность. Образование : Труды по социологии образования / под ред. В.С. Собкина*. М., 1998. С. 64–85.
18. Балл Г.О., Медінцев В.О. Особистість як індивідуальний модус культури і як інтегративна якість особи. *Горизонти освіти*. 2011. № 3. С. 7–14.
19. Бандурка О.М., Литвинов О.М. Роль і значення інтуїтивного пізнання у кримінології. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 30–38.
20. Барабашук Г.В. Соціальна ідентичність особистості як суб'єкта сімейних трансформацій : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2014. 255 с.

21. Барковский П.В. Феномены понимания. Контуры современной герменевтической философии. Минск : Эко-номпресс, 2008. 176 с.
22. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. М. : Логос, 2002. 390 с.
23. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: Издательство «Юридически центр Пресс», 2006. 1093 с.
24. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. М. : Редакц.-изд. Центр консорциума «Соц. здоровье России», 1994. 221 с.
25. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М. : Медиум, 1995. 323 с.
26. Бермічева О.В. Індивідуальність людини і право на індивідуальність особистості. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 3. С. 11–20.
27. Бєслубняк О.О. Гуманістично-методологічні параметри екзистенційної філософії. *Мультиверсум: філософський альманах*. К. : Український Центр духовної культури, 2006. Вип. 59. С. 77–86. URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_59/Beslubniak.pdf (дата звернення: 27.05.2019).
28. Бєхруз Х. Праворозуміння, розуміння права і правова система. *Право України*. 2010. № 4. С. 143–147.
29. Білянська О.Ю. Екзистенціалізм у теорії пізнання М. Бердяєва. *Філософські пошуки*. 2002. Випуск XIV. С. 245-253.
30. Бліхар В.С. Філософсько-правова інтерпретація свободи волі. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*: серія: Право / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т. 3. Вип. 34. С. 149–152.
31. Богдан Ю.М. Зародження ідей філософії права в період античності. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 7, Релігієзнавство. Культурологія. Філософія:

наукове видання / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ : НПУ, 2008. Вип. 18 (31). С. 93–104.

32. Боруленков Ю.П. Юридическое познание, доказательство и доказывание (методология, теория, практика): монография / под науч. ред. В.Н. Карташова. М., 2016. – 536 с.

33. Боруленков Ю.П. Правовое мышление как интеллектуальная составляющая юридического познания. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2017. № 2. С. 6–41.

34. Бровко Н.І. Аналіз феномену правосвідомості людини у філософсько-правовій думці. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 73–82.

35. Бутинець Т.А. Система самоконтролю. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2010. № 1(16). С. 21–30.

36. Бухаров Д.Н. Человеческая идентичность как результат восприятия социокультурной ценности : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.11 / Бурят. гос. ун-т. Улан-Удэ, 2013. 135 с.

37. Бушман И.А. Ценностные ориентации личности. *Політичні, економічні та психологічні виміри перехідного суспільства* : збірник матеріалів другої Всеукраїнської наукової конференції, 24–26 листопада 2003 року. Суми : СумДУ, 2004. С. 111–116.

38. Варламова Н.В. Типология правопонимания и современные тенденции развития теории права. М., 2010. – 136 с.

39. Весна Е.Б. Психологические закономерности и механизмы процесса социализации-индивидуализации в онтогенезе : дисс. ... д-ра псих. наук : 19.00.13. М., 1998. 397 с.

40. Вовк О. Філософські основи пізнання: мультипарадигмальність і гносеологічний плюралізм. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство*. 2014. № 19. С. 21–25.

41. Воропаєва Т.С., Костенко В.С. Становлення і розвиток цивілізаційної ідентичності громадян України (1991–2016). *Молодий вчений*. 2016. № 11. С. 238–243.
42. Воропай Т. Идентичность в социальной антропологии Дугласа Келлнера. *Социология: теория, методы, маркетинг*. Киев, 2000. № 2. С. 43–50.
43. Гаврилук Р. Чи можливе наукове неklasичне пізнання права? *Право України*. 2014. № 1. С. 94–105.
44. Гаврицкий А.В. Судейское познание: теоретико-правовые аспекты : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Рост. юрид. ин-т МВД РФ. Ростов-на-Дону, 2007. 29 с.
45. Ганеева Е.И. Формирование проблемной социальной идентичности в условиях социальной трансформации : дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2009. 199 с.
46. Гантінгтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / пер. з англ. : Н. Климчук. Львів : Кальварія, 2006. 472 с.
47. Гарасимів Т.З. Особистість та проблеми її соціалізації. *Форум права*. 2009. № 3. С. 156–161.
48. Гарасимів Т.З. Формування особистості: кореляція «соціально–індивідуальне». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 241–246.
49. Гашкова Е.М. Цивилизационная идентичность и культура. *Научно-технические ведомости СПбГПУ : Гуманитарные и общественные науки*. 2014. № 2 (196). С. 32–36.
50. Гервас О.Г. Формування національної самосвідомості учнів сучасних ПТНЗ в процесі виготовлення декоративних виборів з деревини. *Науковий часопис НПУ імені ім. Драгана. Серія 5. Педагогічні науки: реалії і перспективи*. 2015. № 5. С. 64–70.

51. Гладкий С.О. Самосвідомість як структурно-функціональне ядро правового самопізнання. *Часопис Київського університету права* : Український науково-теоретичний часопис. К. : КУП, 2014. № 3. С. 13–16.
52. Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / ДНУ. Дніпропетровськ, 2008. 365 с.
53. Гнатенко П.И., Павленко В.М. Идентичность: философский и психологический анализ. К. : «Арт-Пресс», 1999. 466 с.
54. Гойман В.И. Формирование правовой активности личности как составная часть коммунистического воспитания. М., 1988. 182 с.
55. Головащенко О.С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення : дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2008. 204 с.
56. Головина М.О. Рефлексивно-ценностная детерминация идентичности личности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Новосиб. гос. пед. ун-т. Новосибирск, 2005. 164 с.
57. Горбова Н.А. Правомірна поведінка: підходи до визначення дефініцій, соціальна значимість та типологія. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2. С. 35–39.
58. Горещька Х.В. Філософське розуміння правової соціалізації особи як процесу формування поведінкових диспозицій. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 1, Том 2, С. 225–228.
59. Гречин А.С. Социология правового сознания: Учебное пособие. М. : Юнити, 2001. 256 с.
60. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. 428 с.
61. Грищук О.В., Гелеш А.І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 288 с.

62. Грищук О.В., Попов Д.І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.
63. Грищук О.В., Романинець М.Р. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 268 с.
64. Грищук О.В., Соломчак Х.Б. Позитивна правова відповідальність людини: детермінаційні аспекти : монографія. Хмельницький, 2016. 349 с.
65. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации / под ред. А.П. Садохина. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 352 с.
66. Гудим Л.Я. Дві грані ідентичності: новий філософсько-правовий погляд. *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 202–207.
67. Гудим Л.Я. Класика як ранній спосіб бачення правової ідентичності. *Право.ua*. 2018. № 3. С. 160–169.
68. Гудим Л.Я. Плюральність посткласичної філософії права як шлях до розкриття правової ідентичності. *Верховенство права. Міжнародний науковий журнал*. 2018. № 4. С. 165–173.
69. Гудим Л.Я. Правова ідентифікація як процес формування правової ідентичності. *Європейські перспективи*. 2019. № 1. С. 186–193.
70. Гудим Л.Я. Правова ідентичність через призму погляду філософії права. *Eurasian Academic Research Journal*. 2019. № 1. (31). С. 107–112.
71. Гудим Л.Я. Правова ідентичність як невід'ємний атрибут правового суспільства. *Наше право*. 2019. № 1. С. 189–194.
72. Гураленко Н.А. Ірраціональне як константа правового пізнання. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. пр. Чернівці : ЧНУ, 2013. Вип. 644: Правознавство. С. 31–35.
73. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М. : Искусство, 1972. 319 с.

74. Данильян О.Г., Таряненко В.М. Основи філософії : навч. посібник. Харків : Право, 2003. 352 с.
75. Дзьобань О.П. Соціалізація як головний чинник правового виховання. *Правове виховання в сучасній Україні* : монографія / А.П.Гетьман, Л.М.Герасіна, О.Г.Данильян та ін. ; за ред. В.Я.Тація, А.П.Гетьмана, О.Г.Данильяна. Харків : Право, 2010. С. 52–72.
76. Добрынина В.И. Философия XX века. Учебное пособие. М. : ЦИНО общества «Знание» России, 1997. 288 с.
77. Дьячкова М.А. Правовая социализация как фактор адаптации личности к правовой жизни. *Современные проблемы образования* : сборник научных статей / науч. ред. М.А.Дьячкова ; отв. ред. О.Н.Томюк. Екатеринбург : Ажур, 2014. С. 80–83.
78. Енциклопедія сучасної України (ЕСУ). URL: <http://esu.com.ua> (дата звернення: 27.05.2019).
79. Ерина Н.А. Психологические особенности профессионального менталитета государственных служащих : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Москва, 1997. 172 с.
80. Есикова Т.В. Формирование правовых ориентаций личности. *Ученые записки российского государственного гидрометеорологического университета* : Научно-теоретический журнал. Санкт-Петербург : Изд-во РГГМУ, 2010. № 13. С. 158–164.
81. Ємельяненко К.С. Правова активність як умова ефективності правового регулювання. *Форум права*. 2013. № 1. С. 284–289.
82. Жаде З.А. Цивилизационная идентичность России в глобализирующемся мире. *Человек. Сообщество. Управление*. 2007. № 1. С. 78–88.
83. Жалинский А.Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность : учеб. пособие. Москва : БЕК, 1997. 330 с.

84. Жаровська І. Правова соціалізація на сучасному етапі розвитку правової науки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки* : збірник наукових праць. 2016. № 855. С. 193–198.
85. Жданова Г.В. Феноменологія права Н.Н. Алексеева. *Вопросы философии*. 2016. № 2. С. 45–55.
86. Жеругов Р.Т. Вопросы правомерного поведения личности. *Правовое регулирование общественных отношений* : Материалы научной конференции аспирантов-юристов. М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1977. С. 18–25.
87. Жинко А.Н. Правовая социализация личности в контексте правового воспитания и юридического образования : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кубан. гос. аграр. ун-т. Ростов-на-Дону, 2012. 212 с.
88. Жуган Д.М. Проблеми плюралізму праворозуміння та узгодження різноманітних теоретичних поглядів на право. *Молодий вчений*. 2016. № 10. С. 444–448.
89. Завальнюк В.В. Правовий менталітет як підгрунття антропологізації права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Т. 14. С. 19–25.
90. Зайцев М.О. Індивідуально-особистісне самоствердження людини у світоглядних координатах Ренесансу. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки*; Серія : «Філософські науки». 2008. № 12. С. 135–139. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvnu/filosof/2008_12/3/3.pdf (дата звернення: 27.05.2019).
91. Зайцева А.С. Проблема идентичности в эпоху глобализации: социально-философский аспект : дисс. ... канд. философ. наук: 09.00.11. Москва, 2007. 149 с.
92. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М.. Теорія держави і права. Акад. курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенка. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

93. Заковоротная М.В. Идентичность человека: Социально-философские аспекты : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Ростов-на-Дону, 1999. 370 с.

94. Захарова О.В. Социальная идентификация и социальная идентичность в изменяющемся обществе : учеб.-метод. пособие. Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. 95 с.

95. Зашкільняк Л. Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини у сучасній Україні* / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. С. 7–35.

96. Зевако Ю.В. Технологии формирования политической идентичности в современной России : механизмы, ресурсы, эффективность : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Саратов. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. Саратов, 2012. 209 с.

97. Зеленков П.Г. Правовое сознание в процессах социализации и десоциализации личности. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2006. № 23. С. 37–42.

98. Землюк В.П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. К., 2007. 233 с.

99. Зуєв В.М. Класична і некласична методологія в реаліях сучасного філософського дискурсу. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2013. № 1. С. 24–31.

100. Иванова Н.Л. Психологическая структура социальной идентичности. Ярославль : ЯГУ им. П. Г. Демидова, 2003. 339 с.

101. Иванова Н.Л. Психологическая структура социальной идентичности : дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.05. Ярославль, 2003. 408 с.

102. Ионов И. Цивилизационная самоидентификация как форма исторического сознания. *Искусство и цивилизационная идентичность* / отв. ред. Н.А. Хренов. М. : Наука, 2007. С. 169–187.

103. Исаева Н.В. Правовая идентичность (теоретико-правовое исследование) : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Институт государства и права РАН. Москва, 2014. 454 с.

104. Исаева Н.В. Индивидуальный субъект права как субъект правовой идентичности. *Вестник РГГУ. Серия «Юридические науки»*. Москва, 2012. № 3 (83). С. 14–19.

105. Калітинський В.М. Сучасні різновиди правових ідеологій: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : [б. в.], 2016. 212 с.

106. Канаева Т.В. Структура и функционирование социальной идентичности как результат взаимодействия субъектов : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Новосиб. гос. техн. ун-т. Кемерово, 2008. 184 с.

107. Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты : Учебное пособие. Москва : ИКФ «ЭКМОС», 2003. 288 с.

108. Карлова В.В. Національна самосвідомість: сутність, поняття та зміст в контексті сучасних дослідницьких підходів. *Державне управління: теорія і практика* : електрон. наук. фах. вид. 2009. № 2. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/zmist.htm> (дата звернення: 27.05.2019).

109. Кельман М.С. Наука і методологія як визначний самостійний напрям юридичної науки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 148–154.

110. Кічук Я.В. Правова компетентність особистості у ціннісному вимірі вищої педагогічної освіти сучасного студента. *Інтегративний характер ціннісних вимірів освіти в стандартах Болонського процесу* : матеріали міжнар. інтер.-конф., 21–23 травня 2008 р. Бердянськ : БДПУ, 2008. С. 24–29.

111. Коваль Я.И. «Философия жизни» и современный глобальный мир. *Молодежь и наука* : Сборник материалов VI-й Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых / отв. ред. О.А. Краев. Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2011. URL: <http://conf.sfu-kras.ru/sites/mn2010/pdf/7/817.pdf> (дата звернення: 27.05.2019).

112. Козловець М.А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : Монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

113. Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля : монография. Казань : КЮИ МВД России, 2009. 155 с.

114. Кондаков И.В. Цивилизационная идентичность России: сущность, структура и механизмы. *Вопросы социальной теории*. 2010. Т. IV. С. 282–304.

115. Кондаков И., Соколов К., Хренов Н. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху: культурологический, социологический и искусствоведческий аспекты. М. : Прогресс-Традиция, 2011. 1024 с.

116. Кораблева В.В. Социология и синергетика: специфика взаимодействия в изучении высшего образования : дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.01. Саратов, 2005. 155 с.

117. Коробка В.Н. Правовое мировоззрение : в 2 ч. Донецьк, 2010. Ч. 2: Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства. 244 с.

118. Коростелина К.В. Структура и динамика системы социальной идентичности : дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Таврический национальный ун-т им. В.И. Вернадского. Симферополь, 2003. 446 с.

119. Котловий С.А. Ціннісні орієнтації як передумова виникнення конфліктної поведінки учнів професійного ліцею. *Актуальні проблеми державного управління педагогіки та психології* : збірник наук. праць Херсонського національного університету. Херсон, 2012. Вип. 2 (7). С. 362–366.

120. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій : навч. посібник для юрид. фак. вузів. К. : Вентурі, 1996. 208 с.
121. Крамар Т. Діалектика індивідуального та соціального у феномені свободи особистості. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 3. С. 86–91.
122. Краткий психологический словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. М. : Политиздат, 1985. 431 с.
123. Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 20 с.
124. Куций І.П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 113–122.
125. Лазаренко В.І. Громадянська ідентичність та її зв'язок з особистісною зрілістю і ціннісною сферою у студентів. *Соціальна ідентичність особистості в модернових умовах*: кол. монографія / за наук. ред. проф. І.Ф.Аршава. Дніпро : Видавець Біла К.О., 2018. С. 152–172.
126. Лапланш Ж., Понталіс Ж.-Б. Словарь по психоанализу / пер. с франц. Н.С. Автомоновой. М. : Высш. шк., 1996. 623 с.
127. Леванский В.А., Соколов Н.Я. Юристы о мотивах правомерного поведения граждан. *Lex Russica*. 2010. Т. LXIX. № 1. С. 5–21.
128. Леви-Строс К. Структурная антропология / пер. с фр. В.В. Иванова. М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 512 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/cultur/stross_struktur_antrop.htm (дата звернення: 27.05.2019).
129. Лобода Ю.П. Феномен права та традиція праворозуміння. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 84–92.
130. Локк Д. Сочинения : в 3-х т. М. : Мысль, 1985. Т. 2. 400 с.
131. Лук'янова Г.Ю. Правове пізнання як основа праворозуміння. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 18 (1). С. 7–10.

132. Лукьянов О.В. Самоидентичность как условие устойчивости человека в меняющемся мире : дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Том. гос. ун-т. Томск, 2009. 289 с.

133. Мазилова Г.Б. Динамика социальной идентичности личности в современном обществе : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Ярослав. гос. ун-т им. П.Г. Демидова. Ярославль, 2006. 203 с.

134. Макарчук В.В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. *Право.иа.* 2015. № 3. С. 18–23.

135. Максимов С.І. Класична і неklasична моделі осмислення правової реальності. *Право України.* 2014. № 1. С. 61–68.

136. Малахов В.С. Неудобства с идентичностью. *Вопросы философии.* 1998. № 2. С. 43–53.

137. Мелякова Ю.В. Класична і неklasична парадигми епістемології права. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 3. С. 85–101.

138. Меняйло Д.В. Правовой менталитет : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ростов н/Д., 2003. 189 с.

139. Микешина Л.А. Философия познания. Полемические главы. Москва, 2002. 624 с.

140. Микляева А.В., Румянцева П.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования. СПб., 2008. 118 с.

141. Минникес И.В. Социально-правовая идентификация: сравнительно-правовой анализ. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку* : зб. наук. пр. / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка ; упоряд. О.В. Кресін, І.М. Ситар. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. 620 с.

142. Михайлова О.Ю. Громадянська ідентичність у дискурсі української блогосфери (2005–2015 рр.): політико-аксіологічний вимір : дис.

... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2016. 229 с.

143. Мірошніченко А.А. Евристичний потенціал синергетики в осмисленні розвитку освітніх систем та процесів : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Х., 2012. 176 с.

144. Мозговий Л.І., Бичко І.В., Додонов Р.О. та ін. Філософія. Кредитно-модульний курс : навч. посіб. / за ред. Р.О. Додонova, Л.І. Мозгового. К. : Центр учбової літератури, 2009. 456 с.

145. Моросанова В.И., Аронова Е.А. Саморегуляция и самосознание субъекта. *Психологический журнал*. 2008. № 1. Т. 29. С. 14–22.

146. Муж В.В. Громадянське суспільство як форма вираження колективної правосвідомості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки* : збірник наукових праць. 2015. № 827. С. 169–173.

147. Муж В.В. Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 297–303.

148. Музика М.П. Ірраціональність як напрям посткласичної філософії права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2018. 216 с.

149. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / НАНУ. Ін-тут політичних і етнонац. досліджень. К., 2002. 272 с.

150. Налуцишин В.В. Філософсько-правова парадигма соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2018. 403 с.

151. Нестерова І.В. Інтеріоризація знань як засіб активації процесу формування суб'єктності учнів старшої школи. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету*. *Педагогічні науки*. 2017. Вип. 79 (2). С. 66–70.

152. Ніколаєнко С.І., Ніколаєнко О.С. Проблеми адаптації та дезадаптації в процесі правової соціалізації та десоціалізації особистості. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2011. № 1 (4). С. 27–31. URL: http://r250.sudu.edu.ua/bitstream/123456789/56444/5/Nikolaienko_Problemy.pdf (дата звернення: 27.05.2019).
153. Носова Г.Ю. Невизначеність соціального процесу: навколо ідентичності. Київ : Стилос, 2016. 111 с.
154. Оборотов Ю.М. Філософія права і методологія юриспруденції / Одеська національна юридична академія. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 41–43.
155. Оборотов Ю.Н. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права. *Право України*. 2010. № 4. С. 49–55.
156. Общая теория права : учебник / А.В. Поляков, Е.В. Тимошина. СПб. : Изд-во СПбГУ, 2005. 472 с.
157. Овчинников А.И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ : дисс. ... канд. юрид. наук : 09.00.10 / Ростовский юридический институт. Ростов-на-Дону, 2000. 169 с.
158. Оксамытний В.В. Проблемы теории государства и права *Научная цифровая библиотека PORTALUS.RU*, 26 октября 2006. URL: http://portalus.ru/modules/russianlaw/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1161890911&archive=&start_from=&ucat=& (дата звернення: 27.05.2019).
159. Пантин В.И. Роль самоидентификации в политическом развитии современных обществ. *Полис*. 2008. № 3. С. 29–39.
160. Пантыкина М.И. Феноменология права и интегративное правопонимание. *Общественные науки и современность*. 2014. № 3. С. 151–158.
161. Пантыкина М.И. Феноменология правовой жизни : методология и социально-философский аспект исследования : дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Екатеринбург, 2010. 356 с.

162. Панчишин А.В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 95–98.
163. Парута О.В. Правова ідентичність особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. 244 с.
164. Пахомов Ю.Н., Павленко Ю.И. Идентичности и ценности в эпоху глобализации. Киев : Наукова думка, 2013. 603 с.
165. Перевозник Л.М. Соціальний порядок та соціальний контроль: морально-етичні засади. *Наукові записки. Історичні науки*. 2005. Вип. 9. С. 297–303.
166. Петровська І.Р. Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 53–63.
167. Петровська І.Р. Особливості громадянської ідентичності студентів. *Наука і освіта*. 2015. № 10. С. 177–182.
168. Петровська І.Р. Громадянська ідентичність як різновид організаційної ідентичності. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 39. С. 244–256.
169. Пилат Н.І. Соціальна ідентичність особистості як чинник вибору стилю поведінки в конфлікті : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ : ІП АПН України, 2004. 177 с.
170. Підкуркова І.В. До питання співвідношення правового менталітету та правової свідомості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2017. № 33. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/do-pitannya-spivvidnoshennya-pravovogo-mentalitetu-ta-pravovoyi-svidomosti> (дата звернення: 27.05.2019).
171. Подковенко Т.О. Право в контексті філософсько-правового осмислення. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 1.

С. 20–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2011_1_6 (дата звернення: 27.05.2019).

172. Покровский И.Ф. Формирование правосознания личности: вопросы теории и практики. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. 152 с.

173. Попович О.В. Процес соціалізації та процес інкультурації. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Філософія*. Харків : ХНПУ, 2016. С. 170–181.

174. Поппер К. Логика и рост научного знания. Москва : Прогресс, 1983. 580 с.

175. Посохова Я.С. Психологічне наповнення поняття «правова ідентичність». *Значимість психології в сучасному суспільстві. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 9-10 жовтня 2015 року). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. 112 с. С. 60–63.

176. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна та ін. Х. : Право, 2009. 352 с.

177. Прахова Ю.М. Проблемы формирования и функционирования социальной идентичности – конструктивистский анализ Т. Хопфа. *Социально-гуманитарные знания*. 2003. № 5. С. 215–227.

178. Придворов Н.А. Достоинство личности и социалистическое право. М. : Юридическая литература, 1977. 136 с.

179. Проблеми трансформації ідентичності у процесах глобалізації та інформатизації суспільства : монографія / В.І. Штанько, Л.А. Тіхонова та ін. Х. : ООО «Компанія СМІТ», 2015. 168 с.

180. *Психологические аспекты формирования нравственных ценностей у школьников* : межвузовский сборник научных трудов. Хабаровск, 1984. 130 с.

181. Психологический словарь / под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.

182. Психология Я-концепции: методология, теория, структура : Хрестоматия / сост. А.В. Иващенко, В.С. Агапов, И.В. Барышникова. М. : МГСА, 2002. Ч. 1. 340 с.
183. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 9-те із змін. К. : Атіка, 2001. 176 с.
184. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа / пер. с англ. Л.В. Тоторовой, С.В. Воронина и И.Н. Гвоздева ; под редакцией к.ф.н. С.М. Черкасова. СПб. : Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1995. 288 с.
185. Резвицкий И.И. Личность. Индивидуальность. Общество: Проблема индивидуализации и ее социально-философский смысл). М. : Политиздат, 1984. 141 с..
186. Резников Е.В. Теоретические проблемы правовой идентичности : монография. М. : ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2014. 199 с.
187. Романова А. Правомірна поведінка як умова самоствердження людини. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 91–95.
188. Романова А.С. Позитивна правова активність людини у природно-правовому просторі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки* : збірник наукових праць. 2016. № 837. С. 321–325.
189. Романовская В.Б., Жданов П.С. Неклассическая рациональность и проблема ценностей в праве. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 3 (4). С. 18–23.
190. Сайфуліна Ю.В. Феноменологічний підхід щодо розуміння права. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 40–44.
191. Самкова В.А. Культурная идентификация как социально-синергетический процесс : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Уральский государственный педагогический университет. Екатеринбург, 2006. 179 с.

192. Самыгин П.С., Исакова Ю.И., Печкуров И.В. Правовая социализация современной российской молодежи : монография / под ред. С.И. Самыгина. Москва : РУСАЙНС, 2016. 172 с.

193. Сатохіна Н.І. Розуміння у здійсненні права: герменевтичний підхід : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 20 с.

194. Свириденко Г.В. Правомірна поведінка: вивчення та розгляд у нових реаліях. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 62–65.

195. Сергейчик Е.М. Историческая идентичность: территория и карта. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология*. 2016. Сер. 17. Вып. 1. С. 63–71.

196. Сисоєва С. Суспільство і особистість: гармонізація розвитку. *Рідна школа*. 2012. № 12. С. 8–12.

197. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.

198. Сливка С.С. Природне та надприродне право : у 3-х ч. Київ : Атіка, 2005. Ч. 1 : Природне право: історико-філософський погляд. 224 с.

199. Смірнова І. Ідея «індивідуальності»: філософсько-правовий концепт. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 253–258.

200. Сміт Ентоні. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 223 с.

201. Сморгунов Л.В. Философия и политика. Очерки современной политической философии и российская ситуация. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 176 с.

202. Соколев Л. Анатомія розуму. USA : Xlibris Corporation, 2011. 273 с.

203. Соломчак Х.Б. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів : [б. в.], 2014. 216 с.

204. Сорокопуд М.Є. Політична ідентичність як детермінанта електоральної поведінки в Україні. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2014. II (4), Issue: 23. С. 90–93.
205. Социологический словарь / пер. с англ. Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер ; под ред. С.А.Ерофеева. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Экономика, 2004. 620 с.
206. Соціальне пізнання : монографія / В.М. Бабаєв, О.С. Пономарьов, С.М. Пазиніч, С.О. Заветний ; за заг. ред. О.С. Пономарьова ; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. Харків : ХНУМГ, 2014. 320 с.
207. Соціологія особистісної ідентичності в просторі права : монографія / К.Ю. Богомаз, М.С. Конюх, Ю.С. Кравцов, Л.М. Сорокіна, Ю.З. Торохтій. Дніпродзержинськ : Видавництво ДДТУ, 2009. 184 с.
208. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник для студентів вузів / за заг. ред. В.М. Пічі ; уклад. В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома. К. : Каравела ; Львів : Новий світ-2000, 2002. 480 с.
209. Спиркин А.Г. Происхождение сознания. М. : [б. и.], 1960. 471 с.
210. Співак В.І. Психологічні особливості самоконтролю студентів в процесі засвоєння іноземної мови (на матеріалі англійської мови) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 1997. 170 с.
211. Степанищев А.Ф. Становление постнеклассической философии в аспекте концепции детерминизма : монография. Брянск : БГТУ, 2004. 240 с.
212. Стефаненко Т.Г. Этническая идентичность в ситуации социальной нестабильности, Этническая психология и общество. М. : Старый Сад, 1997. С. 97–104.
213. Столяренко А.М. Юридическая педагогика. Курс лекций. Москва, 2000. 496 с.
214. Стреляева В.В. Правовое воспитание в условиях становления правового государства : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва: РГБ, 2007. 183 с.

215. Суходубова Г. Саморозуміння як філософсько-психологічна проблема. *Світогляд - Філософія - Релігія*. 2013. Вип. 4. С. 100–108.
216. Тарабукін О.Ю. Правова соціалізація як форма соціального впливу права. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 64–66.
217. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / пер. з англ. ; заг. ред. А. Васильченка. Київ : Дух і літера, 2005. 696 с.
218. Телухин А.Ю. Идентичность человека в современном обществе как социально-философская проблема : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Нижегород. гос. архитектур.-строит. ун-т. Нижний Новгород, 2009. 165 с.
219. Тельнова Н.А. Феномен идентичности: способы описания и социокультурные основания. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7: Философия. Социология и социальные технологии*. 2011. Т. 1. № 7–13. С. 25–31.
220. Теория государства и права : Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2003. 776 с.
221. Терещенко К.В. Національна ідентичність як складова системи соціальної ідентичності особистості. *Вісник післядипломної освіти*. 2010. Вип. 1(2). С. 392–399.
222. Тимошина Е.В. Классика, постклассика... неоклассика: к обоснованию контрпостмодернистской программы в теории права. *Правоведение*. 2014. № 4. С. 6–29.
223. Тіхонова Л.А. Політична ідентичність сучасного українського суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2014. Вип. 50. № 1092. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/2211> (дата звернення: 27.05.2019).
224. Токарська А.С. Правова комунікація в контексті поскласичного праворозуміння : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. К. : Київський національний університет внутрішніх справ, 2008. 514 с.

225. Томазова О.Е. Правовая социализация молодежи в современном российском обществе : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2003. 190 с.
226. Туганаев К.А. Экзистенциализм как философско-методологическое основание естественно-правовых концепций. *Вестник удмуртского университета*. 2014. Вып. 3. С. 204–208.
227. Турбан В.В. Філософія життя й екзистенціалізм. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.13. С. 209–215.
228. Уголовное право России. Особенная часть : учебник / отв. ред. д.ю.н. проф. В.Б. Здравомыслов. М. : Юристъ, 1996. 560 с.
229. Угрин Л.Я. Концептуалізація поняття «ідентичність» у дослідницьких стратегіях соціальних наук неklasичного періоду. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe* : електронний науково-практичний журнал / редкол.: Д.В. Яковлев (голов. ред.), К.М. Вітман (заст. голов. ред.), Д.Ю. Дворніченко (відп. секр.) та ін. ; НУ «ОЮА». Одеса, 2017. Вип. 2. С. 4–10.
230. Усимова И.П. Правовая социализация личности : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2007. 208 с.
231. Федух І.С. Визначення змісту поняття «ціннісна орієнтація» у сучасній психолого-педагогічній науці. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. № 3. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2011_3/11fisppl.pdf (дата звернення: 27.05.2019).
232. Философия : учебно-методический комплекс для студентов естественнонаучных факультетов БГУ / А.И. Зеленков, Н.К. Кисель, И.А. Медведева и др. ; под ред. А.И. Зеленкова. Минск : Изд-во БГУ, 2004. 287 с. URL: <http://www.bsu.by/Cache/pdf/232993.pdf> (дата звернення: 27.05.2019).

233. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.

234. Філософія : підручник / О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, М.С. Філяпіп та ін. ; за ред. О.П. Сидоренка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2010. 414 с.

235. Філософія : підручник / В.П. Андрущенко, В.І. Волович, М.І. Горлач, Г.Т. Головченко та ін. ; за ред. проф. М.І. Горлача, проф. В.Г. Кременя, проф. В.К. Рибалка. Харків : Консум, 2000. 671 с. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/772/64/> (дата звернення: 27.05.2019).

236. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / пер. с нем. Я.М. Когана. М. : Соврем. Проблемы, 1925. 98 с.

237. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я». «Я» и «Оно». *Труды разных лет в 2 кн.* / пер. Л. Голлербах. Кн. 2. Тбилиси : Мерани, 1991. С. 71–138.

238. Хазратова Н.В. Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології*. 2015. Вип. 2. С. 112–125.

239. Хамнаева А.Ю. Идентичность как социально-философская проблема : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Бурят. гос. ун-т. Улан-Удэ, 2007. 208 с.

240. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / пер. с англ. А. Башкирова. М. : ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. 635 [5] с.

241. Хасан У. Культура постмодернізму. *Вікно в світ*. 1999. № 5. С. 105.

242. Хоружий С. Современные проблемы православного мирозерцания. *Интернет- издание Веб- Центра «Омега»*. 2002. 144 с.

243. Храмцова Н.Г. Теория правового дискурса: базовые идеи, проблемы, закономерности : монография. Курган : Изд-во Курганского гос. ун-та, 2010. 396 с.
244. Черенков М.М. Гуманізм та реформація: до логіки співвідношення. *Культура народів Причорномор'я*. 2005. № 57, Т. 2. С. 134–137. URL: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/knp57t2/57t2_134-137.pdf (дата звернення: 27.05.2019).
245. Черкас М.Є. Актуальні проблеми формування правосвідомості в Україні. *Право та інновації*. 2015. № 4. С. 169–175.
246. Чернієнко В.О. Філософія ідентичності соціального суб'єкта : навч. посіб. до самост. роботи / Нац. аерокосм. ун-т ім. М.Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т». Харків : ХАІ, 2014. 111 с.
247. Честнов И.Л. Методология и методика юридического исследования : учебное пособие. Санкт-Петербург, 2004. 128 с.
248. Честнов И.Л. История и методология юридической науки : учебник. М. : ИНФРА-М, 2018. 283 с. URL: https://studref.com/318773/pravo/istoriya_i_metodologiya_yuridicheskoy_nauki (дата звернення: 27.05.2019).
249. Честнов И.Л. Постклассическая теория права : монография. Санкт-Петербург : ИД «Алеф-Пресс», 2012. 650 с.
250. Честнов И.Л. Социокультурная антропология права как постклассическая научно-исследовательская программа. *Russian journal of legal studies*. 2014. № 4 (1). С. 77–84.
251. Шамионов Р.М. Внешние и внутренние детерминанты личности в процессе ее социализации : дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.05. Саратов, 2002. 362 с.
252. Шаравара І. Правова свідомість та правова культура в Україні: проблеми їх формування. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. Іunie. 2015. С. 9–12.

253. Шарапов О.Д., Дербенцев В.Д., Семьонов Д.Є. Економічна кібернетика : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2004. URL: <http://buklib.net/books/29104/> (дата звернення: 27.05.2019)

254. Шевців М.Б. Механізм дії інтуїції у професійній творчості юриста. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 525–537.

255. Шелестов К.О. Домінуюче праворозуміння у функціонуванні правових систем : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. / Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2010. 22 с.

256. Шелупахіна К.М. Феномен культурної ідентичності в контексті сучасної філософської антропології : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Нац. пед.ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2009. 190 с.

257. Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи : монографія. Харків : Майдан. 2013. 412 с.

258. Шундигов К.В. Концепция самоорганизации правовой жизни как перспективное направление развития отечественной юриспруденции. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 1 (2). С. 123.

259. Етнопсихологія : учебник для вузов / Т.Г. Стефаненко. 4-е изд., испр. и доп. М., 2007. 368 с.

260. Юм Д. Сочинения : в 2 т. М., 1965. Т. 1: Трактат о человеческой природе. 450 с.

261. Юридична енциклопедія : в 6-ти т. / Ю.С. Шемшученко. К. : Українська енциклопедія, 2004. Т. 6 : Т-Я. 768 с. URL: <http://leksika.com.ua/legal/> (дата звернення: 27.05.2019).

262. Юринець В.Є. Методологія наукових досліджень : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 180 с.

263. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности. *Социальная идентификация личности* / под. ред. В.А. Ядова. М., 1993. С. 7–23.

264. Яковлев А.М. Российская государственность (историко-социологический аспект). *Обществ. науки и современность*. 2002. № 5. С. 78–93.

265. Яценко А.И. Целеполагание и идеалы / отв. ред. : А.С. Онищенко ; АН Украинской ССР, Ин-т философии. Киев : Наукова думка, 1977. 275 с.

266. Яценко М.М. Детермінанти правової поведінки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 245–249.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Гудим Л.Я. Класика як ранній спосіб бачення правової ідентичності. *Право.ua*. 2018. № 3. С. 160–169.
2. Гудим Л.Я. Плюральність посткласичної філософії права як шлях до розкриття правової ідентичності. *Верховенство права. Міжнародний науковий журнал*. 2018. № 4. С. 165–173.
3. Гудим Л.Я. Правова ідентифікація як процес формування правової ідентичності. *Європейські перспективи*. 2019. № 1. С. 186–193.
4. Гудим Л.Я. Правова ідентичність через призму погляду філософії права. *Eurasian Academic Research Journal*. 2019. № 1. (31). С. 107–112.
5. Гудим Л.Я. Правова ідентичність як невід’ємний атрибут правового суспільства. *Наше право*. 2019. № 1. С. 189–194.
6. Гудим Л.Я. Дві грані ідентичності: новий філософсько-правовий погляд. *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 202–207.
7. Гудим Л.Я. Людська гідність як ступінь сформованості правової самоідентифікації. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 106–109.
8. Гудим Л.Я. Праворозуміння як онтологічна основа правової ідентичності. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 7 лютого 2019 р.). Тернопіль, 2019. Вип. 9. С. 5–8.

9. Гудим Л.Я. Посткласичне праворозуміння як ідеологічне поле інтересу до правової ідентичності. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 1–2 лютого 2019 р.). Дніпро : ГО «Правовий світ», 2019. С. 106–108.

10. Гудим Л.Я. Посткласична методологія як шлях до пізнання правової ідентичності. *Право як ефективний суспільний регулятор* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 15–16 лютого 2019 р.). Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 7–9.

11. Гудим Л.Я. Правовий менталітет та правова ідентичність: спільні та відмінні риси. *Реформування законодавства та інститутів держави: недоліки, досягнення та перспективи* : збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 30 травня 2019 року. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2019. С. 19–20.

12. Гудим Л.Я. Національна та громадянська ідентичність: до питання розмежування. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 31 травня – 1 червня 2019 р. Дніпро : ГО «Правовий світ», 2019. С. 157–159.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА

вул. Героїв Майдану, буд. 8, м. Хмельницький, 29000. Тел. (038-2) 71-80-00, факс 71-80-82
 E-mail: info@univer.km.ua Розрахунковий рахунок № 35428201032328 в Головному управлінні
 Державного казначейства України у Хмельницькій області, МФО 815013. Код ЄДРПОУ 14163438

ЗАТВЕРДЖУЮ

ректор Хмельницького університету
 управління та права

О. М. Омельчук

2019 р.

А К Т

про реалізацію результатів наукових досліджень Гудима Любомира Ярославовича на тему «Правова ідентичність: філософсько-правовий вимір»

Комісія у складі: голови, професора кафедри теорії та історії держави і права, доктора історичних наук, професора Місінкевича Леоніда Леонідовича, членів комісії: професора кафедри теорії та історії держави і права, доктора юридичних наук, професора Вовк Вікторії Миколаївни, доцента кафедри теорії та історії держави і права, кандидата юридичних наук Мельник Надії Володимирівни стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Гудима Любомира Ярославовича наукові положення і висновки з теми: «Правова ідентичність: філософсько-правовий вимір» були детально вивчені колективом кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права і реалізовані у навчальному процесі.

Зокрема, дисертантом було надано комісії для ознайомлення перераховані в авторефераті наукові публікації:

1. Гудим Л.Я. Класика як ранній спосіб бачення правової ідентичності. *Право.ua*. 2018. № 3. С. 160–169.
2. Гудим Л.Я. Плюральність посткласичної філософії права як шлях до розкриття правової ідентичності. *Верховенство права. Міжнародний науковий журнал*. 2018. № 4. С. 165–173.
3. Гудим Л.Я. Правова ідентифікація як процес формування правової ідентичності. *Європейські перспективи*. 2019. № 1. С. 186–193.
4. Гудим Л.Я. Правова ідентичність через призму погляду філософії права. *Eurasian Academic Research Journal*. 2019. No 1. (31). С. 107–112.

5. Гудим Л.Я. Правова ідентичність як невід’ємний атрибут правового суспільства. *Наше право*. 2019. № 1. С. 189–194.

6. Гудим Л.Я. Дві грані ідентичності: новий філософсько-правовий погляд. *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 202–207.

7. Гудим Л.Я. Людська гідність як ступінь сформованості правової самоідентифікації. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 106–109.

8. Гудим Л.Я. Праворозуміння як онтологічна основа правової ідентичності. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 7 лютого 2019 р.). Тернопіль, 2019. Вип. 9. С. 5–8.

9. Гудим Л.Я. Посткласичне праворозуміння як ідеологічне поле інтересу до правової ідентичності. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 1–2 лютого 2019 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2019. С. 106–108.

10. Гудим Л.Я. Посткласична методологія як шлях до пізнання правової ідентичності. *Право як ефективний суспільний регулятор*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 15–16 лютого 2019 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 7–9.

11. Гудим Л.Я. Правовий менталітет та правова ідентичність: спільні та відмінні риси. *Реформування законодавства та інститутів держави: недоліки, досягнення та перспективи*: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 30 травня 2019 року. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2019. С. 19–20.

12. Гудим Л.Я. Національна та громадянська ідентичність: до питання розмежування. *Сучасне правотворення: питання теорії та практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 31 травня – 1 червня 2019 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2019. С. 157–159.

Наведені наукові публікації були включені під час викладання навчальних дисциплін «Філософія права», «Філософсько-правові проблеми юридичної відповідальності», «Філософія», «Теорія держави і права» для підготовки підручників, навчальних посібників і навчально-методичних матеріалів, у ході проведення занять із зазначених дисциплін у Хмельницькому університеті управління та права.

Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження використовуються у робочих програмах та навчально-методичних матеріалах із навчальної дисципліни «Філософія права» для студентів юридичного та заочного факультетів. Включення до наведених матеріалів положень та

висновків, які містяться у дисертації, сприяє більш глибокому вивченню навчального матеріалу студентами університету, а також виробленню практичних навичок у застосуванні отриманих теоретичних знань в подальшій професійній діяльності.

Голова комісії

Професор кафедри
теорії та історії держави і права
кандидат історичних наук, доцент

Тополь Ю.О.

Члени комісії

професор кафедри теорії
та історії держави і права,
доктор юридичних наук, професор

Вовк В. М.

доцент кафедри
теорії та історії держави і права,
кандидат юридичних наук

Мельник Н. В.

«14» 03 2019 р.

Відділ кадрів
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК КУУП
імені Леоніда Юзькова

Відділ кадрів
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК КУУП
імені Леоніда Юзькова

Відділ кадрів
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК КУУП
імені Леоніда Юзькова